

ÉVKÖNYV
1956-OS INTÉZET 2005

1956-OS INTÉZET

A DEMOKRÁCIA REMÉNYE
MAGYARORSZÁG, 1945

ÉVKÖNYV
XIII. 2005
1956-OS INTÉZET

A DEMOKRÁCIA REMÉNYE MAGYARORSZÁG, 1945

Hogyan vált 1945 reményből megosztó erővé?
A volt „keresztény középosztály” és a demokrácia reménye
Vámunió, föderáció – új nagyhatalom?

„A budapesti német könyvharárcsolás”
Demokráciafelfogások a második világháború alatt és után
1945 megítélése a közgondolkodásban

„Nevet nem szabad kérdezni!”
Októbristák 1945-ben
Líra és rendszerváltás
Remény és szorongás
Tervezés és/vagy demokrácia?
Hallgatás, írás, elhallgatás

A DEMOKRÁCIA REMÉNYE – MAGYARORSZÁG, 1945

ÉVKÖNYV XIII. 2005

**A DEMOKRÁCIA REMÉNYE
MAGYARORSZÁG, 1945**

**BUDAPEST, 2005
1956-OS INTÉZET**

**AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
TÖRTÉNETÉNEK DOKUMENTÁCIÓS
ÉS KUTATÓINTÉZETE KÖZALAPÍTVÁNY**

SZERKESZTETTE

**RAINER M. JÁNOS
STANDEISKY ÉVA**

KÖNYV- ÉS CÍMLAPTERV

MOLNÁR ISCSU ISTVÁN

© 1956-os INTÉZET

**© GERMUSKA PÁL • GYARMATI GYÖRGY • GYÖRGY PÉTER • GYŐRI LÁSZLÓ •
KENDE PÉTER • KOVÁCS GÁBOR • LÉNÁRT ANDRÁS • LITVÁN GYÖRGY •
MARGÓCSY ISTVÁN • RAINER M. JÁNOS • STANDEISKY ÉVA • VÁSÁRHELYI MÁRIA**

- 7 **Bevezető**
KOVÁCS GÁBOR
- 9 **Tervezés és/vagy demokrácia?**
Demokráciafelfogások a második világháború alatt és után – nemzetközi eszmetörténeti körkép
GYARMATI GYÖRGY
- 29 **Vámunió, föderáció – új nagyhatalom?**
Duna menti kisállamok különbéke-víziói a második világháború után
STANDEISKY ÉVA
- 54 **Remény és szorongás**
Demokráciaelképzelések és demokráciaértelmezések
LITVÁN GYÖRGY
- 92 **Októbristák 1945-ben**
RAINER M. JÁNOS
- 100 **A volt „keresztény középosztály” és a demokrácia reménye**
MARGÓCSY ISTVÁN
- 119 **Líra és rendszerváltás**
GYÖRGY PÉTER
- 133 **„A budapesti német könyvharácsolás”**
Hallgatás, írás, elhallgatás
LÉNÁRT ANDRÁS
- 146 **„Nevet nem szabad kérdezni!”**
Közvélemény-kutatás Magyarországon 1945 és 1949 között

	KENDE PÉTER
176	Hogyan vált 1945 reményből megosztó erővé? Tézisek
	VÁSÁRHELYI MÁRIA
183	1945 megítélése a közgondolkodásban
199	Újságcikkek a demokráciáról 1945-ben
231	BESZÁMOLÓ Az 1956-os Intézet 2004. évi tudományos tevékenységéről Összeállította Germuska Pál
237	PUBLIKÁCIÓK Összeállította Győri László
254	BIBLIOGRÁFIA Összeállította Győri László
263	RÖVIDÍTÉSEK
266	TABLE OF CONTENTS
268	AZ 1956-OS INTÉZET KAPHATÓ KIADVÁNYAI

BEVEZETŐ

A demokrácia reménye – Magyarország, 1945 címmel az 1956-os Intézet Közalapítvány 2005. június 8-án konferenciát rendezett az 1956-os Intézetben.

A találkozó időszerűségét a második világháború befejezésének hatvanadik évfordulója adta. Ez alkalommal azonban nem hadosztályokról, diplomáciáról, parlamentről és pártközi értekezletekről, egyezségekről és alkukról, titkos tervekről beszéltünk. Sokkal inkább arról, ami a fenti címben foglaltatik: egy demokratikus politikai, társadalmi és erkölcsi fordulat reményéről. Gondolatokról, szövegekről és beszélgetésekről. A korabeli demokráciafelfogásokról; összefüggéseikről a korábbi (1945 előtti) próbálkozásokkal; arról, hogy a későbbi nemzedékek (például az 1989–90-es rendszerváltozás előkészítői) tanultak-e az 1945-ben történekből.

Tematikus évkönyvünk a tanulmányá bővített előadásokat tartalmazza.

ÉVKÖNYV XIII. 2005

KOVÁCS GÁBOR

TERVEZÉS ÉS/VAGY DEMOKRÁCIA? DEMOKRÁCIAFELFOGÁSOK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT ÉS UTÁN – NEMZETKÖZI ESZMETÖRTÉNETI KÖRKÉP

A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara 1945. június 26. és július 6. között a demokrácia kérdéskörével foglalkozó konferenciát szervezett. A résztvevők között tudósok és pártpolitikusok egyaránt voltak. Erdei Ferenctől, Horváth Barnától, Moór Gyulától és Ortutay Gyulától Rákosi Mátyásig és Veres Péterig ki-ki a saját szempontjából fejtette ki, mit is ért demokrácián. A konferencia anyagát hamarosan könyv alakjában is kiadták.¹ A kötet egymást kiegészítő vagy éppen opponáló értelmezések halmaza, a közreadott előadások színvonala is egyenetlen: a skála az ismeretterjesztéstől és a politikai agitációtól a határozottan elméleti jellegű tudományos értekezésig terjed. Ezen – a résztvevők névsorán végigtekintve – nem is igen csodálkozhatunk.

Számunkra persze elsősorban a politikaelméleti előadások az érdekesek, amelyek így vagy úgy a politikai gondolkodás tematikáját a háború előtt és alatt meghatározó demokráciaértelmezésekből és vitákból indultak ki. Horváth Barna *Demokrácia és jog* című előadásának fő megállapítása az volt, hogy a képviseleti demokrácia válságban van, amelyet a közvetlen demokrácia eszközeivel lehet orvosolni.² A rá nagy hatást gyakorló Harold Laskira hivatkozva fejtegette a politikai és a gazdasági demokrácia közötti különbséget, hangsúlyozva, hogy az utóbbi nem lehetséges tervezés nélkül. Fölvetette, mennyire fontos lenne a háború után az egyetértéssel végrehajtott forradalom (revolution by consent) koncepciója, amelyet az angol pártok számára Laski ajánlott; ez ugyanis széles körű nemzeti összefogást tesz lehetővé a különböző politikai erők között.

1 *Demokrácia* (1945).

2 Uo. 43–67. p.

(Bibó István 1945 őszén írt, *A magyar*

demokrácia válsága című tanulmányának a határolt és tervezett forradalomhoz vezető gondolatmenetében az egyik kiindulópont éppen a Laski-féle konszenzusos forradalom koncepciója volt.³⁾ Horváth Barna hajdani tanára – majd ellenfele –, Moór Gyula *A demokrácia örvényei* című előadásában a modern politikai gondolkodás nagy vitájának, szabadság és egyenlőség, liberalizmus és szocializmus viszonyának a kérdését tárgyalta,⁴⁾ tehát azt a problematikát, amely a harmincas évektől, a totalitarizmusok megjelenésétől ismét a nemzetközi politikaelméleti irodalom érdeklődésének homlokterébe került.

A továbbiakban nem Horváth Barna vagy Moór Gyula előadását akarom ismertetni vagy elemezni, hanem a demokráciával foglalkozó magyar politikai gondolkodást a háború végén a nemzetközivel összekötő kapcsolódási pontokra szeretnék rámutatni. A következőkben tehát a nemzetközi politikai gondolkodás néhány – akkoriban domináns – változatát szeretném áttekinteni. Ez a körkép szükségképpen töredékes és elnagyolt, továbbá némiképp esetleges lesz. A válogatás egyik – bár nem kizárólagos – szempontja azoknak a nézeteknek a bemutatása, amelyek közvetve vagy közvetlenül hatottak a háború utáni magyar politikai gondolkodásra.

Kiindulópontunk az előadás címe: tervezés és/vagy demokrácia? Ez a tematika, s az e körül kibontakozó vita a harmincas évek elejétől a politikai gondolkodás meghatározója lett. A kérdés felvetése az első világháború utáni sajátos történeti szituáció következménye volt. A kortársak már a húszas években úgy érezték, hogy 1914-gyel véget ért a liberális kapitalizmus korszaka, s valami új vette kezdetét. A harmincas években még határozottabbnak látszott a liberalizmus defenzívába szorulása. A kiindulópont a gazdaság volt: a sztálini Szovjetuniótól a náci Németországon keresztül a New Deal Amerikájáig az állam így vagy úgy, de mindenütt erőteljesen beavatkozott a gazdaságba, erős antikapitalista közhangulat alakult ki, amely az 1914 előtti boldog békeidők elmúlásáért a laissez faire-kapitalizmust s annak ideológiáját, a liberalizmust ültette a vádlottak padjára. A XIX. századi liberális politikai demokrácia intézményrendszere alkalmatlannak tűnt a tömegtársadalom problémáinak megoldására. (A tömegtársadalom fogalma nemcsak a húszas évek válságfilozófiáinak, hanem a korabeli szociológiának is központi kategóriája lett.) Egyre erősebb volt a szocializmus gondolköréhez kötődő gazdasági demokrácia követelése, amelyhez immár nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi tervezés gondolkörét is hozzákapcsolták. Jóllehet a „tervezés a szabadság érdekében” eszméjét mindenekelőtt Mannheim Károly nevéhez kötik, a gondolat valójában már a har-

3 Bibó (1986) 2. kötet 54–55. p.

4 *Demokrácia* (1945) 96–109. p.

mincas évek elején felmerült.⁵ John Dewey, az amerikai pragmatizmus nagy gondolkodója már 1931-es, *Filozófia és civilizáció* című könyvében amellelt érvelt, hogy a modern társadalomban tudatosan meg kell tervezni a társadalmi viszonyokat.⁶

A liberális és konzervatív gondolkodók persze élesen elutasították a tervezés gondolatát. Michael Oakeshott az általa elvetett politikai racionalizmus jellegzetes megnyilvánulásának látta,⁷ Friedrich A. Hayek pedig olyan útnak, melynek végén szolgaság vár a nyugati demokráciákra. Ez az álláspont azonban már a háború alatti vitákban jelent meg. A háború egyébként sajátos helyzetet teremtett. A hadviselő demokráciák a háborús igények miatt maguk is az állami tervezés eszközeihez folyamodtak, ugyanakkor felmerült a kérdés, vajon nem eredményez-e ez olyan totális, zsarnoki államot, amely ellen harcoltak. Az eligazodást tovább bonyolította, hogy szövetségesük, a sztálini Szovjetunió ugyancsak ilyesféle állam volt. El kellett tehát gondolkodni azon, hogy milyen viszonyban áll egymással tervezés, demokrácia, szocializmus és szabadság. Voltaképpen régi kérdés ez, amely már Alexis de Tocqueville-t is foglalkoztatta – nem véletlenül hivatkozott Hayek éppen őrá a háború alatt írott könyvében, amelynek már a címe is a politikai gondolkodás XIX. századi klasszikusára utalt. Alighanem az sem volt véletlen, hogy ezt a problémát sok esetben olyanok gondolták végig, akik eredetileg közgazdászok voltak, s a gazdaságtól indulva jutottak el a lehetséges politikai konzekvenciáig.

Hayek mellett ilyen volt az ugyancsak az Osztrák–Magyar Monarchiából származó Joseph A. Schumpeter. Származásuk és közép-európai intellektuális szocializációjuk mellett az is közös bennük, hogy mindketten angolszász közönséghez kívántak szólni.

Schumpeter *Capitalism, Socialism and Democracy* (Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia) című könyve 1943-ban jelent meg először, de 1944-ben és 1947-ben újra kiadták. Schumpeterre, aki 1901–06 között a bécsi egyetemen tanult közgazdaságtant, s 1932-től egészen haláláig, 1950-ig a Harvardon tanított, ifjú éveiben erősen hatott az Otto Bauer- és Rudolf Hilferding-féle ausztromarxizmus. Mindazonáltal könyvének elején leszögezi: ő nem marxista, és nem is szocialista. Gondolatmenetének kiindulópontja mégis Karl Marx, akit mint a gazdasági és szociológiai megközelítés szintézisére törekvő gondolkodót tart nagyra. Egyetért Marxnak a kapitalizmus végére vonatkozó proféciájával; az egyetértés azonban ezen a ponton jószerével véget

5 Felkai (2003) 269–270. p.

6 Dewey (1981) 527–528. p.

7 Oakeshott (2001) 123–152. p.

A kapitalizmus ugyanis fölöttébb sikeres gazdasági berendezkedés: az utóbbi ötven évben soha nem látott mértékben nőtt a kapitalista társadalmak általános életszínvonala; a statisztikák minden kétséget kizáróan bizonyítják a marxi elnyomódáselmélet és kizsákmányoláselmélet tarthatatlanságát, s minden jel arra mutat, hogy ez az életszínvonal-emelkedés a jövőben is folytatódik. A marxi elmélet segítségével tehát nem írható le az aktuális gazdasági-társadalmi szituáció.⁸ A kapitalizmus létmódja a *teremtő pusztítás* (creative destruction); ennek során a kapitalista vállalkozás által létrehozott új módszerek, piacok és áruk révén állandóan belülről újul meg a rendszer; ez a soha véget nem érő dinamizmus a természetében rejlik.⁹ Schumpeter elismerően ír a kapitalizmus társadalmi teljesítményeiről is: a történelemben eladdig ismeretlen szabadság, a politikai demokrácia – ahogyan ő mondja, a gladstoni liberalizmus –, a szenvedőkkel való szolidaritás és a szociális törvényhozás ugyancsak a kapitalizmus működésének termékei és következményei.¹⁰ Akkor hát miért gondolja mégis, hogy ez a nagyon sikeres gazdasági berendezkedés szükségszerűen adja át a helyét valami másnak? Nos, éppen azért, mert túlságosan is sikeres; a kapitalista gazdasági rendszer feloldja azt az intézményes keretet, amely nélkül nem tud létezni, s végső soron feloldja azt a sajátos kapitalista civilizációt is, amelynek keretei valamikor a XVI. században alakultak ki, s legfontosabb jellemzője az az individuális kalkulatív racionalitás volt, amely a gazdaságból kiindulva a társadalmi létezés valamennyi szféráját átalakította. Hayekkel ellentétben úgy vélekedik, hogy a modern kapitalizmust nem szabadpiaci, hanem monopolista verseny jellemzi: elkerülhetetlenül kialakulnak azok az óriásvállalatok, amelyeket nem a vállalkozói racionalitás, hanem a növekvő számú és jelentőségű bürokrácia, valamint menedzserréteg működtet. Megérnek tehát a gazdasági tervezés feltételei. Eltűnik a kapitalizmust életre hívó és életben tartó vállalkozói réteg, az individuális magántulajdon, a gazdaságot központosított és bürokratizált óriásvállalatok uralják, melyekben az innováció szakértői teamek rutinizált tevékenységévé válik – vonja le a korban sokak által osztott következtetést. A kapitalizmus lényegét jelentő racionalizmus nemcsak a magántulajdont kezdi ki, hanem az egész kapitalista értékrendszert, s nem áll meg az eddig az egyéni profitszerzés irracionális hátterét és éltető forrását biztosító burzsoá család küszöbénél sem. Egy új típusú homo oeconomicus jelenik meg, s erre nem a Weber által e világi aszkézisnek nevezett attitűd a jellemző, hanem megtakarításellenes individualisztikus utilitarizmus.¹¹ Mindez általános

8 Schumpeter (1987) 48–49 p.

9 Uo. 84. p.

10 Uo. 126–127. p.

11 Uo. 160. p.

kapitalizmusellenes hangulattal társul, melynek legfőbb gerjesztője a kapitalizmus működése által életre hívott, az önfelszámoló attitűdöt erősítő és terjesztő fölös számú és frusztrált értelmiségi réteg.¹² A kapitalizmus nemcsak a saját intézményes keretét és civilizációját számolja fel, hanem egy másik intézményes keret és civilizáció előfeltételeit is megteremti: a szocializmusét, amely – függetlenül attól, hogy paradicsomnak vagy pokolnak gondoljuk – gazdaságilag lehetséges és életképes berendezkedés.

Ezt követően Schumpeter részletes demokráciakoncepciót fejt ki. Kiindulópontja, hogy a demokráciát kétféleképpen lehet értelmezni. Az első értelmezés – ezt ő a demokrácia klasszikus felfogásának nevezi – a kora újkorban alakult ki, és szorosan kapcsolódik a korszak világgképéhez. Fogalmi kerete a XVII–XVIII. század racionális utilitarizmusa, amely az értelmét használni képes, racionálisan dönteni tudó egyénből indul ki. Ehhez kapcsolódik egy másik előfeltevés; az ugyanis, hogy létezik olyan közjó, amelyet ez az individuális értelem képes felfogni, és ez a közjó mindenki számára elfogadható. Ezt a gondolati keretet egészíti ki, illetve ebből következik a társadalmi szerződés motívuma, a korszak valamennyi politikai teóriájának alapköve. Rousseau a hedonisztikus és racionalista utilitarizmus azon feltevését, miszerint a politikai berendezkedés alapvető célja az egyéni boldogság eszközeinek keresése és biztosítása, a népszuverenitás teóriájával egészítette ki. A klasszikus doktrína különböző okok folytán túlélte az újkor első századait, ám a XX. századra nyilvánvalóvá vált korhoz kötöttsége, s az is, hogy segítségével nem lehet leírni a modern demokráciák természetét.

A legfőbb probléma ezzel kapcsolatban, hogy mi a helyzet akkor, ha nem létezik általánosan, mindenki által elfogadott közjó, ami a modern társadalmak viszonyai között teljesen természetes és hétköznapi állapot. Ekkor ugyanis nyomban kiderül, hogy a demokráciát elégtelen antik mintára egyszerűen népuralomként definiálni, mert a népuralom különböző korokban teljesen más és más jelent, attól függően, hogy a többség uralmának segítségével az adott közösség milyen értékészletet akar érvényre juttatni. Ez ugyanis irányulhat az egyéni szabadságjogok biztosítására, de irányulhat mondjuk az eretnekek és boszorkányok megégetésére is, ahogy a XVIII. századi amerikai angol gyarmatokon vagy Genfben.¹³

Ezért Schumpeter a demokrácia olyan processzuális felfogását javasolja, amely ezt a politikai formát egész egyszerűen a közügyek intézési módszerének, mindenekelőtt pedig – Max Weber felfogására emlékeztető módon¹⁴ – egy

12 Uo. 145–147. p.

13 Uo. 241–242. p.

14 Weber (1970) 368–461. p

sajátos intézményrendszert eredményező vezető kiválasztási módszernek tekintti. A nép feladata az, hogy megválassza a szavazatáért versengő, a hatalomra aspiráló egyéneket. Alapvető momentum, hogy a politikai küzdelem ebben a formában kompetitív jellegű; tulajdonképpen a szabadpiaci versenyt modellezi. Ez a verseny a modern tőkés társadalomban azonban éppen úgy nem tökéletes, mint a gazdaság szférájában. A politikai párt célja nem a közjó előmozdítása; a párt mindazok szövetsége, akik összehangoltan cselekszenek a politikai hatalomért folytatott versenyszerű küzdelemben. A politika célja ennek a versenynek a megnyerése; ehhez képest a politika társadalmi céljai a politikai ellenfél legyőzését célzó verseny nyersanyagát vagy eszközt jelentik, ugyanúgy, mint ahogyan egy konkrét hely elfoglalása egy hadjáratnak is csupán nyersanyaga vagy eszköze.¹⁵

Schumpeter szerint ez a teória megmagyarázza, miért alkalmas politikai forma a kapitalista tömegtársadalmak számára a képviseleti demokrácia. Arra is rávilágít, mi a viszony a demokrácia és az egyéni szabadságok között. Elvileg mindenkinek joga van arra, hogy harcba szálljon a választók szavazataiért, megpróbálja magát eladni a politikai piacon, ebből pedig legalább bizonyos fokú sajtószabadság és szólásszabadság következik, jóllehet ezek mértéke nagyon is változó lehet, mint ahogyan lehetséges az is, hogy a választójog nem terjed ki a felnőtt népesség egészére. A választók megválasztott vezetőiket a következő választás aktusáig semmivel sem befolyásolhatják; nem hívhatják vissza, nem szólhatnak bele a választott parlament munkájába. A többségi akarat nem „népakarat” (amely mozaikjellegű), s nem is képes azt tökéletesen megjeleníteni, bár az arányos választási rendszerek erre törekednek.

Schumpeter demokráciakoncepciója nem kis részben antropológiai pesszimizmusának a következménye. A demokrácia klasszikus doktrínája ugyanis főképpen azért nem elfogadható számára, mert véleménye szerint túlértékeli az átlagos szavazópolgár politikai racionalitását. Modern viszonyok között – mondja – ez a racionalitás csak korlátozottan létezik, valójában csupán azokban az ügyekben működik, amelyeket a polgár realitásérzékének teljességével még át tud fogni. Erre csak olyan közösségekben képes, amelyeknek aktív tagja, amelyeket tevékenységével közvetlenül befolyásolni tud, s amelyek iránt közvetlen felelősséget érez. Ilyen az egyházköztség, a lakóköztség, a szakszervezet, olyan méretű közösségek tehát, amelyek a sajtó – ma azt mondanánk, tömegkommunikáció – nélkül is ismerősek és áttekinthetők a számára. Ez a fajta racionalitás tehát csak lokális viszonyok között működik.¹⁶ Az országos politika terepén egészen más a helyzet. Az átlagos vá-

15 Schumpeter (1987) 279. p.

16 Uo. 258–259. p.

lasztópolgár realitásérzéke ezt a dimenziót már nem képes átfogni. Országos ügyekben a szavazók rosszul képviselik saját hosszú távú érdekeiket. Az ilyen ügyekkel kapcsolatban nem alakul ki az a hatékony és jól körvonalazható politikai akarat és racionális áttekintőképesség, amely helyi ügyekben a célszerű és felelős cselekvés pszichikai kísérőjelensége.¹⁷ Schumpeter a pragmatistákhoz hasonlóan úgy vélekedik, hogy tudás és cselekvés összekapcsolódik, márpedig a választópolgárnak a dolog természetéből adódóan országos ügyekben – a választás aktusát leszámítva – nincs lehetősége cselekvésre. Ebből következik, hogy az átlagos választópolgár szellemi teljesítménye erőteljesen csökken, amikor az országos politika kérdéseivel kell szembenéznie, még akkor is, ha egyébként korrekt és kielégítő információkkal rendelkezik. Itt ugyanis olyan módon érvel és vélekedik, amelyet más esetben ő maga is infantilisnak bélyegezne: gondolkodása primitívvé, asszociatív és érzelmi jellegűvé válik, így könnyen manipulálható – ez az oka annak, hogy a választói akarat nem valódi, hanem kreált; nem kiindulópontja, hanem végterméke a politikai folyamatnak.¹⁸

Az eddigiekből könnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy Schumpeter teóriája valójában demokráciakritika – de nem ez a helyzet. Gondolatmenetei mindvégig megmaradnak a leírás szintjén, sőt valójában az a meggyőződése, hogy az említett körülményeket figyelembe véve az a fajta képviseleti demokrácia, ahol a választópolgár kizárólag a szavazatával szólhat bele a politikába, a modern tömegtársadalmak viszonyai között megfelelő politikai forma. A kompetitív vezető kiválasztási rendszer annak a folyamatnak volt a része, amelynek során a burzsoázia átalakította, racionalizálta a társadalmi és politikai struktúrákat. A modern demokrácia történelmileg a kapitalizmussal kapcsolódik össze, a kapitalizmus folyamatának terméke, az annak leginkább megfelelő politikai berendezkedés.¹⁹ A demokrácia sikerességének több feltétele van. Először is a politika emberanyagának elégséges módon magas színvonalúnak kell lennie, vagyis szükség van megfelelő képességű és morális karakterű politikai szereplőkre. Ez akkor lehetséges, ha létezik egy szocializációs folyamaton végigment társadalmi réteg, amely nem túlságosan zárt és nem túlságosan nyitott. Arra is szükség van, hogy a politikai döntések hatóköre ne legyen túlságosan nagy, lennie kell egy erős kötelességérzettel áthatott, szakképzett bürokráciának, s végül a társadalom egészét egyfajta demokratikus önkontrollnak kell jellemeznie.²⁰

Szocializmus és demokrácia viszonya nem egyértelmű, mivel a szocializmus Schumpeter értelmezése szerint elsősorban gazdasági rendszer, s ez az

17 Uo. 261. p.

18 Uo. 263. p.

19 Uo. 296–297. p.

20 Uo. 290–295. p.

abszolutizmustól a demokráciáig a legkülönbözőbb politikai formákkal összeférhet. Mindenesetre az egyetlen szocialista közösség, a Szovjetunió esetében szó sincs semmiféle demokráciáról – ezt egyértelműen bizonyítják a legutóbbi pártkongresszus fejleményei.²¹ Ha ettől eltekintünk is – mivel Oroszország elmaradott, s voltaképpen történelmi deviancia a szocializmus történetében –, Schumpeter szerint egy fejlett országban megvalósuló szocializmusnak a modern gazdaság szerkezete következtében mindenképpen központi bürokratikus vezetés által irányított gazdasági rendszernek kell lennie. Ebben hiányozni fognak azok a korlátozások, amelyekkel a tőkés gazdaság működéséből következően határt szabott a politikai szférának. Mindamelllett – mondja – a demokrácia nem szükségképpen összeférhetetlen a szocializmussal, ám az összeegyeztetés módját már nem fejt ki részletesen.

Az ugyancsak közgazdász Friedrich A. Hayek viszont elméletileg is kizárta annak lehetőségét, hogy a szocializmus bármi módon összeegyeztethető volna a parlamentáris demokráciával. Ezzel kapcsolatos nézeteit *Road to Serfdom* (Út a szolgasághoz) című, először 1944-ben, Nagy-Britanniában megjelent könyvében fejtette ki. Hayek igen élesen és határozottan elutasította a piaci mechanizmus működésébe beleszólni akaró tervezést. Schumpeterhez hasonlóan ő is a gazdaságból indult ki, de egyáltalán nem gondolta azt, hogy a kapitalizmus evolúciója szükségképpen a versenyt felszámoló nagyvállalatokhoz és monopóliumokhoz vezet; ezek szerinte a XIX. század végén hibás gazdaságpolitikai döntések eredményeként jöttek létre Németországban és Amerikában. Éppenséggel a modern gazdasági feltételek bonyolultsága teszi lehetetlenné, hogy egyetlen központi hatóság irányítsa a gazdaságot, hiszen képtelen lenne hozzájutni azokhoz az információkhoz, amelyeket a piaci árak mozgása közvetít a gazdasági szereplők számára.²² Hayek kiindulópontja szigorúan liberális: a vezérfonalat Adam Smith, John Stuart Mill, Lord Acton, Alexis de Tocqueville, tehát a liberalizmus klasszikusai jelentik a számára. A tervezés által irányított gazdaság halálos veszedelem a demokráciának is, mert a magántulajdon és magánkezdeményezés korlátozása azokat az alapve-

21 Schumpeter (1987) 237. p.

22 Hayek (1991) 79–80. p. Ez a probléma már az 1920-as évek ún. kalkulációs vitájában fölmerült. A vita egyik főszereplője Hayek idősebb kollégája, Ludwig von Mises volt. Erre vonatkozóan lásd Láncki (2000) 101–103. p.

tő feltételeket számolja fel, amelyek nélkül ez a politikai forma nem tud működni. Kollektivizmus és individualizmus ellentétéről van szó. A tervezés ugyanis kollektivizmust jelent; valamilyen átfogó cél érdekében akarja át-szervezni a társadalmat. Márpedig ez nem lehetséges a politikai demokrácia

keretei között. Hayek többek között kifejezetten Mannheimmel polemizál: a szabadság érdekében való tervezés önellentmondás. Demokratikus módon nem lehet nagy, átfogó társadalmi célokban megegyezni. Megegyezés legfőkébb abban lehetséges, hogy szükség van ilyen tervezésre, ám ennek céljaiban már nem. Olyan ez – mondja Hayek –, mintha abban egyeznénk meg, hogy elutazunk valahova, de nem tisztáznánk az utazás célját, ami azt eredményezheti, hogy oda fogunk eljutni, ahova legtöbbszörünk nem is akart.²³ A parlament alkalmas eszköz arra, hogy törvényjavaslatokról véleményt mondjon, hogy törvényeket hozzon. A különböző pártok képviselőiből álló törvényhozó testületet éppen azért állítják fel, hogy politikai ügyekben többségi döntésre jusson. Ezekben az ügyekben ez azért lehetséges, mert a többség tagjai között valamely döntés célját illetően egyetértés van. Ám egy nemzet gazdasági erőforrásainak elosztásáról szóló döntések esetében, állítja Hayek, alapvetően más a helyzet. Ekkor ugyanis célok sokaságáról van szó, közöttük csak a döntéshez szükséges információval rendelkező szakértők állapíthatnak meg preferenciákat.²⁴ Ezért a tényleges döntések egyrészt kikerülnek a parlament kezéből, másrészt magának a parlamentnek a működése is egyre nehezebb lesz, ami növeli az általános társadalmi elégedetlenséget a demokratikus döntési mechanizmusokkal szemben.

Azonban – fejtegeti Hayek – ezeknél a technikai nehézségeknél vannak a demokratikus tervezést lehetetlenné tevő mélyebb okok is. Az átfogó gazdasági-társadalmi tervezés eszméje ellentmond a modernitás természetének és a modern jogállam eszméjének. Egy átfogó társadalmi célban való megegyezés ugyanis olyan univerzális értékrendet tartalmazó erkölcsi kódexet igényel, amely rangsorolja a társadalom tagjainak szükségleteit, illetve az ezekhez kapcsolódó értékeket és a kielégítésükhöz szükséges cselekvéseket, s végső következményeit tekintve rangsorokat állít fel az ezeket végrehajtó emberek között. A modern világ azonban éppen az ilyen univerzális erkölcsi kódex felbomlásával kezdődött, a modernitás erkölcsi tanításai arra korlátozódnak, hogy univerzális, ám formális szabályokkal körülírják az egyének mozgásterét, azt azonban már az etikailag autonómnak tartott egyénekre bízzák, hogy ezt a mozgásteret mivel töltik ki.²⁵ Az átfogó, nagy társadalmi terv tehát az individuális életterveket töri össze, megsemmisítve ezzel azt a modern individualizmust, amelyen az egyén szabadsága nyugszik.

Mindezekből az is következik, hogy az átfogó tervezés ellentmond a jogállam eszméjének és politikai gyakorlatának. A jogállam az emberek jogi

23 Hayek (1991) 94–95. p.

24 Uo. 97–99. p.

25 Uo. 89–90. p.

egyenlőségének posztulátumából indul ki. Ez viszont olyan formális jogi szabályrendszer feltételez, amely nem tesz különbséget a társadalom tagjai között. A kollektivistá gazdasági és társadalmi tervezés azonban nem elégedhet meg ilyen szabályozással. Az emberek igényeinek osztályozása a nagy, átfogó cél szempontjából óhatatlanul emberek és embercsoportok közötti osztályozást is jelent. Ezzel szemben a formális szabályokat tartalmazó jogrendszer természetéből adódóan általános jellegű, nem törekszik arra, hogy előre lássa és meg szabja, hogy konkrét jövőbeli helyzetekben az egyéneknek miként kell cselekedniük; pusztán a cselekvés mindenkire érvényes keretfeltételeit határozza meg. Ilyenformán teret hagy az emberi cselekvés szabadságának, ugyanis az emberi igények kielégítésének konkrét módját az egyénekre bízta. Az átfogó tervezés az emberek tényleges igényeinek kielégítését tűzve ki célul, nem elégedhet meg ilyesfajta formális szabályozással; meg kell mondania, hogy konkrét esetekben mit és hogyan kell cselekedni – nem hagy tehát helyet a szabad emberi cselekvés számára. A tervező állam nem maradhat pártatlan; a terv szempontjából bizonyos egyének és csoportok cselekedeteit és igényeit kívánatosabbnak kell ítélnie más egyének és csoportok cselekedeteinél és igényeinél.²⁶ Mindez véget vet a törvény uralmának – szögezi le Hayek, aki érveit az olyan tervezéspártiak figyelmébe ajánlja, mint Harold Laski és Karl Mannheim.

Hayek a klasszikus liberális álláspontot képviseli. A hatalom korlátját és a szabadság garanciáját az egyén jogainak a törvények által garantált tiszteletben tartásában jelöli meg. E jogok sorában kardinális szerepe van a tulajdonhoz való jognak. Ez az egyéni autonómia végső fundamentuma és a demokrácia alapvető garanciája. Demokrácia ugyanis csak a magántulajdon szabad rendelkezési jogára alapozott kompetitív rendszerben lehetséges. A tulajdon kétségkívül hatalmat is jelent, a magántulajdonosok társadalma a hatalom legnagyobb fokú decentralizációját teszi lehetővé, míg a magántulajdon államosítása nem pusztán az egyéni hatalmak numerikus összegezését jelenti, hanem a hatalom félelmetes mértékű megsokszorozását. Hayek persze nem tagadja, hogy a magántulajdonra alapozott társadalom az egyenlőtlenségek társadalma, ám úgy véli, hogy ez még mindig a kisebbik rossz. „S ki tagadná, hogy mégiscsak jobb az a világ, amelyben a gazdagok rendelkeznek hatalommal, mint az, amelyben csak a már hatalmon levők juthatnak gazdagsághoz?”²⁷ – fogalmazza meg aforisztikusan. A tervezéses szocialista társadalom, mint a

Szovjetunió példája mutatja, ugyancsak egyenlőtlenségeket eredményez. Márpedig a személytelen piaci viszonyok

26 Hayek (1991) 109–110. p.

27 Uo. 148. p.

következtében előálló egyenlőtlenség elviselhetőbb a tervezők személyes döntéseinek következtében kialakulónál.²⁸ Mindazonáltal Hayek nem zárja ki, hogy a gazdaságilag fejlett kapitalista társadalmakban a létbiztonság valamilyen minimumát garantálják a társadalom tagjai számára.²⁹ A szocializmusról azonban lesújtó a véleménye. A fasizmus első szakaszának, előkészítőjének tartja, értelmezésében a bolsevizmus és a náciizmus ugyanannak a totalitarizmusnak a két megjelenési formája. A tervezéses szocializmus valóban út a szolgasághoz. A demokrácia nem cél, hanem eszköz, a szabadság eszköze.³⁰ A demokráciában a kardinális kérdés nem is a hatalom forrása, hanem annak korlátozása, mert csak ez szabhat határt a hatalom elfajulásának.

Hayek vitapartnere, az ekkor már évek óta Nagy-Britanniában élő Karl Mannheim ezzel szemben abból indul ki, hogy a szolgasághoz, vagyis a totalitarizmushoz az út történelmileg éppen a liberalizmuson keresztül vezetett. Valójában mindkettejük szeme előtt a weimari demokrácia példája lebeg, csak hogy teljesen másként értelmezik a történeteket. Hayeknek ez arra példa, hogy miként készítette elő a szocialista baloldal a náciizmus hatalomra jutását, Mannheim viszont azt olvassa ki belőle, hogy a modern tömegtársadalom problémáinak megoldására a liberális demokrácia alkalmatlannak bizonyult. Mannheim alapkategóriája és kiindulópontja ugyanis a tömegtársadalom fogalma. A régi, egyszerű szerkezetű társadalmakból a modern, bonyolult társadalmakba történő átmenet túlságosan gyors volt, ezért az átalakulás fölvetette problémák kezelésére nem alakultak ki a megfelelő módszerek és eljárások. A fő problémának ő az eltömegesedéssel együtt járó atomizáltságot, dezorientáltságot és értékválságot tekinti. Az egyszerű szerkezetű, archaikus társadalmak elsődleges közösségeire jellemző, a közösen elfogadott univerzális világkép által lehetővé tett normatív integrációt a bonyolult szerkezetű modern társadalmakban a különböző közösségekbe történő funkcionális integráció váltotta fel. Miközben ezek a részközösségek különböző értékek követését, más-más magatartást írnak elő tagjaik számára, a különböző, alkalmanként egymásnak ellentmondó értékek közötti közvetítésnek nincs kialakult módja. A társadalomszervezés kora újkori módszere, a Mannheim által némiképp pontatlanul *laissez faire*-liberalizmusnak nevezett liberalizmus addig volt eredményes, amíg a gazdasági verseny

kis gazdasági egységek között folyt, s viszonylag egyszerű volt a társadalom szerkezete is. A modern ipar és technológia megjelenése után azonban a liberális politikai gyakorlat óriási gazdasá-

²⁸ Uo. 150. p.

²⁹ Uo. 167. p.

³⁰ A szabadság kérdésére vonatkozóan lásd Hayek (1976). Hayek szabadságfelfogásának értelmezése: Gray (1984).

gi-hatalmi komplexumok megjelenéséhez vezetett.³¹ Ezzel egy időben kialakultak azok a társadalmi technikák, amelyek a tömegtársadalmak emberének viselkedését addig soha nem látott mértékben képesek szabályozni – a sajtó, a rádió, tömegoktatás, a propaganda. *Diagnosis of our Time* (Korunk diagnózisa) című, először 1943-ban megjelent könyvében Mannheim kifejti, hogy az új totalitárius államokban – Németországban, Olaszországban és Oroszországban – az eltökélt és hatalomra éhes elitek éppen e társadalmi technikák segítségével tudtak hatalomra jutni, és antidemokratikus módon, a totalitárius tervezés módszereivel átszervezni ezeket a társadalmakat.³² A liberális demokrácia tehát hagyományos formájában többé már nem működőképes, a totalitarizmus viszont nagyon is működőképes, megsemmisíti a demokráciát.³³ Ezért egy olyan harmadik útra van szükség, amely a szabadság érdekében történő tervezés keretében arra használja fel a modern társadalmi technikákat, hogy megújítsa a demokráciát, képessé tegye a tömegtársadalom problémáinak megoldására, anélkül azonban, hogy eközben zsarnoksággá torzulna. Ezt az új típusú demokráciát nevezi harcos demokráciának,³⁴ amely abban különbözik a liberális demokráciától, hogy az értékek vonatkozásában nem az eszmék szabad piacára hagyatkozik, hanem a társadalmi alapértékek tekintetében olyan társadalmi-politikai konszenzusra törekszik, amelynek keretében ezeket mindenki kötelezőnek ismeri el magára nézve, míg a társadalmi értékészlet többi elemére vonatkozóan megmarad a liberalizmus laissez faire eljárás módja. (Ez a gondolat erősen hatott a *Diagnosis of our Time*-ről hosszú recenziót író Bibó Istvánra,³⁵ de a fogalom megjelent Csécsy Imre egy 1947-es írásában is.³⁶) Mindez beavatkozó, tervezéses államot jelent, amely erősen korlátozza például azt a gazdasági szabadságot is, melynek megkurtítása Hayek számára a demokrácia végét jelentette. Mannheim azonban mindig hangsúlyozza, hogy ennek a beavatkozásnak a demokrácia keretei között és parlamentáris módszerekkel kell történnie. A harcos demokrácia felépítésében

kettős értelemben is lényeges szerepet szánt az értelmiségnek. Egyfelől úgy véli, hogy a modern társadalomnak szüksége lenne valamiféle kvázi-papi testületre, amely az alapértékek felett őrködik – ez a gondolat majd Bibó István *Uchroniájában* köszön vissza! –, másfelől viszont úgy gondolja, hogy emellett lennie kell egy szabadgondolkodó értelmiségi rétegnek is, amely a

31 Mannheim (1999) 220. p.

32 Mannheim (1945) 3. p. A kortárs James Burnham ezzel kapcsolatban egyenesen forradalomról beszél, a menedzserek forradalmáról: Burnham (1941).

33 Mannheim (1999) 231–232. p.

34 Mannheim (1945) 7. p.

35 Bibó (1986) I. kötet 243–270. p.

36 Csécsy (1988) 241–262. p.

társadalom szellemi élesztője, a stagnálást megelőző új eszmék termelője tud lenni.³⁷

Mannheim koncepcióját nemcsak Hayek kritizálta, az utólagos értelmezők közül is számosan úgy vélekedtek, hogy a tervezés a szabadság érdekében – vagy ahogyan néha Mannheim nevezi: a tekintélyelvű demokrácia – valójában egyfajta humanizált diktatúra, melynek a következményeit a szociológus nem gondolta végig.³⁸ Maga Mannheim kitarzott amellett, hogy a tervezés a szabadság érdekében minőségileg különbözik a totalitárius tervezéstől, s megőrizhető benne a demokráciára jellemző mentális légkör. Ez utóbbi egy olyan sajátos realitásszintet jelent, amely a konszenzuálisan elfogadott demokratikus alapértékek és eljárásmodok összességét testesíti meg, lényegi ismertetőjegye az eszmék pluralizmusa: „Egy demokratikus társadalomban a pacifista és a militáns, az anarchista és a totalitárius álláspontok mindaddig szabadon megvitathatók, míg a közgondolkodás szintetizáló ereje az álláspontok kontinuum szélén pontjainak tekinti őket, amelynek központi értékhalmaza ki tudja egyensúlyozni azokat. A demokratikus szellemiség kísérletező: még a szilárd realitásszintet sem tekinti abszolútnak, és az életet – a politikai folyamatot – szüntelen mozgásban lévő jelenségként fogja fel. Ugyanígy a parlamentáris folyamatban a két szélsőség – kormány és ellenzék – szüntelenül alkalmazkodik egymáshoz, de nem egy szilárd központtól távolodó vagy ahhoz közeledő ingaként, hanem inkább olyan központként, amely maga is mozog egy adott irányban. A demokratikus vita egész platformja ehhez hasonlóan hosszú távon láthatatlanul eltolódik, de oly módon, hogy nem szakad el a közvéleménytől. [...] Nem lehet azonban túlzott mértékű a demokratikus vita alapjának változása, a realitásszint láthatatlan módosulása iránti nyitottság. Ha a demokratikus társadalom közvélemény révén történő szabad integrálódása erőszakos változás áldozatává válik, akkor mentális káosz jöhet létre. Éppen ebben rejlik a demokratikus rendszer érdekében folytatott propaganda és a demokrácia érdekében folytatott nevelés bizonyos mértékének fontossága.”³⁹

Az 1937-től Genfben tanító német Wilhelm Röpke 1942-es, *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart* (Korunk társadalmi válsága) című művét kétségkívül ismerték és számon tartották Magyarországon,⁴⁰ elsőként éppen magyarra fordították le, még a háború alatt; két kiadást is megért, 1943-ban, illetve 1944-ben. A fordító, Barankovics István a magyar változatnak *A harmadik út* címet adta, mégpedig teljes joggal. Ugyanis ha a korábban tárgyalt Mann-

37 Mannheim (1945) 119. p.

38 Lietzmann (1999)

39 Mannheim (1999) 252. p.

40 Röpke (1942). Röpke műveiből létezik egy magyar nyelvű válogatás: Röpke (2000).

heim- és Hayek-elgondolás egy képzeletbeli színpad két végét jelenti,⁴¹ akkor Röpke koncepciója valahol a kettejük teóriája között helyezkedik el, ám meglehetősen sajátos módon. Az ugyancsak közgazdász Röpke ugyanis meszesemenően osztja Hayek piactudással kapcsolatos felfogását. A tiszta piactudás a teljesítmény uralmát jelenti, radikálisan bünteti a rossz teljesítményt, kizárja az ellenszolgáltatás nélküli jövedelmet és a veszteség másra való áthárítását. Szétválasztja a politikát és a gazdaságot. A piac abszolút demokratikus intézmény, a tökéletes demokrácia megtestesítője, voltaképpen naponta megismétlődő népszavazás. Bár a választócédulákat – vagyis a vásárló rendelkezésére álló pénz – nem egyformán osztja el, mégis tökéletesen arányos választási rendszer, amelyben minden szavazatnak megvan a maga súlya, a kisebbségek akarata is érvényre jut.⁴² Ebből az álláspontból következik Röpke igen éles szocializmusellenessége. A totalitarizmus és szocializmus viszonyával kapcsolatos véleménye emlékeztet Hayekéra: előbbit a Nyugat politikai rendszere, az utóbbit a Nyugat gazdasági rendszere elleni támadásnak tekinti.⁴³ Nagyon határozottan elutasítja a piaci mechanizmusokba beavatkozó állami tervezést. A két gazdasági rendszer közötti különbséget egy aforisztikus kijelentéssel jellemzi, amelyet Hayek is idéz könyvében. Eszerint a piactudás végső instanciája a végrehajtó, míg a szocialista gazdaságé a hóhér.⁴⁴ Gazdasági és politikai forma ugyanis összefügg, a szocializmus szükségszerűen vezet a szabadság megsemmisítéséhez; felszámolja a versenyt, a piacot és a magánjogot. Becsületlen szocialistának be kell ismernie gazdasági eszményei politikai és kulturális következményeit, azt, hogy a szocializmus szükségképpen totalitarizmushoz vezet. A szocializmus egyébként is kudarcra van ítélve, mert felhasználja ugyan a piactudás technikai és szervezeti eredményeit, de nem veszi át a szabadságot, a tulajdont, a piacot és a versenyt – tehát azokat a tényezőket, amelyek működőképessé teszik a gazdaságot.

Röpke álláspontja azonban azért sajátos, mert a gazdasági liberalizmussal egyidejűleg olyan szociológiai álláspontot fejt ki, amely a Mannheimé

41 A maga korában a Mannheim-féle baloldali, szocialisztikus álláspont volt a domináns. Tanulságosak e tekintetben a Hayek által bírált Harold Laski vagy Edward Hallé Carr írásai.

42 Röpke (1943) 107. p.

43 Uo. 34. p.

44 Uo. 93. p.

emlékeztet – mindenképp kiindulópontjában. Ő is a Nyugat válságának a tényéből indul ki, és abból, hogy ez a válság a tömegtársadalmak megjelenéséből fakad. A nyugati társadalmak – egymásra épülő közösségekre alapozódó struktúrájuk felbomlásával – atomizált egyének halmazává változtak, s a kollektív állam nem más, mint a valódi

közösségek helyébe lépő álintegráció. Ugyanakkor a történelmi kapitalizmus egyre inkább eltért a szabad verseny egyedül üdvözítő gyakorlatától, a gazdaságot mindinkább a piacot kisajátító monopóliumok kezdték uralni. Gazdasági, társadalmi és politikai válságról van tehát szó, amelyen csak átfogó reformmal lehet segíteni. Röpke bírálja a politikai liberalizmust azért a tételéért, hogy a gazdaságban oly üdvös szabad verseny mindenütt jótékony hatást kifejteni képes, univerzális társadalmpolitikai eszköz. Ez tévedés – mondja –, mert a szabad verseny tudja szabályozni a gazdaságot, de nem képes integrálni a társadalmat. A liberalizmus ott követte el a hibát, hogy nem ismerte fel egy olyan, piacon kívüli intézményrendszer szükségességét, amely ezt a szerepet be tudja tölteni. Ezen a ponton Hayek és Röpke addig párhuzamosan futó gondolatmenete elágazik. Mai fogalmakat használva: kettejük között az a fő különbség, hogy Hayek piaci társadalomról, Röpke pedig szociális piacgazdaságról beszél. Hayek is fontosnak tartja a politikai intézményrendszert, ám ez nála csupán a piacgazdaság keretfeltételeinek megteremtésére és fenntartására szolgál. Röpkenél a társadalmi integrációnak és az értékteremtésnek a piacon kívül kell megtörténnie. Szerinte az értékteremtés szféráit éppenséggel meg kell védeni a piac pusztító hatásaitól. Az egyén gazdasági autonómiája és a korlátolatlan individualizmus nem ugyanazt jelenti.⁴⁵ Az első nélkülözhetetlen egy jól működő demokratikus társadalom számára, a második káros, és hosszabb távon éppen a demokratikus társadalmat ássa alá.

Röpke olvasatában a XIX. század történelmi liberalizmusa ezt nem vette figyelembe, és ezért akarátán kívül megteremtette a szocializmus és a totalitarizmus előfeltételeit. Egyetért Manheimmel abban, hogy a jól működő demokrácia nem lehet értékközömbös vagy értéksemleges. A demokrácia azonban elképzelhetetlen a hatalommegosztás liberális technikái nélkül – ha nem korlátozzuk szabadelvűséggel, zsarnoksággá fajul, mondja Röpke Constant-ra, Tocqueville-re és John Stuart Millre hivatkozva. A korlátolatlan demokráciából nő ki a kollektívizmus, amely mindig tömegmozgalomra támaszkodik. Ám a demokrácia működéséhez ezeken kívül másra is szükség van. A szabadság őrzői egyfelől a valódi tekintéllyel rendelkező elitek,⁴⁶ másfelől pedig az egyén és az állam között közvetítő szerepet betöltő közösségek. Jól működő demokráciához három dolog szükséges: egyfelől hogy létezzék gondolkodás és érzés bizonyos demokratikus alapértékek elfogadását lehetővé tevő közössége, másfelől hogy a hatalom szerkezete decentralizált legyen, végül pedig hogy az állami beavatkozást olyan kérdésekre

45 Uo. 63. p.

46 Az elit-problematika rendkívül népszerű volt a két világháború között. Erre vonatkozóan lásd Kovács (2005).

korlátozzák, amelyekre vonatkozóan a politikai közösségben konszenzus van.⁴⁷ Röpke szerint ezeket a kritériumokat leginkább Svájc, a skandináv országok, illetve az angolszász demokráciák tudják felmutatni.⁴⁸

A harmadik demokráciakritérium nem jelent gyöngé, be nem avatkozó államot. Röpke szerint az állam beavatkozhat a gazdaságba, sőt államosíthat is bizonyos iparágakban, feltéve, hogy ezzel nem zavarja meg a piacgazdaság működését. Lehetséges tehát állami tervezés, ha összhangban áll a piaccal. Az államnak az is feladata, hogy piackonform eszközökkel korrigálja a történelmi kapitalizmus elfajulása következtében előállott túlzott vagyoni különbségeket. A jelenlegi kapitalizmus plutokrata jellege ugyanis a piac megzavarása nélkül is megszüntethető. Erősen utópisztikus elemeket is tartalmazó reformtervének az a lényege, hogy a piacgazdaságot össze kell kötni a termelési és települési formák decentralizációjával, a monopóliumok lebontásával, piackonform beavatkozással, a gazdaságban külön szektort fenntartva a tervgazdaság számára.⁴⁹ Végül soron tehát a piacot éppen úgy korlátozni kell, mint az államot. Az elképzelés alappillére, hogy minél több embert tulajdonossá kell tenni, mert a demokrácia életképessége csak így biztosítható.

Befejezésül még egy demokráciakoncepciót tekintünk át, az olasz, de elméleti műveit franciául író Guglielmo Ferrerót, aki oly nagy hatást gyakorolt a mi Bibó Istvánunkra. Utolsó nagy műve, a *Pouvoir* (Hatalom) a háború alatt jelent meg, s angolra is lefordították. Ferrero művének egyik legmaradandóbb része éppen a demokrácia elemzése során kifejtett társadalompszichológiai ihletésű gondolatmenet. Leszögezi, hogy a népszuverenitás elvén alapuló népképviselői demokrácia a legtökéletesebb kormányzati forma, azonban a különféle visszaélésekre és anomáliákra éppen ez a legérzékenyebb.

A demokrácia a dinasztikus legitimitáson alapuló kormányzattól nem abban különbözik, hogy itt a hatalom alulról, a néptől származik. A demokráciát közvetlenül ugyanúgy egy szervezett kisebbség, egy politikai elit hozza létre, mint a monarchiát – mondja Ferrero.⁵⁰ A különbséget a folytatásban kell keresni: itt a korrekt, nem meghamisított vagy erőszakon alapuló választások elvéről és a parlamentben valóságosan érvényesülő ellenzéki jogról van szó. A két elv egymást kiegészíti és feltételezi: a valódi ellenzék létezéséhez ugyanis a sajtó-

szabadságon, a szólásszabadságon és gyülekezési szabadságon kívül minde nélkülözhetetlenül szabad választásokra van szükség.⁵¹

Ferrero árnyaltan elemzi a demokrácia mint kormányzati forma lehetsé-

47 Röpke (1943) 92–93. p.

48 Uo. 55. p.

49 Uo. 190. p.

50 Ferrero (1945) 154. p.

51 Uo. 159. p.

ges változatait. Ezek között fontos szerepet játszik az, amelyet leginkább talán korlátozott demokráciának nevezhetnénk, és amely kétségkívül Bibó szeme előtt lebegett, amikor az 1945 utáni magyar politikai rendszer perspektíváit elemezte. A korlátozott demokráciában ugyanis érvényesülnek a politikai szabadságok: vannak szabad választások, és a parlamentben van valódi ellenzék, ugyanakkor vannak bizonyos közösen elfogadott alapelvek, melyeket nem szabad kétségbe vonni. A koncepció mögött valójában az a kérdés húzódik meg, hogy a politikai szabadság fogalmába beleértendő-e a demokrácia alapjait támadó nézetek terjesztésének engedélyezése. Ferrero szerint erre nem adható egyetemesen érvényes válasz: minden a körülményektől függ. Ott, ahol a demokrácia mint államforma már erős gyökereket eresztett a társadalomba, nincs akadálya az ilyesféle – Ferrero által filozófiainak nevezett – szabadság érvényesülésének sem. Egyébként azonban a demokráciának a többi kormányzati formához hasonlóan joga van arra, hogy ha kell, akár fegyverrel is védelmezze saját magát.

A demokrácia speciális sérülékenysége a többség–kisebbség dualizmusára vezethető vissza. A demokráciának ugyanis éppen úgy egységes ragaszkodásra és elismertségre van szüksége, mint a monarchiának. Hogyan érhető el tehát, hogy többség és kisebbség parlamenti küzdelme ne gyengítse, hanem éppen hogy erősítse a köztársaságot? – teszi föl az alapvető kérdést Ferrero. A demokráciára nézve ugyanis semmi sem veszélyesebb annál a helyzetnél, amelyben a politikai pártok engesztelhetetlen gyűlölettel viseltetnek egymás iránt, nem fogadják el az adott erőviszonyokat, s céljuk a politikai rend teljes felforgatása. Ferrero szerint ezt példázza a francia harmadik köztársaság, de jó példa rá a weimari köztársaság története is

Hogy ez a helyzet ne következhessek be, több feltételnek is teljesülnie kell. Először is a többségnek valódi többségnek kell lennie: ha egy csalással és hazugsággal kormányzó kisebbség önmagát többségnek tünteti föl, az a demokrácia végét jelenti. A valódi demokrácia lényeges kelléke az, hogy a többség mobil legyen: az ellenzéknek valós lehetősége kell legyen a kormányra jutásra. A többségnek tudnia kell, hogy az ellenzék ugyanúgy a szuverenitás szerve, mint ő. Másfelől a mindenkori ellenzéknek a kormányzati többség tevékenységét jóhiszeműen kell kritizálnia. Egyszóval többségnek és ellenzéknek kölcsönös lojalitással, bizonyos becsületességgel és szívéllyességgel kell viseltetnie egymás iránt, amint az olyanok között szokásos, akik ellenfelek, de nem ellenségek. Összefoglalva: a kormánynak és ellenzékének a népszuverenitás két egymással szolidáris szerveként kell tevékenykednie.⁵²

52 Uo. 162. p.

Ha többség és ellenzék ezt szem előtt tartva politizál, annak legértékesebb gyümölcse a tömegek ragaszkodása a demokrácia intézményeihez, ez pedig elengedhetetlen feltétele annak, hogy a parlamentáris demokrácia elérje legitimitásának teljességét.⁵³A legitimitása teljességét elért demokráciáról pedig valóban elmondható, hogy az a politikai forma, amely a legkevésbé fél polgáraitól, s amely a legkevésbé félelmet kelti polgáraiban maga iránt. A demokrácia természeténél fogva nem ébreszthet maga iránt olyan szeretetet, mint a monarchia: világos, hogy egy parlament iránt nem lehet olyanformán fiúi szeretettel viseltetni, mint egy patriarchálisan kormányzó uralkodó iránt. Azonban – mondja Ferrero határozottan republikánus hangvételben – egy parlament respektust vívhat ki magának a tagok kiválósága, emelkedett vitái és bölcs döntései révén. Ezekkel ugyanis elérheti, hogy a parlament ülésterme az értelem, az ékesszólás és a nép szolgálatára szentelt polgári áhítat színhelyévé váljék. A hatalom presztízse a demokráciában azon a kölcsönös tiszteleten és meleg érzületen nyugszik, amelyet a nép és a parlament éreznek egymás iránt. Ez hozzájárul ahhoz, hogy a demokratikusan kormányzott nép fölismerje a szabad embernek az alattvaló fölötti morális felsőbbrendűségét.⁵⁴

A második világháború utáni magyar politikai közösség tagjainak sajnos nem sokáig volt alkalmuk arra, hogy átérezzék ezt a morális felsőbbrendűséget, hiszen a koalíciós kormányzás néhány éve alatt a politikai szabadság tere mind szűkebb és szűkebb lett, míg végül teljesen eltűnt. Kelet-Európa más országaihoz hasonlóan itt is beigazolódtott Hayek próféciája: ez az út valóban a szolgaságba vitt; a polgárokból ismét alattvalók lettek. Ez természetesen a demokráciáról gondolkodó magyar politikai elmélet végét is jelentette. Aki ezzel foglalkozott, az vagy emigrációba kényszerült, mint Horváth Barna, vagy kiszorult a nyilvánosságból és a tudományos közéletből, mint Bibó István. A po-

53 Ferrero (1945) 162. p.

54 Uo. 163. p.

litikai gondolkodás tárgyához, a demokráciához hasonlóan évtizedekre tiltott gyümölcs lett Magyarországon.

IRODALOM

BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok 1–2.* Válogatta és az utószót írta Huszár Tibor. Szerkesztette és a jegyzeteket összeállította Vida István, Nagy Endre. A válogatásban és szerkesztésben közreműködött ifj. Bibó István. Budapest, 1986, Magvető.

- BURNHAM, James: *The Managerial Revolution*. New York, 1941, John Day Company.
- CSÉCSY Imre: Individuális és kollektív demokrácia. In uő: *Radikalizmus és demokrácia*. Válogatott tanulmányok. Szerkesztette és a bevezetőt írta Valuch Tibor. Szeged, 1988, Aetas, 241–262. p. /Aetas könyvek 2./
- Demokrácia*. A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása. Budapest, 1945, Egyetemi Nyomda.
- DEWEY, John: Filozófia és civilizáció. Részletek. Fordította Vajda Mihály. In Szabó András György (szerk.): *Pragmatizmus*. Budapest, 1981, Gondolat. 461–530. p.
- FELKAI Gábor: *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról*. Budapest, 2003, Napvilág.
- FERRERO, Guglielmo: *Pouvoir. Les génies invisibles de la cité*. Paris, 1945, Librairie Plon.
- GRAY, John: *Hayek on Liberty*. Oxford, 1984, Basil Blackwell.
- HAYEK, Friedrich A.: *The Constitution of Liberty*. London, 1976, Routledge and Kegan Paul.
- HAYEK, Friedrich A.: *Út a szolgáshoz*. Fordította Mezey György Iván. Budapest, 1991, Közgazdasági és Jogi.
- KOVÁCS Gábor: Elitek és társadalmak a globalizáció és az információs forradalom korában In *Túl az iskolafilozófián*. Szerkesztette Nyíri Kristóf és Palló Gábor. Budapest, 2005, Áron. 355–371. p.
- LÁNCZI András: *A XX. század politikai filozófiája*. Budapest, 2000, Pallas Stúdió–Attraktor Kft.
- LIETZMANN, Hans J.: Politikai tervezés és társadalmi kockázata: Mannheim Károly és Karl Schmitt. In *Mannheim Károly*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Felkai Gábor. Budapest, 1999, Új Mandátum. 321–330. p.
- MANNHEIM, Karl: *Diagnosis of our Time*. 3. ed., London, 1945, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd.
- MANNHEIM Károly: *Szabadság, hatalom és demokratikus tervezés*. Részlet. Fordította Szentmiklósi Tamás. In *Mannheim Károly*. Válogatta, sajtó alá rendezte, bevezetést és a jegyzeteket írta Felkai Gábor. Budapest, 1999, Új Mandátum.
- OAKESHOTT, Michael: *Politikai racionalizmus*. Fordította Kállai Tibor és Szentmiklósi Tamás. Szerkesztette és a bevezetést írta Molnár Károly Attila. Budapest 2001, Új Mandátum.

-
- RÖPKE, Wilhelm: *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart*. Erlenbach–Zürich, 1942, k. n.
- RÖPKE, Wilhelm: *A harmadik út. Korunk társadalmi válsága*. Fordította Barankovics István. h. n., 1943, Auróra.
- RÖPKE, Wilhelm: *Emberséges társadalom – emberséges gazdaság*. Válogatta, fordította és jegyzetekkel ellátta J. Horváth Tamás. Budapest, 2000, Aula.
- SCHUMPETER, Joseph A.: *Capitalism, Socialism and Democracy*. London, 1987, Unwin.
- WEBER, Max: *Állam – Politika – Tudomány. Tanulmányok*. Fordította Józsa Péter. Budapest, 1970, Közgazdasági és Jogi.

GYARMATI GYÖRGY

VÁMUNIÓ, FÖDERÁCIÓ – ÚJ NAGYHATALOM? DUNA MENTI KISÁLLAMOK KÜLÖNBÉKE-VÍZIOI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

„A legkisebb áldozattal elérhető legnagyobb szabadság.”

A mottóul választott becslést Jászi Oszkár 1918 októberében vetette papírra, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásának havában. Ismert munkája – *A monarchia jövője*¹ – éppúgy lehetne az első világháború utáni „békecsinálók könyve”, mint ahogy ezzel a fantáziacímmel vált közismertté Bibó István negyedszázaddal későbbi esszéje a második világháború utáni kiútkeresésről.² (A két munka receptiója is közös annyiban, hogy a maga idején egyiknek sem volt befolyása a politikai realitássá lett békekonstrukcióra.)

Jászi könyve – Kossuth Lajos fél évszázaddal korábbi föderációs tervére is visszautalva – arról igyekezett meggyőzni kortársait, hogy a felgyúlt nemzeti sérelmek és nacionalista elfogultságok érvényesítésével körvonalazódó háború utáni status quo csak új szerkezetben éltetné tovább azt, amit megoldani próbált. Ehhez képest vélelmezte, hogy a megváltozott erőviszonyok és akaratervényesítések közepette továbbörökített ellenségeskedésnek van – elvileg belátható – alternatívája. Kategorikus imperatívusként állította az érdekelt nemzetek elé a „nagy érdekszolidaritáson” alapuló dunai szövetség létesítését a bomlóban lévő monarchia helyén. De ennél többet is remélt, midőn a tervet azonnal kontinentális, összeurópai viszonyrendszerbe helyezte. Szerinte ez a térségi integráció biztosíthatja „a dunai népeknek a legkisebb áldozattal elérhető legnagyobb szabadságát, a legmegfelelőbb átmeneti típust a teljes európai integráció felé”, majd – folytatta – ez az új konstrukció tágabb

1 Jászi (1918). Lásd még a témához Irinyi (1973); Hanák (1985); Litván–Szarka szerk. (1991); Litván (1999).

2 Bibó (1986).

horizontba illeszkedne, mert nemkülönben szükséges „az európai kultúra egész területének összefoglalása egy közös nemzetközi szervezetben”. Így a könyv alcímében is megjelenő *Dunai Egyesült Államok* az – ez idő tájt mások által is javallott – Európai Egyesült Államok egyik alkotóeleme lehetne.

Nem folytatom ezt a gondolatsort. A Kossuthra való visszautalás éppúgy témánk felvezetésére szolgált, mint Jászi Oszkár megidézése. Villanásnyi emlékeztető arra, hogy a második világháború alatt és után a térség politikai közgondolkodásában bűvópatakként elő-előbukkanó évszázados tematika jelent meg újra.³ Az ókori bölcs szerint nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba. Noha a nagyhatalmak élethalálharcának katonai-diplomáciai mellékfrontjain mind a két világegés idején vitézül vívták egymás ellen a maguk külön csatáit a térség kisállamai is, nemcsak avított bölcselkedés alapján lenne leegyszerűsítés ugyanazon regionális képletről beszélni. A két háború és az utánuk következő béketeremtések nagyhatalmi premisszái éppúgy különböztek, mint a kisnemzeti ambíciók és mozgásterek. Kérdés, hogy az újra nyilvánosságra került integrációs (föderációs, vámuniós) kezdeményezések mennyiben igazodtak a második világháború végi „Stunde Null” körülményeihez, illetve milyen új jellemzők tűntek fel bennük a korábbiakhoz képest.

Magyarország háború utáni demokratikus átalakulása nem kevésbé volt sokkomponensű nemzetközi tematika része, mint bármifajta *vámunió vagy föderáció* tervezése. Komolyabb kihívást jelentett társulásra hajlandóságot mutató partnerállamokra lelteni, mintsem abból kiindulni, hogy ezzel lenne orvosolható azon milliók számkivetettsége, akik öt szomszédos államban tekintették magukat a magyar nemzet közösségéhez tartozónak. Meghatározó mozzanat volt, hogy Magyarország világháború utáni nemzetközi státusát tekintve egy szuverenitását nélkülöző, mellék-vesztes állam volt. További sorsa erősen függött az európai békerendszer nagyhatalmi konstruktöreinek alkuképességétől vagy intranszigenciájától. Az államnemzet–kultúrnemzet dimenziók egymásnak feszülése miatt a kontinentális és a regionális békemű harmóniája lett volna kívánatos, a világpolitikai planéták és a regionális szatellitök optimális csillagállása azonban igencsak ritkán volt megfigyelhető a Magyarország feletti égbolton. Most vizsgált időszakunkban sem. Ez viszont nem jelenti azt, hogy – Bibó István fordulatát kölcsönözve – ne beszélhetnénk a „próbálkozó demokráciáról”, avagy a Duna menti népek kon-

3 *Mitteleuropa-konzeptionen* (1995); *Mittleuropa. Idee...* (1997); *Hungarian Reconciliation Efforts...* (1997); Romsics szerk. (1997); Gyarmati (1997d).

szenzuskereséséről. A demokrácia reményéről és – Jászi nyomán – a legkisebb áldozattal elérhető legnagyobb szabadságról. Csak a közvetlen magyar érdekeltsgű mozzanatokra koncentrálna – a

szélesebb horizontú forgatókönyveket, illetve a nemzetközi fejleményeket most minimálisra redukálva⁴ – vesszük sorra vázlatosan a háború utáni térségi integrációs törekvéseket.

A még Debrecenben működő Ideiglenes Nemzeti Kormány alig két héttel Petru Groza 1945. március 6-i miniszterelnöki kinevezése után kormányküldöt-tet menesztett Bukarestbe. Réczei László feladata az volt, hogy az új helyzetben tájékozódjon a két ország közötti kapcsolatok helyreállításának módozatairól. Az újdonsült román miniszterelnök viszont – túltéve magát a küldött státusán és felhatalmazásán – azonnal offenzív, koncepcionális javaslattal állt elő. „Groza szemelőtt egy a Lajttától a Fekete-tengerig terjedő egységes blokk terve lebeg – írta beszámolójában Réczei –, melynek magját a magyar–román államszövetség képezné, ahol is eltűnnének a vámhatárok, egységes valuta, s a legteljesebb politikai együttműködés alakulna ki.”⁵ A magyar delegátus logikusan vetette fel, hogy egy ilyen horderejű kezdeményezéshez – figyelembe véve az országok mellék-vesztes státusát – aligha nélkülözhető a szövetséges nagyhatalmak hozzájárulása, illetve a már mindkét országban működő Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) reagálása. Petru Groza azzal replikázott, hogy „ő ebben az ügyben előzetesen tárgyalt Visinszkij szovjet külügyi népbiztossal és Szuszejkov vezérezredessel, és mindketten azon az állásponton voltak, hogy szívesen látnák a közvetlen tárgyalások megindulását”.⁶

Magyar részről meglehetősen késedelemmel, fél év múlva reagáltak erre, s akkor is csak áttételesen. 1945 szeptemberében immár Budapesten ült össze az Ideiglenes Nemzetgyűlés, ahol meghallgatták a kormány beszámolóját a megalkulása óta végzett munkáról. A számadás külpolitikai részére reagálva hatalmazták fel a képviselők a Nemzetgyűlés elnökét, hogy mind Tito marsallt, mind pedig Groza miniszterelnököt táviratilag üdvözölje azokért „a nagy jelentőségű és a legszebb reményekre jogosító kezde-

4 Az európai integrációs eszmékörnek a második világháború környéki időszakára lásd Lippens szerk. (1968), uő (1977); Vom Krieg... (1985); Bóka (2001, 2004).

5 Réczei László miniszteri tanácsos jelentése Gyöngyösi János magyar külügyminiszternek Petru Grozával Bukarestben, 1945 márciusában folytatott megbeszéléseiről. In Lipcsey (1984) 620–624. p.; továbbá Groza Péter... (1984) 72–74. p.

6 Uo. Groza egy későbbi, 1945 októberében napvilágot látott interjúban is utalt arra, hogy felvetését egyeztette a környező államok más vezetőivel is. „Elmondhatom, hogy legutóbb Moszkvában részletesen beszámoltam mindenről Sztálin generalisszimusznak, és ő az egész magyar komplexumban osztja az álláspontomat. Ezenkívül Tito ugyanezt az utat kívánja követni, amelyre én léptem, és talán részem van abban, hogy Jugoszláviának Magyarországgal szemben ugyanolyan baráti céljai és törekvései vannak, mint Romániának és nekem.” Paál (1946) 13. p.

ményezésekért”, amelyek immár az érintett népek baráti együttélésének perspektívájával kecsgetnek.⁷

Közvetlenül ezt megelőzően, 1945 augusztusában a békeszerződéseket nagyhatalmi szinten előkészítő munkálatok egyik aktusaként szólította fel a Szövetséges Ellenőrző Bizottság a magyar kormányt, hogy terjessze elő ezzel kapcsolatos állásfoglalását, és térjen ki a környező országokkal való kapcsolatok rendezésére is. A Külügyminisztériumban készült, de a kormány által véglegesített jegyzék terjengősen fejtegette az együttműködés szükségszerűségét. Az indoklásban egymás után sorakoztak a történeti, etnográfiai érvek és a gazdasági egymásrautaltság hangsúlyozása.

A dokumentum lényegében az egykori Monarchia területével számoló – „Passautól Poláig és Predeálig terjedő” – térség legszorosabb együttműködését javasolta (természetesen Habsburgok nélkül). Jelezte viszont, hogy már az induláshoz üdvös lenne, ha „a dunai térség területi újjárendezését intéző hatalmak állást foglalnának a tekintetben, hogy gyakorlatilag milyen módon szándékoznak intézményesen biztosítani a dunai államok hatékony gazdasági együttműködését. [...] A békeszerződésben tehát mindenekelőtt intézményesen kellene gondoskodni arról, hogy a természetes adottságok folytán egymást kiegészítő és egymásra utalt Duna melléki kis államok ne a gazdasági elzárkózás, hanem a legszorosabb gazdasági együttműködés politikáját folytassák. Egy szoros gazdasági együttműködés a politikai ellentéteket és súrlódásokat is jelentékenyen csökkentené, s egyben az egész világgazdaságnak is hasznára volna, mert a dunai térség gazdasági felendülése annak mint fogyasztópiacnak a jelentőségét nagymértékben növelné.”⁸

7 *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés ...* (1946) 38. p. A szlovákiai magyarság helyzetére vonatkozóan ugyanakkor csak azt konstatálhatták, hogy „sajnos az a hivatalos állásfoglalás, amely a csehszlovák kormány részéről rendelkezéssel is kifejezést nyert, s amely a szlovákiai magyarokat állampolgárságuktól megfosztotta azzal a szándékkal, hogy eltávolítsa őket Csehszlovákia területéről, a két ország közötti jó viszony kiépítését [...] megnehezíti.” Uo. 39. p.

8 A jegyzék teljes terjedelmében olvasható: Kertész (1995) 535–545. p.

9 *Szabad Nép*, 1945. szeptember 23. A Ma-

Miközben a magyar kormány jegyzéke egyelőre meglehetősen óvatos tapogatózást tükröz, a Magyar Kommunista Párt (MKP) tíz nappal később – 1945. szeptember 23-án – közzétett választási programja már jócskán túllép az idézett gazdaságcentrikus fejtegetéseken: „a magyar külpolitika legfőbb célja: a dunai népek békéjének és egyetértésének biztosítása, a kossuthi ideál, a Duna-föderáció útjának egyengetése. Ennek előmozdítására törekedni kell a kereskedelmi forgalom minél intenzívebb kiépítésén túl a román–jugoszláv–magyar vámunió megvalósítására.”⁹

Kezdetben tehát úgy tűnt, hogy a háború utáni újrakezdés módot nyújthat annak meghaladására – legalábbis a környező országok egy részével –, amit a diplomáciai zsargon (sok mindent homályban hagyva) „korrekt államközi kapcsolatoknak” titulál.

Az elkötelező nyilatkozatokon túl viszont 1946 első felében nem találkoztunk érdemi előrehaladást mutató tudósítással. A visszafogottság éppúgy írható a párizsi béke-előkészítő értekezletre való felkészülés számlájára, mint azokra a diplomáciai jelzésekre, amelyek a határok megvonásánál a számunkra kedvezőtlen véglegesítést prognosztizálták. Arról nem is szólva, hogy mindeközben egyre sokasodtak a környező országokban maradt magyarok helyzetének sanyarúságát – esetenként kilátástalanságát – konstatáló híradások.

Publicitás híján csak a beavatott kevesek tudhattak arról, hogy a Külügyminisztérium Kertész István vezette béke-előkészítő osztályán – illetve az osztály koordinálásával – nagyon is intenzív háttérmunkálatok kezdődtek egy Duna menti vámunió előkészítésére. Egyfelől a német fogságból hajlott kora ellenére is élve hazakerült Gratz Gusztáv, másfelől a Magyar Gazdaságkutató Intézet és a Magyar Nemzeti Bank állított össze különböző háttér tanulmányokat, melyek zöméhez imponálóan részletes gazdaságstatisztikai dokumentációt is csatoltak.¹⁰ Az elaborátumok országonkénti bontásban vették számba a *magyar–jugoszláv*, a *magyar–román*, a *magyar–csehszlovák* és a *magyar–osztrák* vámunió lehetőségeit, illetve az iparban, a mezőgazdaságban és a szolgáltatási szférában várható következményeit. Az elemzések előzetes hatástanulmány-felméréseknek is tekinthetők, mivel rendre kitértek a Magyarország számára előnyös, illetve hátrányos következményekre. Ezután „szigorúan bizalmas” további tanulmányban összegezték egy átfogó „*délkelet-európai vámunió*” létrejöttének peremfeltételeit és prognosztizálható következményeit. A tanulmányok elsődlegesen szakanyagok, tartózkodnak a direkt politikai felhangoktól, illetve csak ritkán sugalmaznak politikai megfontolásokat. Olyanokat például, hogy Magyarország és Ausztria fúziója kölcsönös vonzalmon alapuló, istenáldotta frigy lenne; hogy Románia és Jugoszlávia vonatkozásában is nagyon vonzónak tűnik a közös nászág, de kérdéses, hogy nem partnerünk kerül-e a domináns hím szerepébe. Egyedül a csehszlovákokkal való szorosabb sorsközös-

magyar Szociáldemokrata Párt (SZDP) 1945. évi 34. kongresszusán elfogadott program külpolitikára vonatkozó tervezetében is állást foglalt egy feljegyzés a „Duna-konföderáció” létesítése mellett, amit azonban a megjelentett programból ekkor kihagytak. Balogh (1975) 23. p. Ez azonban – mint látni fogjuk – nem jelentette azt, hogy a szociáldemokratákat ne foglalkoztatta volna továbbra is a föderációs eszme.

¹⁰ Gratz Gusztáv e tárgyú tevékenységéről lásd Gyarmati (1995).

ség latolgatásánál foglalnak nyíltabban állást: csak Magyarország húzhatja a rövidebbet. Legjobb lenne úgy intézni, hogy Prága ne is akarjon társulni a regionális unióhoz.¹¹

Az említett anyagok belső hasznosításra készültek. De 1946 nyarán már fölösen kárpótolták a közvéleményt is az előző fél év – tárgykörünket érintő – hírszegénységéért. A vámunió, illetve föderáció pártoló fórumaként jelentkezett a Dunai Munkaközösség és ennek orgánuma, a *Köztársaság* címen megjelenő hetilap. Az 1946 nyarán induló újság mindenekelőtt a negyedszázados emigrációjából ez idő tájt hazatérő Károlyi Mihály föderációs elképzeléseit népszerűsítette. Beköszöntő-programadó írásában maga Károlyi érvelt Kossuth, a látnok címmel a föderációs eszme aktualitása mellett. Szerinte „a szomszéd államokhoz való gazdasági közösség első állomása a vámunió. A vámunió akár egyetlen állammal is megoldaná a gazdasági stabilizációt. [...] Természetesen a vámuniót követnie kell a kulturális és politikai közeledésnek. Vámunióval a szomszédos államok magyarsága nem lenne már elszigetelt, teljesen magára hagyott. És lassan a határok is fokozatosan elmosódnának. Az ilyen föderációnak azonban előfeltétele az, hogy ne irányuljon Szovjet-Oroszország ellen. Ellenkezőleg, hatalmas szomszédunk bizalmát kell élveznünk. Ha egy ilyen ötven–nyolevan milliós blokk létesült, csak akkor léphetnénk fel mint komoly tárgyaló felek, és akkor tölthetnénk be azt a szerepet, hogy Kelet és Nyugat összekapcsolói legyünk.”¹²

Két héttel később Bölöni György főszerkesztő a Dunai Munkaközösség nevében már egy Duna-minisztérium felállítását szorgalmazta a lapjában. Ennek feladata lenne a szorosabb kapcsolat intézményes kiépítése a szomszédos államokkal, hogy „egyengesse a vámunió útját. [...] El kell kezdeni a munkát Kossuth nyomdokain, az egykori hatalmas konföderációs terv szellemében.”¹³ Az írás tulajdonképpen Károlyi Mihály néhány nappal korábbi, Szakasits Árpádhoz és Rákosi Mátyáshoz írt leveleinek kiszivárogtatása volt. Az egykori köztársasági elnök – akinek negyedszázados emigrációja után az akkori politikai vezetés igencsak nehezen talált presztízst megillető köztisztséget – egy ilyen intéz-

11 A hivatkozott anyagokat keletkezésük rendjének megfelelően őrzi a Magyar Országos Levéltár ezen korszakra vonatkozó külügyminisztériumi fondja (XIX-J-1-a), de egy összegyűjtött másodpéldány-sorozat megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban is.

12 *Köztársaság*, 1946. június 13. A lapot kiadó Dunai Munkaközösség önmagát s egyben programját is a következőképpen jellemezte: „Az itt élő népek és társadalmak megbékélése, politikai kiengesztelődése, gazdasági és szellemi összefogása érdekében létrehívott szellemi mozgalom.” Főszerkesztőként Bölöni György jegyezte a lapot, aki már a két világháború közötti emigrációjuktól kezdődően szoros kapcsolatban volt Károlyi Mihállyal.

13 *Köztársaság*, 1946. június 27.

mény létesítéséhez kötötte rendkívüli követté való kinevezésének elfogadását. „Ez a hivatal alá volna rendelve a Külügyminisztériumnak, de az én vezetésem alatt állna, és az lenne a feladata, hogy előkészítse a szomszéd államokkal való kapcsolatok kiépítését. [...] Mindenesetre az együttműködést azonnal komoly alapokra kellene helyezni. Tervszerűen meg kellene állapítani, hogy az egyes országok milyen ipart fejleszthetnének, mert ezzel azonnal megnyitnák az utat a vámunió felé, ami végképpen biztosítaná a magyar gazdasági élet stabilizációját.”¹⁴

Ugyanezen lapszámban jelent meg a szociológusprofesszor Szalai Sándor cikke *A magyar béke és a világbéke* címmel. A szerző – ekkor a Szociáldemokrata Párt (SZDP) nemzetközi kapcsolatok osztályát is vezette – némi mértéktesztéssel „világpolitikai jelentőségűnek” tartotta Szakasits Árpád ez idő tájt tett egyik bejelentését, mely szerint tervbe vették a Duna-völgyi államok gazdasági kerekasztal-konferenciájának összehívását. „Ez lesz a »béke-utóképzítés« első lépése.”¹⁵ A szófordulat a párizsi tárgyalásokon ekkoriban zajló béke-előkészítésre utalt, amelyet az SZDP a régió testvérpártjainak multilaterális konzultációjával vélt előmozdíthatónak.

A *Köztársaság* amellet, hogy a vizsgált kérdésre vonatkozó magyar álláspontnak helyt adott, a szeizmográf érzékenységevel követte a határon túli magyar kisebbségek sorsának alakulását, s nagy teret szentelt a Duna menti államok együttműködésével kapcsolatos külföldi állásfoglalások ismertetésének is. A föderációs gondolat népszerűsítését célzó offenzívának tekinthető az a négy héten át publikált tervezet-, interjú- és proklamációdömping, amelyet a lap *A Dunai Szövetséges Köztársaság* címen július közepén indított. A nyitányt Pavle Ručinski jugoszláv író-publicista – a Magyar–Jugoszláv és a Magyar–Román Társaság együttes rendezvényén tartott – előadásának közreadása jelentette. Ručinski kellő öntudattal igazította el hallgatóságát, arról értekezve, hogy Belgrád csillaga zenitjén van, a régióban errefelé érdemes tájékozódni. „A Duna-völgyben csupán az egyetlen Jugoszlávia számít győztes hatalomnak. Ki kell várni tehát azt az időt, amikor a hadviselők békét kötnek, mely mindenesetre kedvezőbb körülmények között zajlik le, ha a Duna-völgy többi államai kijelentik, hogy saját érdekükben lévőknek tartják az egymás közötti legszorosabb kollaborációt és a Jugoszláviával való együttműködést.” Az „új dunai program” előfeltétele a gazdasági tevékenység fokozatos összehangolása, majd valutareform (egységes pénznem), a vámtarifák egyeztetése, idővel a vámhatárok leépítése, illetve a

14 Jemnitz (1965) 163. p.; Hajdu (1978) 503. p. Kisebbs változtatásokkal ugyanez az érvelés olvasható Károlyi Mihály Rákosi Mátyáshoz intézett 1946. július 20-i levelében. *Károlyi Mihály levelezése...* (2003) 286. p.

15 *Köztársaság*, 1946. június 27.

tervezgatókodás harmonizálása egy szupranacionális koordinációs tanács útján. Ezenközben folynának a „politikai program” előkészítő munkálatai: a demokratikus erők egységfrontjának megszervezése minden országban; a nemzeti kisebbségek problémáinak rendezése; a közigazgatás racionalizálása, „népi alapon való újjászervezése”; majd – mindezek záróaktusaként – „baráti egyezmények alapján a [...] politikai egység fokozatos kiépítése”.

Mindezek alapján tűnt ütemezhetőnek Ručinski számára egy regionális konföderáció is. „Tudom, hogy ezek a gondolatok a dunai haladó szellemiség lelkében mindenfelé megfogantak már. Bizonyára innen ered a progresszív román körök igyekezete is a Magyarországgal való közös vámterület irányában, mely egy csapásra megoldaná az egész erdélyi problémát.¹⁶ El lehet képzelni egy olyan megoldást is, amely szerint Magyarország először Romániával alkotna közös vámterületet, a másik oldalon pedig Bulgária lépne szövetségi viszonyba a jugoszláv föderációval, végül a két szövetség – úgyszólván a Duna jobb és bal partja – lépne vám- és politikai közösségre.”¹⁷

A következő hetekben a *Köztársaság* számos gazdasági, közéleti személyiséget szólaltatott meg a Ručinski által vázolt elképzelésekkel kapcsolatban.¹⁸ Többek között Kodály Zoltánt, a Magyar–Román Társaság, Moór Gyula jogtudóst, a Magyar–Jugoszláv Baráti Társaság elnökét. Az említett szervezetek nevében mindketten „melegen üdvözölték” a felvetett gondolatot. Ez követte a *Köztársaság* 1946. augusztus 15-i számában megjelent Duna-völgyi Békét! A Dunai Munkaközösség felhívása a szomszéd nemzetekhez című egész oldalas kiáltvány. A megelőző hetekben végzett intenzív munka betetőzéseként ezzel a politikai manifesztummal kívántak további támogatást szerezni a föderáció gondolatának. „Mi, dunai népek a magunk portáján és magunk között is meg tudnók oldani saját kérdéseinket – jelentik ki a szerzők. – De ahhoz, hogy ezt a szándékot,

ezt a tiszta törekvést, mely néhány ezer uszítóval szemben negyvenötmillió dunai fogyasztó legbensőbb kívánsága, politikai és gazdasági tekintetben tudomásul vegyék a világbéke biztonságának megteremtésén fáradozó, s az európai táj e viharsarkára amúgy is joggal neheztelő főhatalmak, ahhoz bizonyosságot kell tennünk mindannyiunknak erkölcsi és politikai érettségünk azon fokáról, amelyen a dunai közeledés és együttműködés munkája egyáltalán elindulhat.”¹⁹

16 Erdély második világháború utáni státusának újragondolásáról – mind nagyhatalmi szinten, mind pedig az érdekeltek tekintetében – számos munka tudósít. Kertész István és Fülöp Mihály más összefüggésben is idézett könyvén túl lásd még Romsics (1992); Iszlamov (1994); Vincze (1997); Gyarmati (1997a, b); Fülöp–Vincze (1998).

17 *Köztársaság*, 1946. július 18.

18 Uo. 1946. július 25., augusztus 1., 8.

19 Uo. 1946. augusztus 15.

A patetikus hangvétel azonban aligha zökkentette ki a magyar közvéleményt a Párizsból ekkoriban befutó hírek gerjesztette borúlátásból: Trianont ismétlő béke várható. E téren bármifajta kedvezményezettség elérésének reménye illúziókergetésnek bizonyult.²⁰ 1946 őszi hónapjai – tárgykörünket illetően – a megelőlegezett verbális kárenyhítéssel teltek. Ide sorolható Bibó István egyik mérleget vonó írása, melyben amellettt érvel, hogy „a békeszerződés minden keménysége sem lehet ok arra, hogy az ország feladja az európai emberség, a demokrácia, a szomszédokkal való megértés és a kelet-európai népek politikai és kulturális közösségébe való beilleszkedés politikáját”.²¹ Rákosi Mátyás pedig az MKP 1946. szeptember végi III. kongresszusán beszámolójába illesztette – mintegy kompenzációs ígérvényként – a regionális integráció témáját. „Mi egy demokratikus dunai föderációt nemcsak lehetségesnek, de kívánatosnak is tartunk. [...] Egy ilyen demokratikus szövetség létrejötté, vele kapcsolatban a vámhatárok leépítése természetesen sokat enyhítene azon a keserűségen, amelyet népünk a most készülők békével kapcsolatban érez.”²²

Összegezve a vizsgált kérdés 1946. évi fejleményeit – és pillantást vetve térségünk egészére is –, az integrációs eszmekör két típusa körvonalazódott. Magyarországon és Romániában – azaz a szuverenitásukkal még nem rendelkező egykori német-csatlós államokban – a föderációs eszme XIX–XX. századi előfutárainak historizáló formaváltozatai éledtek újjá. Ezeket aktualizálták a politikai tervezetek, a megvalósítás startját a békeszerződések életbe lépését követő időszakra programozva. A háború végén mellék-győztes státust élvező egyes államok viszont már ekkor megtették-megtehetették az integrációhoz vezető út első szervezeti lépéseit is. Ismert, hogy Bulgária és Jugoszlávia már 1944 őszén kezdeményezett hasonlót, de a nagyhatalmak Bulgária akkori szuverenitáshiányára hivatkozva kontrázták meg az érdemi tárgyalások folytatását. Ezzel egyidejűleg vetődött fel Albánia bevonása a tervezett szövetségbe. Miután Jugoszlávia és Albánia között már a németellenes felszabadító harcok idején s azt követően is – 1948-ig – olyan volt a kapcsolat, mint „az idősebb testvér és a fiatalabb testvér között”, nem látszott akadálya a föderációt célzó párbeszédnek sem. Az 1946 júliusában aláírt albán–jugoszláv barátsági és kölcsönös segélynyújtási szerződés, s még inkább a novemberben kötött gazdasági megállapodás révén – melyben valutaegyeztetésről, közös vállalatok létesítéséről, a népgazdasági tervek összehangolásáról és vámunióról is megállapodtak – már az integrációhoz vezető út szervezeti lépéseit is rögzítették.²³

Az 1946-ot jellemző regionális különbség a következő évben is megma-

20 Lásd Kertész (1995); Fülöp (1994).

21 Bibó (1946) 58–59. p.

22 *A népi demokrácia útja...* (1946) 68. p.

23 Krisztov (1972) 54–66. p.

radt, de a törésvonal már korántsem a historizálás és az aktuálpolitika határmezsgyéjén húzódott. A békeszerződések aláírása, s főként ratifikálása nyomán érzékelhető Magyarország, Románia és Bulgária diplomáciai aktivizálódása. Ebben szuverenitásuk (de jure!) visszanyerése éppúgy közrejátszott, mint a nemzetközi helyzet alapvető megváltozása, nevezetesen a szuperhatalmak közötti kapcsolatok egyre nyilvánvalóbb megromlása. Ennek szimptomái, csak felsorolásszerűen: a Truman-doktrína meghirdetése, mely szerint az Egyesült Államok „saját biztonsága érdekében” a jövőben támogatást nyújt a kommunizmus ellen küzdő erőknek, különösen azokban az államokban, amelyek a Szovjetunió közelében találhatók; a kommunista pártok kiszorítása a kormányzati hatalomból Olaszországban és Franciaországban 1947 májusában; a polgári parlamentáris politikai irányzat reprezentánsainak láncreakciószerű kikerülése a hatalomból emigráció vagy letartóztatás útján a Szovjetunióval szomszédos „népi demokráciákban” (Magyarországon Nagy Ferenc miniszterelnök, Bulgáriában N. Petkov, a Földműves Szövetség vezetője, Romániában J. Maniu, a Parasztpárt vezetője, Lengyelországban S. Mikolajczyk miniszterelnök-helyettes); ugyanezen országok, valamint Csehszlovákia távolmaradása a Marshall-segélyként közismert európai helyreállítási programtól; s végül, de nem utolsósorban ugyancsak nemzetközi horderejű volt a Kommunista- és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának (Kominform) megalakulása ez év szeptemberében. Az új szervezet deklarációja – mely Zsdanov, az SZKP egyik titkárának határozottá emelt előadói beszédén alapult – kimondta, hogy a világ két részre szakadt, a haladás és a reakció táborára, mely utóbbin az Egyesült Államok által vezetett tőkés országokat, illetve a nem kommunista politikai mozgalmakat értette.

A Tájékoztató Iroda helyzetértékelése szerint a kommunista pártok feladata a hatalom átvétele országaikban, kapcsolataik szorosabbra fűzése és külpolitikai lépéseik összehangolása.

A hidegháborúba merevedés közepette a közép- és délkelet-európai térség államainak egymás között megélnkülő diplomáciai forgalma szintén más politikai mozgástérbe került, és kihatott az általunk vizsgált kérdéskörre is. A változás első jelei az integrációs törekvések különböző formáira vonatkozó nyilatkozatok relativizálódásában váltak érzékelhetővé. Ebbe a sorba illett a Petru Groza vezette román kormánydelegáció 1947. májusi magyarországi látogatása során napvilágot látott reflexiók kétarcúsága. A különböző politikai fórumokon több mint két éve visszatérően kinyilvánított szándékoktól eltérően a vámuniót előkészítő lépések – eredetileg tervezett – nyilvános bejelentése végül is elmaradt. Ez tükröződik a vámunió ügyét korábban többször is pártolón taglaló *Közgazdaság* című hetilap reagálásában is. A címdalton harsogó köszöntő szerint „Groza

Péterben azt az államférfit üdvözljük, aki elsőnek hangoztatta Romániában és azóta sem szűnt meg a magyar–román vámunió fontosságát kiemelni”.²⁴ A lap egy belső elemzése viszont – a folyamatban lévő tárgyalásokra is utalva – úgy foglal állást, hogy „nem szabad túl gyors eredményeket várnunk, és inkább a lépésről lépésre haladás útját lehet és kell választanunk”. Továbbmenve, a forgalomban lévő elképzeléseket két csoportba sorolja: „Első a kölcsönös álomszövögetés olyan tervekről, föderációkról, uniókról, melyek úgyszólván beköszönnek, amint azokat nem nyilatkozatokkal, hanem alapvető kérdések rendezésével megalapozzuk. [...] Másik út a két ország népének kölcsönös megismerése kultúracsere révén”, illetve Románia és Magyarország kereskedelmi, gazdasági kapcsolatainak fokozatos szorosabbra fűzése. „Innen vezethet az út a szorosabb – föderációs, uniós – rendezés felé.”²⁵

Egy héttel később egy hosszú cikkben Markos György kommunista közigazdász körvonalazta a lapban a vámunió peremfeltételeit: „Mi sem volna elhibázottabb, mint máról holnapra valamilyen rendelettel vagy államközi szerződéssel eltörölni a vámhatárokat. Egy ilyen lépéshez még igen sok előkészítő tárgyalásra, sőt mi több, fokozatosan kialakítandó többirányú együttműködésre van szükség. [...] Két ország gazdasági életét összehangolni, megfelelő, átgondolt tervszerűség nélkül, megelőzően szervezett gazdasági intézmények nélkül úgyszólván lehetetlenség. Ma egyetlen lehetőség a kompenzációs árucserre, majd a klíring alapon lebonyolítandó külkereskedelem, ezután jöhetnek a gazdasági megegyezések, amelyek kezdetben részterületeket ölelnek fel, hogy egyre fokozatosabban kiteljesedjenek. A tervgazdálkodás [...] mindkét részről és együttesen a további közeledés előfeltétele. Ezek között a fokozatosan elmélyülő kapcsolatok között lehet egy eszköz a vámunió. Hangsúlyozzuk, nem az első és nem az utolsó. [...]

Mindaz, amit magyar–román viszonylatban mondtunk, érvényes magyar–jugoszláv viszonylatban is. A most folyó magyar–jugoszláv tárgyalások mutatják a helyes utat. Az árucserre-forgalom fokozatos kiépítése, majd a gazdasági együttműködés alapjainak lefektetése, a három- és ötéves gazdasági tervek legnagyobb mértékű összehangolása – ez a járható út. Ezt az utat kell követni magyar–román, román–jugoszláv és bolgár–román stb. viszonylatban is. A vámhatárok eltörlése csak kölcsönös lehet, és párhuzamosan haladhat az útlevelkényszer, tehát a politikai és a kulturális határ eltörlésével. [...] Ha lépésről lépésre, szívós munkával megerősítjük gazdasági rendszerünket, biztosítjuk gazdasági önállóságunkat és politikai függetlenségünket, ha mind gazdaságilag, mind politikailag megszi-

24 *Közgazdaság*, 1947. május 4.

25 Nagy Kázmér: Küzdőporond vagy közös haza? Uo.

lárdítjuk a demokráciát, csak akkor lehet szó akár magyar–román, akár másmi-lyen vámunióról, vagy ezen túlmenően Duna-konföderációról. Addig még rögs és hosszú az út, de már elindultunk ezen az úton. Tehát: magyar–román vámunió ma sok, és holnap – kevés.”²⁶

Markos véleményével cseng össze a magyar kormány szociáldemokrata miniszterelnök-helyettesének, Szakasits Árpádnak az a nyilatkozata is, amelyet a közép- és kelet-európai szociáldemokrata pártok többnapos budapesti konferenciájának befejezése után adott a román testvérlap munkatársának. Ő maga is azt tartotta az értekezlet leglényegesebb mozzanatának, hogy elősegítse a szorosabb gazdasági együttműködést a Duna-völgyi államok között, de hozzátette: „A magyar–román vámunió még nem időszerű. Ha idő előtt beszélünk erről a kérdésről, akkor többet ártunk, mint használunk ennek a szép elképzelésnek.”²⁷ Sokkal kevésbé tűnt óvatoskodónak Károlyi Mihály. Igaz, nem nyilvánosan: Jászi Oszkárnak írt a kérdésről ugyanezekben a napokban. Szerinte „még a csehektől kapott pofonokat is zsebre kell vágni”, hogy áldozatot hozva „tervünket megvalósítsuk, egy 60, 70, esetleg 80 milliós Duna-völgyi tömb[öt]. [...] A dunai federáció gyors megteremtése, erélyes kiépítése a béke legfőbb érdeke. Ez volna az a pontonhíd, amelyen Sztálin és Truman találkozhatnának és megegyezhetnének. Egy új status quo létesülne, ami mindkét felet politikailag és gazdaságilag egyaránt kielégítené.”²⁸

A vámunió, illetve föderáció tervezgetését markánsan opponáló nyilvános álláspontot olvashatunk viszont ugyanekkor a Román Kommunista Párt (RKP) egyik titkára, Vasile Luca tollából, aki pénzügyminiszter volt Groza kormányában. Luca a Duna menti kis államok integráció felé mutató együttműködési törekvéseit a világháború idején felmerült churchilli elképzelések egyenes ági leszármazottjának tartotta, ami – úgymond – a Nyugat szovjetellenes machinációinak egy rafináltan tovább éltetett változata.²⁹

26 Mgy. [Markos György]: Vámunió? – sok és kevés. *Közgazdaság*, 1947. május 11.

27 Szakasits Árpád nyilatkozata a *Liber-tatea* című román szociáldemokrata lap munkatársának. *Népszava*, 1947. május 25. Lásd még Heumos (1985).

28 Károlyi Mihály levele Jászi Oszkárhoz, 1947. június 2. In *Károlyi Mihály levelezése...* (2003) 324–325. p.

29 Vasile Luca: A romániai magyarság útja. *Igazság* (Kolozsvár), 1947. május 22.

Kérdés, hogy a román kommunisták egyik reprezentánsa vagy a román kormányfő jelenítette-e meg a bukaresti álláspontot. Petru Grozáról köztudott – maga sem rejtette véka alá –, hogy miniszterelnöki tevékenységét mindvégig az ottani SZEB-delegáltakkal egyeztetve végezte. Az RKP pedig Gheorghiu Dej idején is inkább volt híve egy kommunista irányítású román nemzetállamnak, semmint hogy azt – önszántából – bár-

mifajta regionális integráció részeként relativizálja. Valószínűsíthető, hogy Groza a politikában gyakorta alkalmazott szerepmegosztás részeként képviselte a kooperációs hajlandóságot mutató álláspontot, mindaddig, amíg ez ügyben nem volt definitív moszkvai tiltás.³⁰

Miközben – a vámunió bejelentésének prolongálásával – Groza budapesti látogatásakor retirálni látszott, ez 1947 derekán csak a „dunai összefogás” bal parti szárnyán jelentett kivárást. Úgy tűnt, a békeszerződés aláírásával elhárult Bulgária és Jugoszlávia szorosabb együttműködésének korábbi akadályai. A két kormány képviselői nem is késlekedtek a korábban külső nyomásra felfüggesztett közeledés újraélesztésében. 1947. július végén és augusztus első napjaiban Bledben ültek tárgyalóasztalhoz. A tanácskozás után nyilvánosságra hozott jegyzőkönyv részletesen taglalta azokat a lépéseket, amelyek révén a két ország gazdasági fejlesztését kölcsönösen egyeztetett, összehangolt keretekben kívánták biztosítani, s célul tűzték ki a vámunió fokozatos életbeléptetését is.³¹ Egy Georgi Dimitrovval készített interjúból az is ismert, hogy az együttműködésre vonatkozó tervezeteket megküldték a szovjet kormánynak. Utóbbi érdemi észrevétele abból állt, hogy javasolta: a megkötendő szerződések érvényét húsz évben állapítsák meg.³² A bledi tárgyalások folytatásaként 1947 novemberében, a Várna melletti Evxinográdban találkoztak Jugoszlávia és Bulgária kormányának képviselői. Az itt aláírt barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés tartalmazta azokat az integráció felé mutató elemeket is, amelyeket a bledi jegyzőkönyvek rögzítettek. A szerződés megkötésének napján, 1947. november 27-én a Várnában tartott nagygyűlésen a szónokok a föderáció kérdése is kitértek, de hangsúlyozták, hogy az távlati elképzeléseik közé tartozik. A jugoszláv küldöttség vezetője, J. B. Tito a következőképpen exponálta a témakört: „Ma olyan követeléseket hallhatunk, hogy nincs szükségünk határookra, föderációt akarunk. [...] Ma lerakjuk az alapokat, s majd a falakat is ráépítjük, ha eljön az ideje. A falak alap nélkül nem elegendők, mert leomolhatnak. [...] Olyan szoros, sokoldalú együttműködésre törekszünk, hogy az államszövetség kérdése pusztán formalitás lesz.”³³ Magyarán: bolgár–jugoszláv viszonylatban a vámuniót egy közeljövőben realizálható minimális programként tervezték, a föderációt pedig távlati, maximális koncepcióként értelmezték. Erre utal a tanácskozásokról kiadott hivatalos jegyzőkönyv, mely szerint a szerződést kötő felek „elhatározták, hogy még jobban

30 Petru Groza személyiségének és politikájának ellentmondásosságáról lásd Vincze (1999).

31 *Isztoricseszki resenija v Bled*. Szofia, 1947. Idézi Krisztov (1972) 71–76. p.

32 Karalkova (1966). Ezt erősíti meg jugoszláv oldalról Dedijer (1953) 447. p.

33 Tito (1962) 167–168. p.

kimélyítik ezt az együttműködést, a lehető legnagyobb mértékben kiszélesítik a kölcsönös áruforgalmat, a lehető legteljesebben összeegyeztetik gazdasági terveiket, meggyorsítják a vámunió megkötését”.³⁴ A föderáció kérdésében Tito a Várnában mondottaknak megfelelően foglalt állást november 29-i belgrádi beszédében is, midőn a szerződést a jugoszláv parlament ratifikálta.

Ezzel párhuzamosan folytak tárgyalások Bulgária és Albánia között is. A két kormány képviselői az előzőhöz hasonló protokollt írtak alá 1947. december 16-án. „A szerződés külön megemlítette, hogy a gazdasági együttműködést megkönnyítik azok a baráti kapcsolatok, amelyek Bulgária és Jugoszlávia, illetve Albánia és Jugoszlávia között fennállnak. Ez érthető, mivel a két ország kereskedelmi forgalma Jugoszlávián keresztül bonyolódott le. Az 1947. december 16-i kiegészítő jegyzőkönyv albán–bolgár–jugoszláv klíringegyezmény megkötését írta elő az árucere-forgalom megkönnyítésére. A jugoszláv–bolgár–albán kapcsolatok tehát gyakorlatilag kezdtek túllépni a bilaterális kereteket.”³⁵ Magyarország ugyanekkor Prága felé tett tapogatózó lépéseket – gazdasági téren. Vajda Imre, a magyar Országos Tervhivatal elnöke 1947 novemberében folytatott hivatalos tárgyalásokat Csehszlovákiában. Hazatérve arról nyilatkozott, hogy egy hosszú lejáratú gazdasági együttműködési megállapodást készítenek elő: „Hasonló egyezményt kötött a közelmúltban Magyarország Jugoszláviával, Csehszlovákia Lengyelországgal. Az együttműködési egyezményben nemcsak az árucere-forgalmat állapítanak meg, hanem összeegyeztetik az egyes iparágak fejlesztését is. Az az elképzelésünk, hogy a kelet-európai népi demokráciák között a gazdasági szerződések révén többé-kevésbé összefüggő gazdasági rendszer jöjjön létre.”³⁶

Egy héttel a nyilatkozat közzététele után a regionális tömörülés minden korábbinál ambiciózusabb víziója volt olvasható az MKP lapjában, a *Szabad Népe*-

34 A föderáció terve „természetesen örömet keltett – mondta Tito –, s igyekeztünk megmagyarázni, hogy bár a föderációt még nem írtuk alá, a gyakorlati együttműködés során azt valósítjuk meg, mert papíron semmi értelme a föderációnak, ha nincs meg hozzá a szilárd alap, a szoros barátság, a gazdasági és politikai együttműködés.” Tito (1962) 175–176. p.

35 Krisztov (1972) 76. p.

36 *Népszava*, 1947. november 29.

ben. Új nagyhatalom! címmel köszöntötte a számon tartott kommunista újságíró, Gimes Miklós kolumnás cikke a J. B. Tito vezette jugoszláv kormányküldöttséget. A delegáció a magyar–jugoszláv barátsági és együttműködési szerződés aláírására érkezett. Az írás ezen apropót használta egy nagyszabású regionális projekt részletes publicisztikai bemutatására. Észерint a szóban forgó térség hét „új demokráciája” (Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlá-

via, Bulgária, Románia és Albánia) létesítene integrációt a Keleti(Balti)-tenger-től az Adriáig és a Fekete-tengerig. Közöttük „két-három esztendővel a felszabadulás után már nem az egymáshoz való közeledés van napirenden, hanem annál több”. Nevezetesen az – államszervezetüket is koordináló – „egységes front”, melynek össznépesége „csaknem 90 millió ember, [...] több mint Franciaország és Olaszország együttvéve. Ezek az országok mezőgazdasági termelésük összesített értékét tekintve a mai Európában a második helyen állnak a Szovjetunió mögött, az ipari össztermelésben a harmadik helyen, a Szovjetunió és Anglia mögött.”³⁷

A cikk további részleteit, valamint az ezekben a hetekben szoros egymásutánban megkötött szerződések aláírásakor elhangzott nyilatkozatokat figyelve, markáns hangsúlyeltolódás tűnik szembe. Az egymás közötti belső kooperáció értelemszerű fejtegetésénél mind hangsúlyosabban esett latba a szövetségre lépő államok kifelé demonstrált katonai-politikai blokkba szerveződése. Ennek oka – Gimes szerint – az, hogy „az amerikai fenyegetés immár fegyveres támadásként bontakozik ki a népi demokráciák déli határán, Görögországban. [...] A népi demokráciák erősödő együttműködésének, egységes fellépésnek egyik első próbája az, hogyan értik meg a Görögországban fenyegető veszélyt és hogyan lépnek fel ellene.” Ennek megfelelően idézi az újságíró J. Masaryk csehszlovák külügyminiszter nyilatkozatát: „Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia, Albánia, Bulgária és Románia minden valószínűség szerint szabad védelmi szerződést kötnek egymással.” A verbális harciasság ennél is markánsabban tükröződik 1947–48 fordulóján a térségbeli országok egynémely miniszterelnöke, például Dinnyés Lajos és Petru Groza nyilatkozatában.³⁸

A mindezek mögött álló szovjet védhatalmi szerepvállalásra utalt egy cikk a moszkvai *Izvesztyija* 1948. január 11-i számában. Az írás üdvözölte a – fentebb említett – népi demokráciák között sorra születő megállapodásokat, majd az egyiket külön is méltatta. „Az együttműködés példajaként szolgálhat a gazdasági tervek összehangolásáról, a vámunióról és valutaparitásról szóló szer-

37 Gimes Miklós: Új nagyhatalom! *Szabad Nép*, 1947. december 7.

38 Dinnyés Lajos nyilatkozata a magyar–jugoszláv barátsági és együttműködési szerződés aláírása után: „Nincs az az erő, amely meg tudná törni a szabadságszerető Duna menti népek egységét.” *Új Magyarország*, 1947. december 13. Petru Groza román miniszterelnök, a magyar–román barátsági és együttműködési szerződés aláírása alkalmából: „Itt vagyunk ezeknek a szövetséges, békeszerető népeknek a nagy családjában, amelyek tudatában vannak hatalmas erejüknek, amely az atomerőnek és a dollár hatalmának is ellen tud állni.” Beszéd a magyarországi látogatásról, 1948. január 25. In *Groza Péter...*(1984) 118. p.

ződés, amelyet Albánia és a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság 1946. november 27-én kötött egymással.”³⁹ Ilyen kontextusban aligha tűnhetett kirívónak Georgi Dimitrov január 18-i sajtóértekezlete, amelyet a bolgár–román barátsági és együttműködési szerződés aláírása alkalmából tartott, s ahol a regionális integráció perspektíváiról is szólt. „A vámunió kérdése – mondotta – nagyon bonyolult, nagy előkészületeket igényel, különösen tanulmányozni kell az árrendszert, az árucserre-forgalmat és sok egyéb kérdést. Ugyanakkor egy ilyen vámunió létfontosságú országaink fejlődése szempontjából. Ezért tudatosan és bátran készülünk a vámunió megteremtésére a szövetséges államokkal, és azt meg is valósítjuk. [...] Ha a föderáció kérdése megérik, és az okvetlenül be fog következni, népeink, a népi demokrácia országai, Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Albánia,

Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Görögország – jegyezzék fel, Görögország is! – megoldják. Ők hivatottak eldönteni, mi lesz belőle, föderáció vagy konföderáció, mikor és hogyan lesz megvalósítva. Elmondhatjuk, hogy népeink mai tevékenysége jelentősen megkönnyíti e kérdés jövőbeni megoldását.”⁴⁰

39 Krisztov (1972) 66. p.

40 *Rabotnyicsesztvo Gyelo*, 1948. január 19.; Dimitrov... 420. p.

41 *Pravda*, 1948. január 28.

42 Dedijer (1953) a Szovjetunió és Jugoszlávia fokozatos szembekerülésére helyezi a hangsúlyt. Eszerint a föderáció kérdése csak másodlagos jelentőségű, bár a szovjet és a jugoszláv vezetés közötti – ekkor még csak a diplomácia kulisszái mögött érzékelhető – kapcsolatmegromlás időszakában a *Pravda* közleménye határozott álláspontváltozást jelzett egy olyan kérdésben, amelyben Jugoszlávia közvetlenül is érdekelt volt. Stephen Clissold a vámuniós, föderációs elképzelések kútba esésének meghatározó motívumát ugyancsak a szovjet–jugoszláv kapcsolatban bekövetkezett fordulatra vezeti vissza, de ezen belül további két tényezőre is felhívja a figyelmet. Az egyik, hogy a világháborút követően létrejött népi demokráciák kommunista pártjaiban a jugoszláviai átalakulást követendőnek és példaadónak tekintették, amitől viszont a sztálini vezetés egyre inkább tartott. Ez is szerepet játszott abban a szerző szerint, hogy a Tájékoztató Irodát (Komin-

A moszkvai *Pravda* 1948. január 23-i száma mondhatni rutinszerűen közölte Dimitrov nyilatkozatát. Őt nappal később viszont már rituális önkritikát olvashattak a kortársak a lapban. Szerkesztőségi közlemény tudatta: Dimitrov nyilatkozatának kommentár nélküli közlése nem jelenti azt, hogy a szerkesztőség azonosulna annak tartalmával. Hogy mennyire nem, azt a folytatás tette világossá: „Ezeknek az országoknak nem ez a kiagyalt föderáció vagy konföderáció a problémájuk, hanem függetlenségük és szuverenitásuk megvédése és megszilárdítása a belső népi demokratikus erők szervezése és mozgósítása útján.”⁴¹ A moszkvai közlemény motivációit illetően különbözőek a magyarázatok.⁴² Egyöntetű viszont az a vélemény,

hogyan az együttműködés bírált formáját is szorgalmazó politikai törekvések ezt követően szorultak radikális gyorsasággal és végérvényesen háttérbe. A Tájékoztató Iroda 1948. júliusi, Jugoszláviát elítélő határozata nyomán⁴³ e korabeli elképzelések politikai feltételei jó időre elenyésztek.

„Hát: így végződött, mi épphogy kezdődött” – mondhatnánk Petri Györgygel⁴⁴ –, de a finálénak Magyarországon volt még egy sajátos utójátéka a függöny legördülése után. 1948 centenáriumi év volt. Az egész országot átfogó, gondosan előkészített grandiózus ünnepségláncolat emlékeztetett az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc századik évfordulójára. A háború óta felerősödő, erősen historizáló politikai hivatkozásokban – elsődlegesen Kossuthra utalva – aligha lehetett mellőzni a „Dunai Confederatio Projectuma” gondolatkörét. Ki is tért erre a korabeli pártok mindegyike, legmarkánsabban a Magyar Kommunista Párt. Utóbbi – mint azt többször is idéztük – külpolitikája vezérmotívumaként hirdette. A korabeli népi kollégiumi hálózat fiataljai – elsősorban a Mocsáry Lajos Kollégium diákjai – a szomszédokkal való megbékélés programját is szem előtt tartva láttak hozzá egy-egy környező nép nyelvénél mielőbbi elsajátításához.⁴⁵ A tárgyalat évkörben végzett közvéleménykutatások is arra utaltak, hogy a korabeli magyar társadalom reményeket fűzött a környező országokkal létesítendő vámunióhoz: már 1946 végére nyolcvan százalékos fölé emelkedett a megkérdezettek egyetértése.⁴⁶

form) az egyközpontú nemzetközi kommunista mozgalom szervezeteként hívták életre. A másik momentum, hogy a már említett blei tárgyalásokon a jugoszláv és a bolgár vezetők egyeztettek a baloldali görög katonai mozgalom támogatására vonatkozó tervezett lépéseiket – sőt, Dimitrov nyilatkozata alapján, a tárgyalat föderációs elképzelésekben is számoltak Görögországgal –, s ezzel egy olyan kérdésbe avatkoztak, melyet Sztálin kizárólag nagyhatalmi kompetenciába tartozónak tekintett. Clissold (1975) 42–62. p. A kérdést a gazdaságpolitika szemszögéből elemző Berend T. Iván arra a következtetésre jut, hogy a háborút követő fejlesztési tervekben és szerződéseken már testet öltetni látszott az a gondolat, hogy nem az egyes országokban, hanem Közép- és Kelet-Európa egészében összehangoltan megvalósuló gyors iparosítás lehet a modernizáció leghatékonyabb útja. A hidegháború előrehaladtával azonban nemcsak a maradéktalan politikai egység kívánalma erősödött meg, hanem az „a dogmatikus felfogás [is], amely a szovjet gazdaságfejlesztési utat és módszereket a szocialista fejlődés egyetlen örök érvényű modelljének tekintette”. Berend (1968).

43 A Kommunista- és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozata a Jugoszláv Kommunista Párt helyzetéről. In *A Kommunista- és Munkáspártok...* (1951) 12–24. p.

44 Petri György: Egy fényképre, amelyen kezet ráznak. 1948. június 12. In *uő* (1981).

45 Kardos főszerk. (1977).

46 A Magyar Közvéleménykutató... (1947) 9–10. p.

Ilyen előzmények után magától értetődőnek tűnhetett a *A dunai népek szövetsége. A magyar külpolitika a kossuthi konföderációs gondolat megvalósítása* című centenáriumi brosúra is. A kiadvány az alkalomhoz illő – gyakorta patetikus – aktualizálással idézte Kossuth Lajos föderációs eszme-futtatásait, majd a szomszédos országokkal a megelőző hónapokban egymás után aláírt különböző barátsági szerződéseket vette sorra. „Méltán nevezheti magát a magyar demokrácia az 1848–49-es szabadságharc követőjének – vonta le a következtetést –, mert hazánk külpolitikája, a román–jugoszláv–bolgár–lengyel⁴⁷ szerződések megkötése a kossuthi eszme valóra váltásának első lépése.”⁴⁸

Legfeljebb az ejthette gondolkodóba egyik-másik kortársat, hogy ezt a historizáló külpolitikai tematikájú brosúrát miért a Rajk László vezette Belügyminisztérium jegyezte kiadóként, s nem a történészként is ismert – szintén kommunista – külügyminiszter, Molnár Erik tárcaja. Kézenfekvőnek tűnhetett a leegyszerűsítő válasz: Rákosi Mátyás után mégiscsak a „vasöklű” belügyminiszter, Rajk László volt akkoriban a kommunista párt második számú frontembere...

Ebben az esetben viszont, úgy tűnik, Rajk sem volt elég éber – Rákosival ellentétben, aki igyekezett naprakésznek mutatkozni. 1948 februárjának második felében, amikor moszkvai tartózkodása során beszámolt M. A. Szuszlovnak a magyarországi politikai helyzetről, már a *Pravda* – fentebb idézett – elutasító álláspontjának ismeretében sietett elhatárolni magát a vámuniós-föderációs kezdeményektől. Igyekezett gyorsan túltenni magát saját kijelentésein, illetve pártja néhány hónappal korábbi állásfoglalásain, elbizonytalanodni látszott viszont a Kreml újabb koncepcióváltása kapcsán. „Jóllehet nem mi kezdeményeztük és nem támogattuk a Dimitrov elvtárs által felvetett föderáció megalakításának gondolatát – mondta Szuszlovnak –, szeretnénk tudni, milyen irányvonalat kövessen e kérdésben Magyarország, valamint a többi kommunista párt. Groza román elnök például annak idején egy velem folytatott megbeszélés során szóba hozta a

47 A lengyel szerződésre való utalás annyiban kakukktojás a felsorolásban, hogy 1948. január 31-én egy magyar–lengyel kulturális együttműködési szerződést kötöttek. A többi országgal kötöthöz hasonló lengyel–magyar barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási egyezményt csak ezt követően, 1948. június 18-án írták alá Varsóban.

48 *A dunai népek szövetsége...* (1948).

Románia és Magyarország közötti vámunió kérdését. Mi egyelőre tartózkodunk a javaslat megválaszolásától.” Szuszlov ekkori válasza: „Ami a balkáni országok föderációjának kérdését illeti, Ön is tudja, hogy az erre vonatkozó javaslat mondva csináltak *bizonyult* [sic!]. Mi a kilenc kommunista párt határozataihoz tartjuk magunkat, amelyek szerint valamennyi kommunista párt fő

feladata, hogy harcoljon országa, népe függetlenségéért és szuverenitásáért.”⁴⁹ Vélelmezhető, hogy az említett centenáriumi brosúra kéziratát már a moszkvai álláspontváltás január végi nyilvánosságra kerülése előtt lezárták, és nyomdába adták. Más kormányzati kiadványok nem kapcsolták ilyen szorosan össze a kossuthi ideát és az aktuálpolitikát. A heti- és napilapcikknek korrektúrázása, valamint az ünnepi szónoklatok véglegesítése során pedig már ügyelni lehetett arra, hogy az ad acta tett elképzelések ne okozzanak további malört. Így azután nem épült meg az a föderációs pontonhíd, amelyen – Károlyi Mihály víziója szerint – Sztálin és Truman találkozhatott és megegyezhetett volna. Ehelyett a Kreml egyik előretolt bástyája lettünk a Tito ellen hamarosan megindított sztálini „kis-hidegháború” frontvonalán.⁵⁰

Miként helyezhetők el ezek a második világháború utáni regionális integrációs törekvések a térség, illetve Magyarország történetében? Hosszú távon szemlélve a gondolatkör időszakonkénti feltűnését és alámerülését, a tárgyalt néhány év akkor is a virágzás évszaka volt, ha – mint már annyiszor – újra csak eszmetörténeti zárvány maradt. Azt a pusztítást számba véve, amelyet a világháború ebben a térségben (is) hátrahagyott, Köztes-Európa kisállamai – a Balkántól a Baltikumig – válságszituációban érezhették magukat, függetlenül attól, hogy győztesnek vagy épp legyőzöttek számítottak-e. A föderációs gondolat pedig az újkori Európának ezen a fertályán a „válságtermékek” egyike volt. Ennyiben tekinthető a háború utáni néhány esztendő egy újabb évadnak a föderációs velleitások kalendáriumában.

Mindemellett számos, a korábbiaktól eltérő jellemzője is volt a második világháború utáni integrációs elképzeléseknek. Mi több, inkább a korábbiaktól eltérő, semmint az egykori kútfőkkel – és körülményekkel – hasonlóságot mutató karakterjegyek domináltak.

a) A föderáció eszmekörét korábban főként ellenzéki, illetve emigrációban élő (oda kényszerült) gondolkodók, politikusok, társadalmi-politikai irányzatok képviselték. Olyanok, akik (amelyek) koruk uralkodó politikai irányzataihoz képest marginális erőt jelentettek. A második világháború után azonban az integráció egyes változatai a kormányzati politika részévé váltak, a nyílt és hivatalos külpolitikába szervesültek a térségben.

b) Ezúttal győztesek és vesztesek kézfogási kísérletéről beszélhetünk. Aligha porciózható, mennyi volt ebben a „történelmi tapasztalat” – a törekvés,

49 Izsák–Kun szerk. (1994) 252–253. p. Szuszlov ugyan a Kommunista- és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának (Kominform) első határozatára hivatkozik, szövegszerűen viszont a *Pravda* 1948. januári nevezetes közleményét rekapitulálja.

50 Okváth (1999).

hogy túllépjenek az előző évszázad súrlódó együttélésén, illetve egymás ellenére élésén –, s mennyi az új európai status quo közepette fennmaradó vagy aktuálisan felhorgadó fenyegetettségérzés az új nagyhatalom árnyékában. Ez alkalommal mindenesetre a mellék-győztes és mellék-vesztes kisállamok hajlottak arra, hogy a de jure (nagyhatalmi) békerendezésen túl maguk is keressék a de facto megbékélés és a *regionális kisállami kollektív biztonság* módozatait.

c) A fegyvernyugvást követően a peacemaker nagyhatalmak egyre kitapinthatóbb egymás ellen fordulása közepette a társulni igyekvők a hidegháborús kontinens-szétszakítással szemben egy *regionális „különbéke”* alternatíváját fogalmazták meg. Még sarkosabban: a *nagyhatalmi* konfrontációs politikával – időlegesen, amíg tehették – a *kisállami* konszenzuseresést állították szembe. A föderációval a térség túllépett volna a kisállami mozaikosságon. A korabeli Európában egy ilyen 80–90 milliós államalakulat a tradicionális kontinentális hatalmak – Franciaország, Anglia, vagy akár az ekkor virtuális „össz-Németország” – méreteivel, potenciális önmozgásával kerülhetett egy sorba. Ez valóban alapvetően új európai status quót teremthetett. De miért kívánta volna a Kreml, hogy a kisállamok láncolatából szervezendő „önvédelmi övezete” helyén egy olyan új potenciális nagyhatalom szülessen, amely inkább gátolta, semmint segítette volna, hogy közvetlen befolyása legyen az európai politikára?

d) Bár e törekvések főként az érintett kisállamok kommunista vezéralakjainak nevéhez kötődnek – kivétel a „társutas” Groza –, úgy tűnik, hogy a föderációs gondolat ekkoriban nem Moszkva rejtőzködő ambícióit jelenítette meg. Dimotrov és Tito nevéhez már addigi életútjuk alapján is társítható volt a kommunista ideológián és politikán *belüli* „másképp gondolkodás”. Rákosi ugyan sokkal inkább a „vigyázó szemüket Sztálinra függesztő” szervilis pártvezetők sorába tartozott, de itt is volt egy – csak a tárgyalt korszakra jellemző – sajátosság. A korabeli magyar kommunista propagandában 1945 és 1948 nyara között a Tito vezette Jugoszláviát reklámozzák a legvehemensebben mint a „népi demokrácia” mintaállamát, mint követendő példát. (Ez az akkori kommunista pártsajtó és más propagandakiadványok tanulmányozásával jól nyomon követhető.) Jugoszlávia azért kerülhetett ebbe a kedvezményezett helyzetbe, mert a hazai közegben kontraproduktív lett volna kezdettől „a szovjet minta” propagálása. Egy kommunisták szervezte föderációban Rákosi saját pártja politikai érdekéért könyvelhette el a határokon kívül rekedt magyarság bizonyos fokú reintegrálását, miközben Tito és Dimitrov oldalán parádézhatott volna. Ilyen értelemben még az a szintén új mozzanat is hasznosíthatónak tűnt, hogy Magyarország – eltérően a korábbi szituációktól – nem kezdeményezőként, hanem „meghívottként” lett részese a háború utáni integrációs diskurzusnak. Kérdés persze, hogy mennyiben hor-

dozta ez – újra Jászit idézve – „a legkisebb áldozattal elérhető legnagyobb szabadság” lehetőségét.

Ez a gondolatkör Magyarországon úgy tért vissza nyolc év múltán még egy rövid időre, mint Napóleon Elbáról. Az 1956-os forradalom nyitányaként megjelenő különböző egyetemi követelések között újra felbukkan: a magyar kormány lépjen kapcsolatba a népi demokráciák, valamint Ausztria és Jugoszlávia kormányával, a dunai államokkal egy közép-európai konföderáció megvalósítása céljából. Az Országgyűlés külügyi bizottsága kezdeményezze a Varsói Szerződés felülvizsgálatát, és vesse fel a dunai konföderáció gondolatát. Ezek a kívánalmak Debrecen, Miskolc és Veszprém egyetemlein kerültek a manifesztumokba, ugyanúgy, mint a határokon túl élő magyarság sorsának figyelemmel kísérését szorgalmazó pontok is.⁵¹ Hattyúdál maradt, még ha volt is rezonanciája, különösen a szolidaritást tevőleges segítséggel párosító Lengyelországban, illetve Erdélyben.

Végül egy rövid reflexió a második világháború utáni nyugat-európai integrációs törekvésekre – mivel azok idővel sikeresnek bizonyultak. A történelmi megbékélés szükségszerűségének bölcs belátásához – elsősorban francia–német vonatkozásban – ott is erőteljes rásegítő tényező volt a fenyegetettség új formában való megjelenésének felismerése. Jean Monnet és Robert Schuman erőfeszítései akkor győzték meg igazából az érdekelteket a nyugat-európai integráció szükségességéről, amikor kiderült, hogy az amerikai atomernyő – gyakorlatban alig hasznosítható – védelme alatt a szovjet fenyegetettséggel szemben maguknak kell a hagyományos fegyverrendszerekkel elégséges önvédelmi ütőerőről gondoskodniuk. Ezt a fejleményt kétségbeesetten konstatálták Nyugat-Európa vezető politikusai és stratégiái a NATO 1952. évi lisszaboni konferenciája nyomán. Ez vezetett el annak felismeréséhez, hogy kollektív önvédelmük jó eséllyel csak Nyugat-Németország érdemi bevonásával biztosítható.⁵² A kooperáció előnyeinek elvi belátásán túl nem keveset nyomott a latban a szovjet fenyegetettség keltette közös félelem is. Az európai unió születésénél két bába, a józan belátás és a fenyegetettség sokkja – mondhatni Traum und Trauma – együtt voltak jelen.

A Duna menti térség háború utáni integrációs törekvései arra utalnak, hogy a régió győztes és vesztes kisállamai annival hamarabb ismerték fel kölcsönös egymásrautaltságukat, amennyivel közelebb volt hozzájuk a Szovjetunió. A Vörös Hadsereg pedig vagy országaikban állomásozott, vagy – Jugoszlávia esetében – ante portas. A vámuniós, föderációs tervezetések sorsát illetően a Tájékoztató Iroda (Kominform) megalakulása tekinthető fordulópontnak. Sztálin túllépett háború végi taktikai önmérsékletén, hiszen akkor a kommunista egyeduralom rendszerré szervezhetőségét a vele szom-

51 Gyarmati (1997c).

52 Smith (1992) 42–49. p.

szédes térségben még évtizedes távlatban prognosztizálta. A váltás érzékelhető azokban a nyilatkozatokban, amelyek az egymás után megkötött kétoldalú államközi szerződések aláírása alkalmából láttak napvilágot 1947–48 fordulójának hónapjaiban. Eltolódtak és militánsabbá váltak a hangsúlyok. A kérdésben korábban is nyilatkozó politikusok már ismert szófordulatai nem a korábbi tartalmat hordozták. A vámunió, a föderáció már nem a parlamentáris berendezkedést regionális keretekben integrálni remélő kisállamok törekvéseit jelenítette meg, hanem a szovjet penetráció tudomásulvételét. Annak születését, amit az eufemizáló névadás belülről „béketábor”, az ellenlábas politikai erő pedig „keleti blokk” vagy „szovjet blokk” elnevezéssel jelölt.

Szűk fél évszázad elteltével viszont kivonult a térségből a Vörös Hadsereg, és eltűnt a térképről a Szovjetunió. A térség kisállamai mégsem siettek, hogy a létrejött kontinentális hatalmi-politikai vákuumban felelevenítsék a regionális integráció évszázados ideáját. Nem erről szóltak a – többé-kevésbé – visszanyert szuverenitás közepette megfogalmazott új (kül)politikai prioritások...

IRODALOM

- BALOGH Sándor: *Parlamenti és pártarcok Magyarországon, 1945–1947*. Budapest, 1975, Kossuth.
- BEREND T. Iván: A közép- és kelet-európai gazdasági integráció kérdéséhez. *Közgazdasági Szemle*, 1968. 5. sz. 540–564. p.
- BIBÓ István: Békeszerződés és a magyar demokrácia. *Válasz*, 1946. 1. sz. 43–59. p.
- BIBÓ István: Az európai egyensúlyról és békéről. In uő: *Válogatott tanulmányok, 1. kötet, 1935–1944*. Budapest, 1986, Magvető. 295–635. p.
- BÓKA Éva: *Az európai egység gondolat fejlődéstörténete*. Budapest, 2001, Napvilág.
- BÓKA Éva: A föderalista Európa eszméje a háború után. *Európai Szemle*, 2004. 4. sz. 89–102. p.
- CLISSOLD, Stephen: *Yugoslavia and the Soviet Union, 1939–1973*. London–New York, 1975.
- DEDIJER, Vladimir: *Joszip Broz Tito*. Novi Sad, 1953.
- DIMITROV, Georgi: *Művei*. 13. kötet.
- A dunai népek szövetsége. A mai magyar külpolitika a kossuthi konföderációs gondolat megvalósítása*. Budapest, 1948, Magyar Belügyminisztérium.
- FÜLÖP Mihály: *A befejezetlen béke*. Budapest, 1994, Héttorony.
- FÜLÖP Mihály–VINCZE Gábor: *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéből, 1945–1947*. Budapest, 1998, Teleki László Alapítvány.

- Groza Péter emlékére. Szerkesztette Sipos Attila. Budapest, 1984, Kossuth.
- GYARMATI György: Gratz Gusztáv a Monarchia felosztásának következményeiről. *Történelmi Szemle*, 1995. 1. sz. 83–115. p.
- GYARMATI György: Erdély – tertium non datur. A nagyhatalmak közép-európai béketervei a második világháború időszakában. In *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Szerkesztette Nagy Marianna. Pécs, 1997a, JPTE, 457–474. p.
- GYARMATI György: A független Erdély alkotmánykonceptiója. Tervezet 1945-ből. *Külpolitika*, 1997b. 3. sz. 130–153. p.
- GYARMATI György: Március – októberben. Az 1848-as eszmék utóélete az 1956-os forradalom követeléseiben. *Mozgó Világ*, 1997c. 10. sz. 103–113. p.
- GYARMATI György: A revízió alternatívája. A regionális integráció formaváltozatai a magyar politikai gondolkodásban, 1920–1944. *Limes*, 1997d. 2. sz. 43–58. p.
- HAJDU Tibor: *Károlyi Mihály*. Budapest, 1978, Kossuth.
- HANÁK Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Budapest, 1985, Magvető.
- HEUMOS, Peter: *Die Konferenzen der Sozialistischen Parteien Zentral- und Osteuropas in Prag und Budapest, 1946 und 1947*. Stuttgart, 1985.
- Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998*. Ed. Ignác Romsics–Béla K. Király. Budapest, 1999, CEU-Press.
- Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója*. Budapest, 1946, Athenaeum.
- IRINYI Károly: *Mitteuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás*. Budapest, 1973, Akadémiai.
- ISZLAMOV, Tofik: Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt. *Múltunk*, 1994. 1–2. sz.
- IZSÁK Lajos–KUN Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944–1948*. Budapest, 1994, Századvég.
- JÁSZI Oszkár: *A monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*. Budapest, 1918. Reprint: Budapest, 1988, Maecenas.
- JEMNITZ János: A magyarországi szociáldemokrata párt külpolitikai irányvonalának alakulásához, 1945–1948. *Történelmi Szemle*, 1965. 2–3. sz.
- KARALKOVA, K.: *Vytrareni systemu dvoustannych spojenceckych smluv mezi evropskymi socialistickymi zememi, 1943–1949*. Ved. 3. Praha, 1966. Rozpravy Ceskoslovenské Akademie.
- KARDOS László (főszerk.): *Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fűjják... Népi Kollégiumok, 1939–1949*. Budapest, 1977, Akadémiai.
- Károlyi Mihály levelezése. V. kötet. 1945–1949*. Szerkesztette Hajdu Tibor. Budapest, 2003, Napvilág.

- KERTÉSZ István: *Magyar békeillúziók, 1945–1947*. Budapest, 1995, Európa–História.
- A Kommunista- és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozatai*. Budapest, 1951, Szikra.
- KRISZTOV, Lazo: *A délkelet-európai népi demokratikus országok együttműködéséről, 1944–1948*. Budapest, 1972.
- LIPCSEY Ildikó: Réczei László feljegyzései 1945. márciusi romániai megbeszéléseiről. *Történelmi Szemle*, 1984. 4. sz.
- LIPGENS, Walter (Hrsg.): *Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen, 1940–1945. Eine Dokumentation*. München, 1968. /Schriften des Forschungsinstituts der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik e. V., Bd. 26./
- LIPGENS, Walter: *Die Anfänge der europäischen Einigungspolitik, 1945–1950*. Erster Teil: 1945–1947, Stuttgart, 1977.
- LITVÁN, György: Oszkár Jászi's Danube Federation Theories. In *Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998*. Ed. Ignác Romsics–Béla K. Király. Budapest, 1999, CEU-Press. 227–242. p.
- LITVÁN György–SZARKA László (szerk.): *Duna-völgyi barátságok és viták. Jászi Oszkár közép-európai dossziéja*. Budapest, 1991, Gondolat.
- A Magyar Közvéleménykutató Intézet felmérései. *Közvélemény*, Budapest, 1947.
- Mittleuropa. Idee, Wissenschaft und Kultur im 19. und 20. Jahrhundert*. Hrsg.: Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Anna M. Drabek. Wien, 1997, VdÖAdW.
- Mittleuropa-konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Hrsg.: Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan. Wien, 1995, VdÖAdW.
- A népi demokrácia útja. A Magyar Kommunista Párt III. kongresszusának jegyzőkönyve*. Budapest, 1946, Szikra.
- OKVÁTH Imre: *Bástya a béke frontján*. Budapest, 1999, Aquila.
- PAÁL Jób: *Beszélgetés Groza Péterrel*. Debrecen, 1946.
- PETRI György: *Örökhétfő*. Budapest, 1981, AB Független Kiadó.
- ROMSICS Ignác: *Amerikai béketervek a világháború utáni Magyarországról*. Gödöllő, 1992, Typovent.
- ROMSICS Ignác (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Budapest, 1997, Teleki László Alapítvány.
- SMITH, Joseph: *A hidegháború*. Budapest, 1992, Ikva.
- TITO, Joszip Broz: *Beszédek és cikkek*. 3. kötet. Novi Sad, 1962.

- VINCZE Gábor: Álmodozások kora. Tervek, javaslatok az erdélyi kérdés megoldására, 1945–46-ban. *Limes*, 1997. 2. sz. 59–83. p.
- VINCZE Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda, 1999, Státus.
- Vom Krieg zum Nachkrieg, 1943–1947. *Bulletin des Arbeitskreises „Zweiter Weltkrieg“*. 1985. Nr. 1–4.

REMÉNY ÉS SZORONGÁS DEMOKRÁCIAELKÉPZELÉSEK ÉS DEMOKRÁCIAÉRTELMEZÉSEK*

„Mi a magyar demokrácia, amelyet itt életbe léptetni kívánunk? Nem szégyellem azt mondani, hogy magam sem tudom! Nem tudjuk azért, mert nem egységes a felfogás erre nézve. Számítalan ember különböző világnézetből kiindulva mást-mást ért alatta. Az egyik tisztában van a szó eredetével, a másik még azzal sincs.” (Teleki Géza, 1945)

„Az, ami itt Magyarországon demokratikus politika címén folyik – kísérlet. Még a kommunisták sem látják pontosan, mi lesz ebből a kísérletből.” (Darvas József, 1945)

Az 1989–90-es rendszerváltozás után a közvélemény fokozatosan elfogadta, hogy a kommunista uralom kezdő éve 1945. Az általánosításban azonban számos részlet elsikkadni látszik. Az például, hogy 1945-ben az értelmiségi elit nagy erőfeszítéseket tett a politika és a társadalom megújítására. A próbálkozók tapasztalataikra nemigen építhettek, számos megállapításuk túl elméletinek, életidegennek tűnt – és tűnik ma is –, ami azonban nem csökkentheti az utókor tiszteletét.

Ebben az írásban a második világháború utáni demokráciaelképzelésekről lesz szó: a politikusok és a közéletnek elkötelezett gondolkodók terveiről, illúzióiról. A két csoport tagjainak felfogása nem csupán társadalmi státusuk különbözősége miatt tért el egymásétól, hanem neveltetésük, gondolkodásmódjuk, világnézetük különbözősége miatt is.

Az 1945-ös rendszerváltozás képlékeny, reménykeltő hónapjaiban még voltak olyan fórumok, ahol a nyilvánosság szereplőit jobbra nem a párttaktikai szempontok, hanem a közös gondolkodás és az együttes cselekvés szándéka készítette megszólalásra. Ilyen fórum volt 1945-ben a budapesti tudományegyetemen rendezett demokrácia-előadás-

* Készült az MTA–OSZK 1956-os kutatóhely támogatásával

sorozat, a lapok közül mindenekelőtt a tizenkilenc éves szünet után 1945. május

14-én újraindult napilap, a *Világ*, amely az év őszéig egyszerre volt a Polgári Demokrata Párt (PDP) lapja és a szellemi elit szabad, pártoktól független fóruma.¹

A KOMMUNISTÁK DEMOKRÁCIAFELFOGÁSA

„A kommunisták – a hazaiak éppen úgy, mint a külföldiek – elfogadták ezt a szót: »demokrácia«. [...] Természetesen reakciót értenek alatta – nem fasiszta, de másféle, kapitalista reakciót. Aki egyszerűen demokrata, az valószínűen reakciós, mert különben nem demokrata lenne, hanem kommunista: így gondolják. Kommunista szempontból valószínűleg igazuk van; demokratának lenni annyi, mint hinni a föltétlen szabadságban, az egyén jogaiban. Mégis, ez a politikai taktikából elfogadott, polgárjogot nyert fogalom most már a taktikusokat is kötelezi... Szavakat nem lehet büntetlenül »elfogadni«. A szavaknak visszaható erejük van” – írta Márai Sándor.² A kommunisták azonban kifogtak ezen a „visszaható erőn”; pontosabban oly módon használták ki a demokrácia szóban rejlő propagandalehetőségeket, hogy megkülönböztető jelzőt – „népi” – tettek elé, az új szókapcsolatot pedig rugalmasan – napi politikai igényeknek megfelelően – értelmezték. Előfordult, hogy „elszólták” magukat. Például akkor, amikor a kommunista párt központi napilapjában Lenint idézték: „A demokráciának óriási a jelentősége abban a harcban, amelyet a munkásosztály a kapitalisták ellen felszabadulásáért folytat. A demokrácia azonban távról sem átléphetetlen határ, hanem csupán fejlődési fok...”³ A folytatás tehát nyitott, hiszen a kapitalisták nélküli világ is lehet demokrácia – sokan gondolták így 1945-ben.⁴

A demokráciának azonban nemcsak politikai, hanem elméleti értelmezése is lehetséges. A kettőt – a fogalmak ideológiai „kiszolgáltatottsága” miatt – nehéz elválasztani egymástól. Rudas László, az ortodox marxizmus szellemében, az osztálytársadalmakhoz kapcsolódó politikai formának tekintette és a „nem-demokráciával” állította szembe a demokráciát, amelyet szerinte egyenlőtlenség, elnyomás, politikai hatalom és uralom jellemez.⁵ Amiből az is követ-

1 A *Népszava*, a Szociáldemokrata Párt (SZDP), illetve a *Szabad Szó*, a Nemzeti Párt (NPP) napilapja is részben ezt a kettős funkciót töltötte be. A „népfrontos” *Szabadság* és a *Szabad Nép* egyértelműen kommunista politikai érdekeket szolgált.

2 Márai (1992) 73. p.

3 *Szabad Nép*, 1945. április 22.

4 A kommunisták megorroltak az SZDP-re, amikor 1945. nyári konferenciájukon a szociáldemokraták nyíltan kimondták, amit ők is céljuknak tekintettek: „Ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért!” Igaz, a szociáldemokraták szocializmuson nem egészen azt értették, mint a kommunisták.

5 Rudas László: Ósközösség. In *Demokrácia és köznevelés* (1945) 447. p.

kezik – bár Rudas ezt így nem mondja ki –, hogy mind a polgári demokráciák, mind a szovjet típusú politikai rend a „nem-demokráciákhoz” sorolhatók.⁶

Szabó Árpád az athéni demokráciával kívánta példázni, hogy a demokrácia minden osztálytársadalomban szükségszerűen imperializmushoz (a szegények elnyomásához, hódításhoz) vezet, amint az időszámítás előtti V. században Athénban is történt. Ez a történelmi analógia fejezte ki leginkább a kommunisták elítélő véleményét a perspektívátlanak tartott polgári demokráciáról. Az ősmintának tekintett athéni demokráciával Szabó áttételesen azt kívánta bizonyítani, hogy az osztályokat felszámoló szocializmusnak nincs alternatívája. Előadásának saját korára vonatkozó tanulságát így összegezte: „A demokrácia az imperializmussal csak akkor egyesül szükségszerűleg, ha maga is áldemokrácia, amely a munkásságot legalábbis gazdaságilag kizárja az uralomból. Semmi esetre se akar-

6 Az ortodox marxista Molnár Erik katonai demokráciának nevezte a IX. századi magyar társadalmat, amely szerinte „despotikus volt, mert a vezető réteg alakilag korlátlanul intézkedett a társadalom közös ügyekben, de alapjában demokratikus volt, mert a vezető réteg intézkedései a társadalom érdekeit szolgálták” – ami mintha a kommunisták által irányított „népi demokrácia” előképe lenne. Molnár Erik: *Őskommunizmus*. In *Demokrácia és köznevelés* (1945). 272. p.

7 Szabó Árpád: *Demokrácia, imperializmus és restauráció az ókori Athénban*. Uo. 323. p. Szabó az athéni hódító háborút azzal a marxi kijelentéssel ítélte el, mely szerint nem lehet szabad az a nép, amely más népeket elnyom. Talán fel sem vetődött benne, hogy a más népeket saját mintájára átalakító és uralma alatt tartó Szovjetunió is az imperialista jelzővel illelhető. Andics Erzsébet az 1867 utáni Magyarországra vonatkoztatta Marx állítását. Andics Erzsébet: *A legújabb kor*. Uo. 399. p.

8 Révai (1945) 16. p.; „Szerény polgári ideológiám szerint, talán mégsem kellett volna

junk imperialista demokráciát, amely belső ellentmondása miatt úgysis előbb-utóbb pusztulásra van ítélve.”⁷ Azaz: az osztályellentéteket felszámoló szocializmust – a kommunisták manipulációs virágnyelvén a „magyar demokráciát” – tartotta ideális társadalmi formának.

„Mi nem közönséges polgári demokráciát akarunk, amely semmi egyéb, mint a burzsoázia fegyvere a munkásosztály és a dolgozó nép ellen. Nem, mi egy egész másfajta demokráciát akarunk, és ezért harcolunk teljes erővel. Mi népi demokráciát akarunk. Olyan demokráciát, amely kiirtja a reakciót. Olyan demokráciát, amely döntő hatalmi állásokat juttat a munkásosztály és a dolgozó nép kezébe. [...] mi, kommunisták résen állunk, tudjuk, mit akarunk, és vezetjük a dolgozók harcát azok ellen, akik a régi rendszert akarják visszaállítani, valamint azok ellen, akik közönséges polgári demokráciát akarnak itt megteremtteni” – jelentette ki Révai József, a Magyar Kommunista Párt (MKP) egyik legbefolyásosabb politikusa.⁸

Az 1944–45 fordulóján létrejött, korlátozottan plurális hatalmi rendszert a kommunista párt a szovjet típusú szocializmust megelőző hatalmi formának tekintette, harci terepnek, ahol pontosan meg nem határozható ideig szövetségeseivel – potenciális ellenfeleivel – gyakorolja a hatalmat, miközben megosztja és elgyengíti őket. Mindeközben a „népre” hivatkozott. „A paragrafusokat nem kell szó szerint figyelembe venni, mert ha a nép érdekeit képviseljük, akkor nincs az a törvény vagy kormányrendelet, amely ezt keresztül tudná húzni. [...] Népi demokráciában a nép érdekében történő intézkedések mindig törvényerőre emelkednek” – nyugtatta a pártközpont küldötte 1945 áprilisában a dialektikus kommunista politikát még nemigen értő, aggályoskodó jászberényi párttagokat.⁹

A kommunisták elméleti és a gyakorlati demokráciaértelmezéséből egyaránt a demokrácia átmenetiségére, alacsony presztízsértékére lehet következtetni. A demokráciafogalmat elsősorban politikai, taktikai célra használták, elbeszélve ezzel a szónak más jelentést és funkciót tulajdonítók mellett. Az átalakulás ütemét diktáló kommunista párt elhítette hatalmi partnereivel – és a társadalom nagy részével is –, hogy betartja a demokratikus politizálás játékszabályait. A párt pünkösdi konferenciája – különösen a saját balosai elleni fellépés – azt a benyomást keltette a kívülállóknak, hogy kommunisták képesek nyíltan szembenézni hibáikkal.¹⁰

A kommunista párt fölényesen és agresszívan kényszerítette az országra elképzeléseit. Politikáját a pártok és a tömegek manipulálására építette, a politikai elképzeléseit veszélyeztető demokratikus próbálkozásokat pedig minden lehetséges módon visszaszorította (ennek legkirívóbb megnyilvánulása az önkormányzati választások folyamatos akadályozása volt). 1945 tavaszán – a propagandaszinten túl – nemigen foglalkoztatták őket elméleti kérdések, így a demokrácia körüli eszme-futtatások sem, s az

a termékeny magyar talajra olyan bőkezűen kiszórni Bucharin [sic!] elvtárs ideáit, melyek szerint mindenki kardra hányható, aki néki nem híve. A jó magyar földben nincs mag, ami meg ne foganna” – írta 1920-ban Szeffű kommunistává lett barátjának, Gábor Andornak. Idézi Miskolczy (2004) 297. p.

⁹ Idézi Csöngé (2005) 8. p.

¹⁰ Kemény István szerint Szeffű joggal nevezte az MKP pünkösdi (1945. május 21-i) konferenciáján elhangzottakat a párt politikai lelkiismeret-vizsgálatának, amelyet ő az egész társadalomra kiterjesztett volna. A megoldatlan problémák között említette a hazatért elhurcoltakkal szembeni közömbösséget, a múlt rendszer üldözötteinek nyomorát, a szomszédos országokkal való kapcsolat rendezetlenségét, a megteremtendő demokrácia értelmzése körüli bizonytalanságot. Kemény – Szeffűhöz hasonlóan – félreértette a kommunista párton belüli változásokat, amikor a saját balosaival szembeni kommunista fellépést a nemzeti önvizsgálat mintájának tekintette. Kemény István: Kezet a szívre! *Világ*, 1945. május 31.

értelmiségiek is csak akkor tarthattak számot érdeklődésükre, ha megnyilvánulásaiktól politikai hasznot reméltek. A legnagyobb hatást az ismert tudósok nyilatkozataitól várták, különösen a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert és Szekfű Gyula¹¹ támogatását igyekeztek megnyerni. (Áprilisban mindketten meghívást kaptak Moszkvába, és a kommunista sajtó alaposan kiaknázta a látogatásukból adódó propagandalehetőséget.)

Ekkortájt még bizonytalan volt, mennyire hagy teret a Szovjetunió Magyarországon a nyugati típusú demokrácia érvényesülésének, és hogy milyen eredményt hoznak az első, szabadnak ígérkező parlamenti választások. A hatalom a kommunisták és a hozzájuk csatlakozó pártok kezében volt ugyan, de nem lehetett előre látni, ott is marad-e. Az MKP vezetői egyelőre nem kaptak felsőbb – Szovjetunióból jövő – útmutatást. A pártvezetést – Rákosi Moszkvába küldött korabeli jelentései szerint – elsősorban gyakorlati, hatalomtechnikai kérdések foglalkoztatták. Rákosi Mátyás helyzetelemző, kívánságlistákat tartalmazó, az MKP gyakorlati tevékenységéről véleményt váró levelekkel bombázta Moszkvát: kínzó káderhiányról írt, és arról panaszkodott, hogy sem útmutatás, sem értékelés nem érkezik az „elvtársaktól”. A válasz többnyire közönyös hallgatás volt.¹² A szovjetek érdektelenségét mutatja az is, hogy a magyar pártvezetők csupán alsóbb irányító szervekkel, a szovjet pártvezetés nemzetközi osztályának részlegeivel álltak kapcsolatban.¹³ A lehetőség és a bizonyítási vágy ugyanakkor szárnyakat adott a magyarországi kommunistáknak: minden erejüket a gyakorlati problémákra összpontosították. A hatalomért folyó harc foglalkoztatta őket, az elmélet csak annyiban, amennyiben a mindennapi politikai tennivalókkal összefüggött. Ez felsőbb – moszkvai – iránymutatás hiányában nem is lehetett másként.

11 Szekfű világszemléletének lényegét Szerb Antal már 1934-ben felismerte: „Paradox módon ő, a konzervatív szellem bajnoka, talán a legigazibb demokrata ma írónk közül” – írta *Magyar irodalomtörténetében*. Idézi Miskolczi (2004) 287. p.

12 „Be kell vallanom, kicsit zavarban vagyunk amiatt, hogy abszolút semmit sem hallunk arról, helyes-e a mi politikánk, vagy kellene-e rajta valamit változtatni. Ezt a bizalom egyik jelének tekintjük, de jobb lenne, ha mégis megismerhetnénk az Ön véleményét” – írta Rákosi 1945. június 11-én Moszkvába Dimitrovnak. Vass közread. (1991) 275. p.

13 Izsák–Kun szerk. (1994); Vass közread. (1991).

DEMOKRÁCIAELKÉPZELÉSEK 1945 ELSŐ FELÉBEN

Az új társadalommal kapcsolatos elképzelések közös kiindulási pontja az volt, hogy a második világháború előtti Magyarország folytathatatlan. A pártok egyetértettek a nagybirtokrendszer fel számolásában, a korlátozott államosításban, az oktatás és a művelődés kiter-

jesztésében. Közös feladatként vállalták az ország újjáépítésének irányítását is. Az ideiglenes nagykoalíció pártjainak nem volt érdeke újabb pártok indulásának engedélyezése, érdekük volt viszont az ideiglenes politikai intézmények véglegesítése, a megszerzett vagy juttatott pozíciók megtartása és a feladatok megoldását nehezítő széttagoltság, forradalmi pluralizmus helyett a központi irányítás erősítése. Így viszont jelentős túlhatalmat szerzett a kormány, s benne mindenekelőtt a kommunista párt, amely a hatalmi struktúrát – szovjet útmutatások szerint – létrehozta. A sürgősen megoldandó gyakorlati problémák, a választásokig, a békeszerződésig kielégítőnek tűnő ideiglenes politikai berendezkedés elvonta a figyelmet a letűnt rendszert felváltó politikai rendről, és senki sem beszélt arról, mi legyen az a közös, megegyezéssel alap, amelyre a háború utáni új Magyarország épül. A pártok vezetői demokráciáról és szociális államról szónokoltak, de korainak tartották végiggondolni, mi is az valójában. A valódi kérdést – polgári demokrácia lesz-e Magyarországon, vagy szovjet típusú totalitarizmus – a külpolitikai helyzet képlékenysége és a korlátozott legitimitás miatt 1945-ben még nem lehetett feltenni. A politikai elitben ezért nem volt meg az igény a közös elvi alapok kidolgozására. Az utópiákban bízó értelmiségiek saját elhatározásból vállalták a megteremtendő új rend alapvonalainak kidolgozását. A közeljövő magyar társadalmát demokratikusnak és szociálisan igazságosnak gondolták. A demokráciavíziók és a meghaladni vágyott múlt közötti szakadékot a társadalom erkölcsi megújulásával vélték áthidalhatónak. A remény a jövőnek szólt, az életösztönből, a katalizma utáni optimizmusból eredt, de a társadalom erkölcsi állapota, a demokratikus hagyományok szűkössége aggodalomra adott okot. A pesszimizmuson az esetek többségében felülkerekedett az optimizmus. Sokan abban bíztak, hogy az átélt sokk, a nyájöszönre épülő fasizmus után általános lesz a szabad egyének közössége iránti igény, és a demokrácia életformává válik.

„Jól tudom, nem kell most félni a világ-fasizmus visszatérésétől, nem kell félni, hogy megint politikai erővé válhatna az ellenforradalom, mint az első világháború után – írta Veres Péter. – Túlságosan lejárta magát, túl mélyek és nagyon fájók a sebek, amelyeket ütött. De nem is erről van szó, hanem arról, hogy ha nem vetjük bele minden erőnket az újjáépítésbe, ha nem akar egész népünk hívő, reménykedő lélekkel dolgozni, cselekedni, szenvedni és verekedni, akkor megint lemaradunk. Lemaradunk, elsorvadunk, s éppen olyan maradi képlet leszünk itt Közép- és Kelet-Európa friss, harcra, hívő és cselekvő népei között, mint a múltbeli Magyarország volt.”¹⁴

A *Kis Újság*, a Független Kisgazdapárt (FKGP) országos napilapjának fő-

14 Veres Péter: Demokrácia és becsület. *Világ*, 1945. május 16.

szerkesztője vezércikkében a szabad, közösségformáló nyilvánosságot tekintette a demokrácia legfontosabb alkotóelemének: „Alkalmas a magyar nép, hogy saját sorsát kezébe vegye és önmaga intézze, de hogy józanon, tiszta fejjel ítélkezzen saját sorskérdései felett, ahhoz mindenekelőtt ma arra van szüksége, hogy a szervezkedés, a gondolkodás szabadsága ne legyen korlátozva. Hogy ne tengjen túl ennek vagy annak az iránynak propagandája, hogy ne nyomja rá bélyegét az egyik irányzat szellemi despotizmusa a lelkekre, hogy szabadon, vitában, bölcselkedés mellett alakuljon ki a többség véleménye, s ne korlátozza a gondolat szabadságát sem erkölcsi, sem szellemi presszió – hangsúlyozta Dessewffy Gyula. – [...] Csak két választásunk van: vagy az erőszak uralma a szabadság korlátozása árán, vagy demokrácia korlátlan szellemi és lelki szabadság mellett.”¹⁵ A kispap politikus demokráciafelfogásából hiányzik az egyenlőség, a szocializmus problémája, amely a korabeli demokráciaelképzelések központi gondolata volt – ez a „hiány” lett az érv aztán a kispapáparti demokraták szociális érzéketlenségének bizonyítására. A rosszhiszemű politikai ellenfelek egyenesen a le-tűnt rendszer iránti nosztalgiával vádolták őket. Valójában Dessewffy jól látta, hogy éppen a nyilvánosság kizárása erősíti a reakciót: a szabadság korlátozása ellenállásra és önfelmentésre készíti a demokrácia ellenfeleit.

1945-ben Magyarországon az értelmiségi elit java része bízott a demokrácia és a szocializmus összeegyeztethetőségében; különbség inkább abban mutatkozott, ki melyikre tette a hangsúlyt.¹⁶ A Horthy-rendszer elutasításában,¹⁷ a gazdálkodás állami ellenőrzésének kérdésében azonban konszenzus alakult ki.

Márai Sándor világtendenciát látott a szocializmus terjedésében, de szocializmusfelfogása alapvetően a nyugati

országokban honos értelmezéssel egyezett meg. „Milyen lesz a szocializmus mint az elkövetkezendő idő életformája? – tette fel a kérdést. – Emberi vállalkozás lesz, tehát tökéletlen. Lesznek túlzásai, tévedései, igazságtalanságai. Értékeket ment meg és termel, de értékeket pusztít el. Mégis ez az út, mert ez a jövő – szögezte le Márai. – S mindennél jobb, ha az emberi erők a jövő felé munkálnak, nem pedig a múltba kapaszkodva idéznek fel meddő konfliktusokat. A világ malma a szocializmus felé őröl, s ha egy kavics – például egy maradi társa-

15 Dessewffy Gyula: Félúton... *Kis Újság*, 1945. július 8.

16 A *szocialista* demokrácia és a *demokratikus* szocializmus iránti illúziók különösen virulensek voltak a második világháború befejeződését követő hónapokban. (A jelző, illetve a jelzett szó itt mindkét esetben eredeti értelemben, és nem külön fogalommá vált szóösszetételként értendő.)

17 A Horthy-rendszer „még a politikai baloldaltól teljesen távol álló szélesebb értelmiségi rétegekben is növelte a rossz közérzetet, s a vágyat a változásra” – írja Lackó Miklós. Lackó (1981) 523. p.

dalom – kerül a világi szerkezetbe, a malom nem áll meg, hanem megőrli a csikorgó kavicsot.”¹⁸

A szocializmus iránti felfokozott remények Magyarországon a Trianonnal kapcsolatos mélységes csalódottsággal függtek össze. Az első világháború utáni békediktátum megkönnyítette a fasizmus térhódítását Magyarországon, és leértékelte a polgári demokráciát, különösen annak tökéletlen, 1945 előtti magyarországi formáját.¹⁹ A háború előgyakorlat az államszocializmusra, vélte a jogfilozófus Horváth Barna.²⁰

„Ma, a XX. század derekán minden nemzet útja egy nemzetfölötti világrend, a szocializmus és a demokrácia felé mutat” – jelentette ki a polgári radikális Csécsy Imre, akinek számára a szocializmus az osztályuralom alóli felszabadulást jelentette, demokrácián pedig a népjog érvényesítését és a közjó szolgálatát értette.²¹

Zsolt Béla is a szocializmus és a demokrácia összeegyeztethetőségében reménykedett. Úgy vélte – és azt gondolta: a kommunisták is ezt vallják –, hogy Magyarországon sem proletárdiktatúra, sem a nyugati típusú polgári demokrácia nem lehetséges. A „plutokrácia” nem zsákmányolhatja ki a „dolgozókat”. „Valóban szociális demokrácia lesz”, dolgozói részvétellel a termelésben és az elosztásban.²² „Most a szocializmushoz csatlakozunk, mert most a szocializmus hozza a »jó dolgokat«, az igazságosabb gazdasági és társadalmi berendezkedést, a tömegekre egyenletesebben kiterjesztett civilizációt, s a szocializmusnak kell hoznia az értelem primátusát is a szenvedélyek előtt – írta Zsolt Béla a Magyar Radikális Párt (MRP) hetilapjában. –

De Mikesre emlékeztünk – úgy szeretjük a szocializmust, hogy el nem feledhetjük a polgári forradalmakban született emberi jogokat, amelyek tündöklő betűikben örökérvényűen kodifikálták a humanitást: a polgári korszakban – sajnos – inkább etikettként, mint etikumként megvalósult lojalitást és türelmet, amely a nemzetek imperialista mohóságának, s az egyének anarchikus versenyének vadságát, a felekezeti gyűlölséget, a tömegek kizsákmányolásának embertelenségét némiképp mégiscsak enyhítette, s megteremtette az egyén szellemi és lelkiismereti szabadságát, amely nélkül szerintünk a legegyszerűsebben elosz-

18 Márai Sándor: *Napló. Magyar Nemzet*, 1945. augusztus 5.

19 Horváth Barna az 1918–20-as csalódásokra emlékezve így fogalmazott a főváros ostroma idején papírra vetett angol nyelvű önéletrajzában: „Azt hittük, hogy a szövetségesek igazságos békét akarnak. Becsaptak bennünket. Most azt várjuk el a Kelettől, amit a Nyugat megtagadott tőlünk.” Horváth (1993) 60. p.

20 Uo. 57. p.

21 Csécsy Imre: Baloldal, jobboldal. (Vezércikk.) *Magyar Nemzet*, 1945. május 9.

22 Zsolt Béla: Így zuhant Magyarország a pusztulásba... *Az Ember*, 1945. június 23. Kötetben Zsolt (1992) 262. p.

tott javak élvezete sem lehet hosszan tartó emberi öröm.”²³ Leszögezte: a magyar polgári radikálisok nem alkotnak „harmadfrontot” a polgári demokrácia és a demokratikus szocializmus között. Ez az abszolút pártatlanság életidegen volt, s szinte az önellehetetlenítés határára sodorta a Magyar Radikális Pártot.²⁴

Vámbéry Rusztem, a polgári radikalizmus egyik élharcosa szerint a szocializmus már nem csupán osztálydoktrína, hanem „a gazdasági rend igazságtalanságainak kiegyenlítésére törekvő gondolatirány. [...] nem szándékozik őt [a középosztályt] a becsületes munka szerény eredményétől megfosztani, nem szabad szerelmet és istentelenséget, hanem igazságos és képmutatás nélküli erkölcsöt hirdet, nem zsarnokságot, hanem politikai, tudományos és művészeti szabadságot jelent. [...] nem csupán gazdasági, hanem etikai mozgalom is, amely a gazdasági automatizmust társadalmi, tehát emberi igazsággal igyekszik helyettesíteni.”²⁵ A cikkét az Amerikai Egyesült Államokból hazaküldő Vámbéry ideálképet festett a szocializmusról, amelyhez 1945 magyar és szovjet valóságának vajmi kevés köze volt.

23 Zsolt Béla: A vitatkozás és a kételkedés jogáért. *Haladás*, 1945. október 6. Kötetben Zsolt (1992) 290. p.

24 „A demokráciában nem lehetnek kiváltáságos osztályok, s ezért szerintünk egyetlen osztály sem értelmezheti és alkalmazhatja oly módon, hogy neki jusson belőle több, mert ez a többiek rovására megy. Ez választ el bennünket a polgári pártoktól, és ezért nem csatlakozunk a munkáspártokhoz sem.” Zsolt Béla: Miért járunk külön utakon? *Haladás*, 1945. október 1. Kötetben Zsolt (1992) 285. p.

25 Vámbéry Rusztem: Középosztály és szocializmus. *Világ*, 1945. június 2.

26 Az NPP Intéző Bizottságának 1945. június 5-i jegyzőkönyve. Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 284. f. 13. ő. e.

27 A „polgári kapitalizmus felszámolásának” sürgetése 1945-ben még nem illett bele az MKP elképzeléseibe. A korabeli kommunista politikát Kovács Imre szavai világíthatják meg leginkább: a kommunista párt nem tartja időszerűnek, hogy kommunista politikát csináljon. Lásd felszólalását az NPP Intéző Bizottságának 1945. június 5-i ülésén. Uo.

A demokrácia és a szocializmus összetartozóságát pártjuk elnevezésében is kifejezésre juttató szociáldemokraták 1945. augusztusi pártkongresszusukon – sorrendet állítva fel – így foglalták össze politikájuk lényegét: „Ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért!”

A parasztpárt vezetői a kollektív szocialista jövőt a kommunista párttal szoros szövetségben, de önállóságukat megőrizve kívánták elérni.²⁶ A demokrácia csak akkor teljesedik ki – mondta Veres Péter –, ha a nagybirtokrendszer után a tőkés tulajdont is megszüntetik.²⁷

A jövő jóhiszemű tervezői azt gondolták: a Szovjetunióknak is érdeke, hogy Magyarországon szociálisan érzékeny demokratikus jogállam jöjjön létre. Meg voltak győződve arról – vagy inkább meg akarták győzni magukat róla –, hogy a

kommunista pártnak, s mindenekelőtt Rákosi Mátyásnak is ez a szándéka. Félrevezette őket a tehetséges pártvezér meggyőző retorikája, következetesnek tűnő harca pártja szélsőségei ellen; ezek között tartották számon Révait és a *Szabad Nép* radikálisan polgárellelenséget hirdető újságíróit is. Csécsy Imre érdeklődéssel és rokonszenvvel figyelte a kommunista párt rendszerátalakító erőfeszítéseit, Rákosi első, 1945. február 20-i nyilvános fellépéséről elismerően nyilatkozott.²⁸ Zsolt Béla is hízelgő portrét festett Rákosiról,²⁹ Supka Géza³⁰ pedig *A magyar jövőért* című Rákosi-kötetről szuperlatívuszokat zengett: „az élő nemzeti lelkiismeret szava”, „megszóllaltatja az osztó igazság fájó, de gyógyító szavát”, „igazságra vezérlő kalauz” (Pázmány Péter nyomán).³¹ A könyv a kommunista pártvezér háború alatt született cikkeit és előadásait tartalmazta, azét az időszakét, amikor a fő cél a fasizmus legyőzése, a minél szélesebb nemzeti összefogás megteremtése volt – és Rákosi e faladatnak sikerrel tett eleget. 1945 tavaszán és nyarán az MKP már nem tartotta fontosnak, hogy gesztusokat tegyen a polgárság felé, de erről az érintetteknek vagy nem volt tudomásuk, vagy nem akarták észrevenni. A militáns Révaival szemben a toleránsnak mutakozó Rákosinak „hittek”, neki akartak hinni.³²

Zsolt Béla az intézményes zsidóellenesség és a zsidóüldözések miatt – amelyek fogékonytá tették a nem faji gyökerű kommunista eszmék iránt – szinte az egész magyar társadalmat elmarasztalta. Ezért értékelte túl Rákosi Mátyást, nyugati kultúrán nevelkedett, művelt és tehetséges államférfinak tartotta.

A Vallás és Közoktatási Minisztérium kiadványa, a *Szabadnevelés* a következő részt idézte lapalji jelmondatként Rákosi kötetéből, egyetértve az abban

28 „Rákosi Mátyás beszéde nagyon értelmes és érdekes és konciliáns.” Csécsy (1983) 22. p.

29 Zsolt (1992). A Rákosi-portré először az 1945-ben megjelent *Fehér könyvben* látott napvilágot.

30 Supka Géza publicista, író, a *Világ* főszerkesztője, a PDP egyik megalapítója, nemzetgyűlési képviselő volt, 1918-ban a Károlyi-kormány rendkívüli követe és meghatalmazott minisztere.

31 S. G.: Az igazságra vezérlő kalauz. *Világ*, 1945. július 4.

32 A *Szabad Nép* szerző nélküli cikkében (A nyíltisakos Polgári Demokraták. 1945. július 13.) mulatságosnak tartotta, hogy Gorzó Nándor – egykori októbriista, a PDP ideiglenes nemzetgyűlési képviselője – a *Világban* Rákosi Mátyás reálpolitikájáról és Révai József „szektárius felelőtlenségéről” írt: „A kis Móricz! [Sic! Feltehetően: Móricka.] Aki azt képzei, hogy a Kommunista Párt központi lapjában a lap főszerkesztője egyéni véleményt mond! Azon az otromba kísérleten pedig, hogy a »komoly« Rákosit szembeállítsák a »felelőtlen« Révaival, még a sarki verebek is nevetnek.” Azok a verebek, amelyek a *Szabad Nép* szerint a PDP reakciósságát csiripelik.

foglalt szép demokráciaképpel: „A demokrácia elengedhetetlen feltétele, hogy a magyar nép minden rétege szabadon szólhasson, szabadon mondhassa ki véleményét. A minden cenzúrától és ügyészi, rendőri beavatkozástól mentes, teljesen szabad sajtó nélkül nincs demokrácia, de a szólásszabadság magában véve nem elég: mindenkinek meg kell adni azt a jogot, hogy szabadon gyűlésezzen, szabadon szervezkedjék, s szabadon válassza meg azokat a vezetőit, akikre rá akarja bízni érdekeinek és nézeteinek képviselőit. Aki bármilyen ürüggyel ellenzi a szólás- és sajtószabadságot, korlátozni akarja a gyűlékezést, a szervezkedés vagy választás szabadságát, az hiába erősíti, hogy ő demokrata.”³³ Hogyne hittek volna az emberek az ilyen szíréhangoknak?

Kevesen gondoltak arra, hogy a megteremtendő demokráciára éppen a Szovjetunió felől leselkedik a legfőbb veszély. A borúlátásra hajlamos Márai Sándor megsejtette, hogy olyan ország nem hozhatja a szabadságot, amelyben az emberek nem szabadok. A második világháború után azonban a korhangulat kapitalizmussal szembe fordult, s ez Európa keleti felén – így Magyarországon is – a Szovjetunió kezére játszott. Sokakban élt az az illúzió, hogy a piacgazdálkodás hatalmi szabályozása megújítja a demokráciát, és csökkenti a szociális és kulturális különbségeket.

POLITIKUSOK, TUDÓSOK DEMOKRÁCIÁKÉPE A *DEMOKRÁCIA*-KÖTET ALAPJÁN

Az ország első egyeteme a napi és a távlati politizálás közötti ellentét csökkentése,

33 *Szabadnevelés* (1945) 63. p.

34 Révai József már június elején beharangozta, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem és a Magyar Szakszervezeti Tanács tudományos előadássorozatát szervez azzal a céllal, hogy a régi intelligencia és a szervezett munkásság képviselői tanítva és tanulva egymásra találjanak. Még az előadók listáját is felsorolta: Trócsányi Zoltán, Moór Gyula, Csépai Károly, Beznák Aladár, Szekfű Gyula, Navratil Ákos, Kiss Ferenc nevét említette, akik közül csupán Moór adott elő. Révai József: *Értelmiség és demokrácia. Szabad Nép*, 1945. június 6. Révai terve módosult: a szakszervezetek kimaradtak a szervezésből.

se, a leendő Magyarország „megtervezése” érdekében – kommunista kezdeményezésre – előadássorozatot szervezett.³⁴ A bölcsészkar jogász és történész vezetői közelíteni szerették volna a demokrácia elméletét és a politikai gyakorlatot, ezért politikusokat és tudós értelmiségieket kértek fel, hogy fejtsék ki véleményüket a demokráciáról.

1945. június 26-a és július 6-a között a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán hat politikus – Erdei Ferenc, Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád, Teleki Géza, Tildy Zoltán, Veres Péter –, valamint hét elméleti szakember – Fischer Endre, Horváth Barna, Jánosi

József S. J.,³⁵ Mezey István,³⁶ Moór Gyula, Ortutay Gyula,³⁷ Pamlényi Ervin³⁸ – tartott előadást. Az előadássorozatot tömegek látogatták, és hamarosan könyv is készült belőle.³⁹ A *Demokrácia*-kötetből képet kaphatunk az ország szellemi és politikai elitjének gondolkodásmódjáról, demokráciafelfogásáról, amire a politikatörténeti vizsgálódások nemigen adnak módot. Ez az írás csak azokra az előadászövegekre tér ki, amelyekkel a korabeli demokráciaértelmezések sokfélesége és újszerűsége illusztrálható. Ebből következően egyes előadásokról részletesebben, másokról viszont csak vázlatosan esik szó.

A demokrácia politikusi interpretációja

Az egyetemi előadóteremben a politikusok pusztán propagandaszólamokkal nem léphettek a hallgatóság elé. A felkérés így politikai álláspontjuk átgondolására és nézeteik igényes megfogalmazásra készítette azokat is, akik addig ezt elmulasztották.

Rákosi Mátyás színes, történelmi és irodalmi példákkal illusztrált előadást tartott.⁴⁰ Nem hagyott kétséget afelől, hogy a magyarországi politikai berendezkedés nem tekinthető klasszikus értelemben vett polgári demokráciának. Ennek nem csupán az az oka – érvelt –, hogy a demokrácia, szemben a több száz éves angolszász demokráciákkal, még csak öt hónapos, hanem az is, hogy nincsenek hazai előzményei. Az 1918-as demokráciakísérletet nem említette, a

35 S. J.: Societas Jesu (Jézus Társaság). Jánoszi jezsuita szerzetes tanár volt. Előadásának címe: A demokrácia etikai feltételei. *Demokrácia* (1945) 69–79. p.

36 Mezey demokratikus jogállamnak tekintette a Szovjetuniót, amelynek jogrendszere szerinte „sok tekintetben fejlettebb, rugékonnyabb, modernebb a legtöbb európai állam jogrendszerénél”. Előadásában (Szovjet-Oroszország magánjogi rendszere) az 1923-ban életbe léptetett polgári törvénykönyvről beszélt, alkalmazásának módjáról feltehetően nem voltak ismeretei. *Demokrácia* (1945) 81–95. p.

37 Új magyar köznevelés. Uo. (1945) 110–138. p.

38 A magyar történet progresszív korszakai. Uo. (1945) 139–146. p.

39 A kiadvány részben áldozatul esett a napi politikának. A sorozat Moór Gyula jogászprofesszor és Szakasits Árpád szociáldemokrata politikus – az SZDP főtitkára – előadásával indult, a kötet élére azonban Erdei Ferenc előadása került, akinek volt ugyan társadalomtudósi múltja, de a rendezvényen a parasztpárt képviselőjeként az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztereként vett részt. Erdei a kommunisták legközelebbi szövetségésének számított. Ugyanez elmondható Szakasits Árpádról is, aki ekkor a Fővárosi Nemzet Bizottság elnökeként szolgálta a kormánykoalíció baloldali érdekeit.

40 A magyar demokrácia kérdései. *Demokrácia* (1945) 147–166. p. A termet zsúfolásig megtöltötték az érdeklődők, számos professzor is jelen volt, közülük a másnapi *Szabad Nép* tizenháromat sorol fel. *Szabad Nép*, 1945. július 4. Rákosi után Horváth Barna

előadása következett, majd – a megfogytokozott hallgatóságnak (Hajdu Tibor szíves közlése) – Pamlényi Ervin tartott előadást. PIL 274. f. 7. cs. 38. ó. e. Rákosi gyorsírásból leírt előadásának szövege és Hajnal István kézzel írt, Rákosinak szóló, a szöveg kiadásával kapcsolatos levele ugyanitt olvasható.

41 A reakciós ember epitheton ornansa nála: „minden hájjal megkent”, „ügyesen és alattomosan dolgozó”.

42 Az igénylők, az igényeket helyben elbírálok nem egy településen – ahol nem volt elég kiosztható föld – áthágták a rendeletet a módosabb parasztok rovására. A kommunisták a törvénytörőket támogatták, a jogaikhoz ragaszkodókat pedig reakciónak bélyegezték.

43 Az MKP legközelebbi taktikai szövetségese nem az SZDP, hanem az NPP volt. A parasztpártiak segítségével igyekezett meggyőzni a gyanakvó lakosságot arról, hogy az MKP igazi nemzeti párt. „A parasztpárt [...] szervezetei fiatalok és tapasztalatlanok, de sok jó hívűk van a falusi szegénység körében. Majd jobban a hónapok alá nyúlunk, és a szervezésnél több segítséget nyújtunk nekik, mint eddig. Meglehető táborra van az egyetemi ifjúság és a paraszti származású értelmiség körében” – írta Rákosi 1945. április 17-én G. M. Dimitrovnak, aki Moszkvában az SZKP Nemzetközi Osztályát vezette. A május 5-én ugyancsak neki küldött levele szerint: „Mi [az MKP vezetői] átengedtük neki [a Nemzeti Parasztpártnak] a magyar svábok elleni és a földre jogosult parasztok bizottságainak fenntartásáért folyó kampány vezetését. [...] Közös üléseket tartottunk velük a politi-

nyilas időket pedig szándékosan egybeemosta a huszonöt éves Horthy-korszakkal. Hivatkozott a németországi (weimari) demokráciára, amely teret engedett Hitlernek, és századokkal korábbi angliai és amerikai példákkal illusztrálta, hogy a demokrácia megteremtése erőszakot, véráldozatot követel. A második világháború befejezését követő antidemokratikus intézkedéseket a demokrácia önvédelmeként interpretálta. Arra is ügyelt, hogy ne vádolhassák a szovjet rendszer népszerűsítésével. Bár vissza-visszatért a „reakció”⁴¹ megsemmisítésének szükségességére, a „reakció kártevéseit” csupán egyetlen példával igazolta. Egy földbirtokosra hivatkozott, aki 1300 holdját követelte vissza – ami egyedi, rendeleti szabályozással könnyen kivédhető eset lehetett, ha igaz volt egyáltalán –, a földreform körüli valós problémákról⁴² azonban nem ejtett szót. Előadása végén azt fejtegette, hogy a demokráciát önerőből, a múlt teljes elvetésével kell megvalósítani. Ennek az új formációnak magyarnak kell lennie, hangsúlyozta. A kijelentésnek kettős üzenete volt: egyrészt azt sugallta, hogy az új rendszer mind a nyugati, mind a keleti típusú uralmi formáktól el fog térni, másrészt a nemzeti érdekek legfőbb védelmezőjének a kommunista pártot tüntette fel. Kijelentése a parasztpárti elképzelésekkel rokonítható.⁴³

Hajnal István, a bölcsészkar történész dékánja nagy elismeréssel nyilatkozott Rákosiról: az előadást szerinte „lebilincselő, kristálytisza logika és a

vele párosuló kifejezési erő” jellemezte. „Világosság, egyszerűség [...], semmi szónoki pátosz, semmi színpadi fogás. Csupa őszinte emberi megnyilatkozása egy államférfiúnak, akinek nincsenek mellékgondolatai.”⁴⁴

A többség azonban csak az újságból értesült az előadásról – és egészen mást kapott, mint az, aki személyesen hallgatta a politikust. De különbségek vannak a kötetben megjelent, mérsékeltbben, árnyaltabban fogalmazó szövegek és az újságtudósítások hatásvadász kiemelési között is. A nyilvánosság befolyásolásának módszereit jól ismerő kommunista újságírók a napi politikai harcok hevületéhez igazították a megnyerni szándékozott értelmiséghez intézett, s ezért szelídebb Rákosi-előadást. A *Szabadság* például azt emelte ki, hogy a „független, szabad és demokratikus Magyarország” megteremtése érdekében a kommunista párt „minden fegyvert felhasznál”. A megvalósítás módjára tett utalás – „minden fegyvert bevetünk” – „tisztá beszéd” volt a ködösen megfogalmazott, a nemzeti érzellel manipuláló jövővízióhoz képest. A kommunisták mást értettek függetlenségen, szabadságon és demokrácián, mint az emberek többsége.⁴⁵ A „nyelvezarból” az profitált, aki a hatalom megszerzésére alkalmas eszközök és módszerek birtokában volt.

Erdei Ferenc parasztpárti belügyminiszter előadásának a *Népi demokrácia* címet adta.⁴⁶ A klasszikus polgári demokráciát korszerűtlennek nevezte, az

kai kérdésekről. Külön ülést szerveztünk a szervezeti kérdésekről. Tagjainktól több megértést és több támogatást követelünk a Nemzeti Parasztpárt számára.” Vass közread. (1991) 262., 271–272. p. Illyés Gyula az NPP Intéző Bizottsága 1945. június 5-i ülésén kijelentette: „ha nem volna parasztpárt, kétségkívül a kommunistákhoz állnánk legközelebb, hiszen személyi, baráti szálak is leginkább hozzájuk kapcsolnak bennünket. Ő a maga részéről bár állandó vitában áll velük, mégis van egy belső megértés köztük, és tulajdonképpen egy kereten belül vitáznak velük. [Sic!] Gyakran rajtakapja magát azon, hogy olyan kérdéseket akar pártunk életéből előhozni nekik, melyek belső ügyeink. Éppen azért, mert nem érez különállóságot. Ugyanakkor az is tény, hogy ők vele szemben nem érvényesítik ugyanezt. [...] a báty és öcs viszonya van itt köztünk, bármekkora is a megértés.” PIL 284. f. 13. ó. e.

44 A *Szabad Nép* 1945. július 4-i tudósítása. A lap másnap vezércikkben ismertette Rákosi előadását. (Losonczy Géza: Magyar demokrácia. *Szabad Nép*, 1945. július 5.) A *Szabadság* szerint az eseményről nyilatkozó egyetemi tanárok kiemelték Rákosi előadásának „világosságát, tárgyilagos tudományosságát, félremagyarázhatatlan egyértelműségét, egy államférfi nagy kifejezési erejét, de pátoszmentes logikáját”. *Szabadság*, 1945. július 5.

45 Rákosi Máttyás Moszkvában arról számolt be Dimitrovnak, hogy a többi párt képviselői szerint a kommunistáknak ahány szava van, „annyiképpen értelmezhető”. Póth közread. (1999) 209. p.

46 *Demokrácia* (1945) 7–12. p.

új típusú demokráciából kizárta a „nép ellenségeit”, a „volt uralkodó rétegek” tagjait. A szabad piacgazdálkodás korlátozásával, büntetőjogi és politikai felelősségre vonással vélte ellehetetleníteni őket. A népi demokráciát a múlt – a „régí feudális-fasiszta uralom” – elleni folyamatos harcnak, „küzdelmes és gomolygó állapotnak” tekintette, amely leginkább az „ellenség elleni éber készenléttel” jellemezhető. A „harci”, zömmel kommunista vagy kommunista befolyás alatt álló szervezeteket is felsorolta: a „nép” – a parasztság és a munkásság – pártjai, szakszervezetek, szövetkezetek, üzemi bizottságok, nemzeti bizottságok. Ezek arra valóak, fejtegette, hogy „a nép pozíciókat szerezzen, azokba beépítse magát, és a maga embereit állítsa a vezető helyekre”. A „népi demokrácia” lényegi ismérvének tekintette a jogsértést, a szabadság korlátozását, ezeket szerinte a cél – „a nép felszabadulása” – szentesíti.⁴⁷ 1945 nyarán Erdei még nyitottnak látta a küzdelmet a polgári demokrácia és a „népi demokráciának” nevezett munkás-paraszt uralom között. Amíg ez utóbbi megvalósul, a „küzdelmes, harcok demokrácia [...] sok mindent megsért, olyat, amit előző korok demokráciái tiszteltek és védtek” – teregette ki nyíltan a kártyát.⁴⁸

Szakasits Árpád, a Szociáldemokrata Párt főtitkára csupán általánosságokat mondott a szocializmus és a demokrácia összefüggéséről,⁴⁹ el akarta kerülni, hogy a kommunista és a szociáldemokrata nézetek közötti lényegi különbségekről szó essék. (1918–19-ről, a két világháború közötti évtizedekről – taktikai-politikai okokból – ekkor sem a szociáldemokraták, sem a kommunisták nem beszél-

47 „Az is vele jár ezzel a politikai módszerrel, hogy a harc közben változnak nemcsak az ember személyes jogai, szerzett jogai, hanem maga a jog, a törvények is. Ez kikerülhetetlen velejárója a demokráciánknak, és ez mélyen lényegéből következik.” *Demokrácia* (1945) 11. p.

48 Uo. 12. p.

49 A demokráciáról és szocializmusról. Uo. 166–178. p. Az előadásra 1945. június 27-én délelőtt 10 órakor került sor.

50 A kommunisták kerülték, hogy a szocializmusról szó essék. Félték, hogy a Tanácsköztársaság emlékével elriasztják a megnyerni vágyott tömegeket. A Horthy-korszak szovjetellenes propagandájának tovább élő hatásától is tartottak.

tek szívesen.⁵⁰) Az idejétmúlt európai liberális, polgári demokrácia legnagyobb bűne az individuum kultusza, fejtegette. A gazdasági szélsőségeket éppúgy ezzel magyarázta, mint az erkölcsi züllést. Kárhoztatta a polgári demokrácia „szellemi tarkaságát”. Kiindulópontja lélektani volt: az ember eredendően rossz tulajdonságai miatt alkalmatlan az individuális életre, a közösség ellenben kordában tudja tartani a szélsőségeket, kezelni tudja az elhajlásokat, saját javára tudja fordítani a különbségeket. A közösség élén bölcs, képzett vezetőnek kell állnia, aki képes megoldást találni a felmerülő problémákra, feszültségekre. Az új demokrácia lényegét a kollektiviz-

musban látta. Az új társadalmi rend egyik legfőbb alkotóeleme a központilag irányított gazdaság, a filozófus államférfiak által irányított erős állam, hangsúlyozta. A demokrácia e paternalista megközelítésével Szakasits már-már a diktatúra igazolásához került közel. Uniformizált világot vetített előre, amelyben voluntarista vezetők döntenek el, mi a jó az esendő embereknek. Erre mindjárt maga szolgált példával, amikor az erkölcsi züllést a középosztályra szűkítette: „A züllés nálunk is óriási méreteket öltött. Ennek csattanója nem a nyilas éra alatt következett be, hanem akkor, amikor bejöttek az oroszok. Méltóságos urak, kegyelmes asszonyok, tisztviselők és polgárok, kisiparosok és utcai nők serege egymással versenyezve fosztotta ki az üzleteket. Nem hivatkozhatnak arra, hogy kényszer, erőszak nyomása alatt követték el a rablást. [?!] Egyéni ösztöneikre hallgattak. Nem volt rendőr, nem volt hagyományörző és ellenőrző társadalom.”

Szakasits előadása – más hangsúlyokkal – az SZDP napilapjában is megjelent. Ostorozta benne a „reakciót”: „alattomos aknamunkájáról”, „nyílt és szemérmetlen jelentkezéséről” írt. A „demokratikus pártokba befurakodott” reakciók eltávolítását nevek, konkrétumok említése nélkül követelte:⁵¹ lényegében a kommunisták kezére játszott, amikor erősítette a közvéleményben a politikai ellenfelekkel szembeni ellenségességet. Már-már úgy tűnt, Rákosiék liberálisabbak, megbocsátóbbak a szociáldemokratáknál, miközben az ellenőriz(het)etlen politikai rendőrség a kommunisták kezében volt.

Tildy Zoltán, a kisgazdapárt elnöke papos frazeológiával megfogalmazott előadása hemzsegett a közhelyektől,⁵² mintegy illusztrálva néhány párttársa bizalmatlanságát, akik elsősorban nem a politikusi erények hiányát rótták fel neki, hanem azt, hogy – karrirervágyból – túlzottan kötődik a kommunistákhoz.⁵³ A politikai egység szükségességét ismételte, egységen a hatalmat éppen birtokló pártok tartós szövetségét értve. „Mi a demokrácia? Szabad politikai önrendelkezés, az egész nép részvétele az ország vezetésében. [...] A demokrácia a teljes gazdasági felszabadulást is jelenti minden réteg, tehát a parasztság,

51 A felelősségről. *Népszava*, 1945. június 27.

52 Tildy eredetileg református lelkész volt. A július 6-i előadás címe: Parasztság, munkásság és értelmiség egysége a magyar demokráciában. In *Demokrácia* (1945) 187–195. p.

53 „Mindent megteszünk, hogy támogassuk Tildyt, aki úgy négy szemközt, mint a nyilvánosság előtt eddig becsületesen viselkedett [...]. Tildynek a vezetőségben már nincs meg a többsége. Mi nem akarjuk, hogy a kisgazdapártban esetleg úgy jöjjön létre a szakadás, hogy Tildy kisebbségben maradjon. Ha ő kapja meg a miniszterelnöki posztot, pozíciója annyira megszilárdul, hogy biztosítja neki a többséget a pártban” – írta Rákosi 1945. április 7-én Moszkvában. Vass közread. (1991) 263. p.

munkásság és értelmiség számára egyaránt.” De hogyan irányíthat „az egész nép”? Mit jelent a „gazdasági felszabadulás”? A „minden rétegből” vajon miért hiányoznak a középrétegek (a kereskedők, a kisiparosok, az alkalmazottak) és a korábbi, 1945-re összezsugorodott felső rétegek (a gyárosok, arisztokraták, egyházi vezetők, főtisztviselők és mások)? Ezekre a lényegi, sokakat foglalkoztató kérdésekre meg sem kísérelt válaszolni. Előadása végén sejteni engedte: az lesz a „demokrácia”, ami a folyamatban lévő nagy politikai és társadalmi átalakulás befejeződése után létrejön. („A mostani forradalom le fogja eresztetni gyökereit a széles népmilliók lelkébe s az igazi magyar történelembe. A forradalmi cselekményekkel induló demokrácia majd megteremti a maga rendjét.”) Pártjának lapja, a *Kis Újság* szükségesnek látta kiemelni Tildy „reakciót” elítélő, a korabeli kommunista szlogenekre emlékeztető kijelentését: „akadnak, akik demokráciát hirdetnek, de fasiszta módszerekkel dolgoznak”.⁵⁴ A kommunisták szemében azonban éppen az ő pártja, a kiscgazdapárt lett „a reakció legfőbb melegágya”.

Veres Péter előadásából⁵⁵ egy elvhű, idealista – a nemzet, a parasztság és a szocializmus iránt egyaránt elkötelezett – politikus képe rajzolódik ki. Veres lelkesen, indulatosan beszélt. Talán neki sikerült egyedül megfogalmaznia a társadalom aljára szorult néprétegek igazságosabb társadalmi rend utáni vágyát, és ő tudta talán legvilágosabban szavakba önteni a politikán túlmutató, a társadalom valamennyi tagjára vonatkoztatható teendőket.

Kiindulása: a magyar nép – ezalatt ő elsősorban a parasztságot értette – történetében először kialakíthatja a sajátosságainak megfelelő közösségi rendszert, társadalomszervezési formát: ehhez nem szólamok kellene a reakcióról és a demokráciáról – az ő kifejezésével: „megunt jelszó-csúfság” –, hanem az önkiteljesedést minden ember számára lehetővé tevő intézményes jogok. „A demokrácia nem azt jelenti, hogy mindnyájan mindenben egyenlők leszünk, hanem azt, hogy mindenkinek egyenlő joga legyen a benne levő különbségek érvényesítésére. Az ember sem testileg, sem szellemileg nem egyforma, és nem is lesz, és ne is legyen soha. De hogy a valóságos egyéni képességek és különbségek érvényesülhessenek, meg kell szüntetni a vagyoni, kasztbeli, hatalmi előjogokat, amelyekkel ma a hatalmasabbak élnek, és amelyekkel félretaszítják a szegényebbeket, de főleg a parasztokat és a munkásokat. [...] a demokrácia élet legyen, vérző, mozgó, eleven, megszenvedett élet. Így telnek meg a kisebb közösségeink tartalommal, valóságos magyar demokráciával.

54 *Kis Újság*, 1945. július 7.

55 Parasztság és demokrácia. In *Demokrácia* (1945) 196–207. p. Az előadásra július 4-én került sor.

Az egyén és a közösség valóságos egymásra hatásából születik meg az olyan forma, amely nemcsak forma, hanem lélek is van benne.”

Ő nem taktikai fogásként hivatkozott a népre, mint a politikusok többsége. Valóban alulról felfelé építkező, öngazgató közösségi társadalmat képzelt el. Neki is szembe kellett néznie a demokratikus közösségi hagyományok hiányának problémájával. Szerinte a „nemzeti középosztály bratyizó demokráciáját” elmosa a háború, a polgárság demokráciájáról azért nem lehet beszélni, mert magyar polgárság nincs – a sváb és zsidó eredetű polgársággal pedig Veres a háború utáni Magyarországon nem számolt.

A demokratikus előzmények hiányát a legtöbben neveléssel vélték pótolhatónak, vagyis kívülről és felülről keresték a megoldást. Veres Péter szerint a magyar falusi közösségekben él ez a tradíció, csak engedni kell kiteljesedni és szabadon érvényesülni.⁵⁶ Ő az archaikus paraszti világ közösségi formáinak átvehetőségében reménykedett; ez elképzelésének leggyengébb – korábbi és későbbi írásai alapján tudható, hogy konstans – eleme. A modern nyugati világot nem ismerte, amit tudott róla, a magyar nép lelkétől idegennek gondolta, ezért elvetette.

Veres Péter az általa elképzelt demokrácia alapfeltételének a létbiztonságot, a stabil gazdaságot tartotta,⁵⁷ amelyet a kapitalista piacgazdálkodás megszűnése után is fenntarthatónak vélt. Hogyan? Erre nem tért ki. A demokrácia korabeli formáját azért méltányolta, mert szerinte engedi a kísérletezést, még ha ezzel önmagát semmisíti is meg. Megadja a „harc és a harcolni tudás lehetőségét, a demokratikus közösségi szervezetek kiépítését, a demokráciában való mozogni tudás lehetőségét”. Utópiáját előadása végén így foglalta össze: „Az első lépés a demokrácia intézményesítése, az egyéni és társas jogok és kötelességek törvényes biztosítása, hogy a nép megszokja, hogy az ország az övé,

56 Veres szerint a többségi döntés a demokráciában „nem valami liberális vívmány, nem a legújabb idők eredménye, hanem elkeneközleg, a régi jobbágyközségek önkormányzati életének maradványa. [...] Felülről zsarnoki volt a nyomás, de belül valamelyes demokratikus kiegyenlítődés folyt. Persze, sokszor a szegény zsellérek rovására és a gazdag jobbágyok javára, de ez már minden demokráciának átka és veszedelme. Eből csak úgy lehet kiemelkedni, ha maga az állam is demokratikus lesz.” Ortutay Gyula is ezen a napon adott elő a demokrácia és a közoktatás viszonyáról, a nevelés átszervezésének szükségességéről. *Szabad Nép*, 1945. július 5.; *Szabad Szó*, illetve *Kis Újság*, 1945. július 6. A kisgazdapárt lapja Ortutay előadásából kiemelte: „Nevelési rendszerünk idáig teljesen antidemokratikus volt, szinte kasztszerű, amely mindenkit arra kényszerített, hogy iskolái elvégzése után bezárkózzék a »tanultak« kasztjába.”

57 „Szolgákra, koldusokra, rongyosokra és éhesekre nem lehet demokráciát építeni. Hiába volna választójoga annak a parasztnak, akinek nincs munkája, nincsen kenyere és nincsen csizmája, szolgának, szegénynek, semmi embernek érezné magát.”

és részt vegyen a dolgaiban. A második, hogy az így kialakuló demokratikus pártküzdelmekben és gazdasági érdekharcokban a magyar nép saját természete bontakozzon ki, hogy harcolni is a maga módján tudjon, hogy úgy mozogjon a demokráciában, mint hal a vízben.”

Teleki Géza, az Ideiglenes Kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere a Polgári Demokrata Pártot képviselte az előadók között.⁵⁸ Mint földrajztudós, a történelem alakulásában nagy szerepet tulajdonított a klimatikus különbségeknek.⁵⁹ Mondandójának lényege így foglalható össze: a Kárpát-medencében fekvő Magyarországot évszázadokon keresztül különböző hatalmi, gazdasági és kulturális hatások érték, amelyek a legtöbb esetben nem épültek szervesen egymásra. Az eltérő hagyományok inkább a diktatórikus hatalmi törekvéseknek, és nem a civil öntudatra, közösségi hagyományokra, szolidaritásra épülő demokráciának kedveznek. Teleki is a demokrácia magyar jellegét hangsúlyozta – „Egy nemzet, ha nem nyelvében és történelmében él, akkor nem nemzet többé” –, más megfontolásból persze, mint Rákosi, aki a kommunistákat akarta az ország lakóival elfogadtatni, amikor kiemelte a népi demokrácia nemzeti jellegét. Teleki áttételesen kommunistaellenes volt, amikor arra utalt, hogy az új vezetők „nem jöhetnek kívülről”. („Többnyire ott kezdődik a baj, ha a vezetők kívülről jönnek, ha nem a nemzet testének szülöttei. Sokkal lényegesebbek a fogalmak, köntöseik a valóságnak. És ha valósággal meg is töltjük, ránk fog illeni. Ha pedig nem, úgy csak idegen köntös marad az, amelyet idegen kíván és fog ránk erőszakolni. Ez nem eredményezhet mást, mint a demagógok érvényesülését, melyről tudjuk, hogy a külszínt használják fel céljaik elérésére [sic!], rá kívánják nyomni a tömegekre akarataikat, amelyet a legkülönbözőbb eszközökkel, informátorokkal, kémekkel dolgoznak meg, s általában azt hirdetik, hogy minden régit el kell törölni új és hamis elméletekért.”)

Pesszimizmusa – az emberi természet, „a korszellem és a korjelleg megváltoztathatatlan” – fogékonytá tette a demokráciára leselkedő veszélyek felismerésére. Az emberek sokkal inkább hajlanak a külső irányításra, a tekintély elfogadására, semmint az embertársaik iránti felelősségre és az önkorlátozásra, különösen Magyarországon, ahol „nem volt demokrácia”.

58 A kultúra fejlődése és a demokrácia. In *Demokrácia* (1945) 179–186. p. Teleki 1945. július 6-án tartott előadást.

59 „A mediterrán klíma jelenti a török behatolást és uralmat. A nyugati atlanti klíma a németet hozta, mert az fekiüdt legközelebb, s a kontinentális klíma előhozta Ázsiát.”

A nevelést, amelyet sokan a demokratikus átmenet lényegi összetevőjének, valamiféle panacea magnának tekintettek, nem tartotta megoldásnak: a nevelők maguk is politikafüggők, azt adják tovább, amit engedélyeznek nekik. Erő-

szakkal nem lehet demokráciát teremteni – mondta –, s kijelentését a kommunista módszerek kritikájaként is értelmezhetjük. (Az érintettek természetesen annak is tekintették.) A demokrácia esélyeit illető végkövetkeztetése lehangoló volt: a hagyományok, megkínlódott előtörténet nélküli magyarországi demokrácián szerinte csak a tudományos értelmiség, a problémalátó, kiművelt fők megbecsülése segíthet.⁶⁰

A tudósok demokráciaképe

Teleki Géza, bár előadását politikusként tartotta, tudósként beszélt, ezért a politikusok közötti szerepeltetése csak részben indokolt. A tudós előadók közül ez a tanulmány csak Horváth Barna és Moór Gyula előadására tér ki.

Horváth Barna jogászprofesszor előadása volt talán a legelvontabb.⁶¹ A korabeli magyar valóság két okból maradhatott kívül látóköri: vagy eleve nem érdeklődött a napi politika iránt, vagy el akarta kerülni, hogy a nézetei és a valóság közötti ellentmondás felszínre kerüljön. Az ideális demokrácia⁶² megvalósulását a tudomány állami megbecsülésétől – ezen belül az oly fontosnak tartott közvélemény-kutatás tudományos rangjának elismerésétől – és az állampolgári nevelés hatékonyságától várta.⁶³ Úgy vélte, a politikai demokrácia (a képviseleti⁶⁴ és a közvetlen demokrácia formáinak intézményesítése) és a gazdasági demokrácia (a tőkés piacgazdaság felváltása a központilag irányított tervgaz-

60 A *Magyar Nemzet* 1945. július 7-i számában korrekt összefoglalót adott az előadásról, amelyet „sokszor szakított meg helyeslés és taps”. A demokrácia értelmezése körüli korabeli zavart is jól érzékeltette, amikor kiemelte: „Mi is tehát a magyar demokrácia? Sajnos még nem tudjuk, milyen, még nem egységes, mindenki mást ért alatta.”

61 Demokrácia és jog. In *Demokrácia* (1945) 43–67. p.

62 „[A] demokrácia elsősorban azért a legnehezebb államforma, mert csak lelkileg művelt és fegyelmezett emberek között működik jól.”

63 „A közvetlen demokráciának a képviseletin belül erőteljes érvényesülést biztosít a modern *közvélemény-kutatás*. [...] Az ilyen módszer nyilvánvalóan forradalmasítja a közösségi *akaratképzés* technikáját. Egy jól működő közvélemény-kutató intézet, amely igen kis hibahattárral meg tudja jósolni a választások eredményét, tulajdonképpen feleslegessé teszi ez utóbbiakat. Ha pedig a népképviselet és a közvélemény-kutatás egymás mellett működnek, akkor az utóbbi folyamatos ellenőrző hatást fog gyakorolni az előbbire, mert folyamatosan nyilvántartja, hogy miben tér el a képviseltek véleménye a képviseletétől. A közvélemény-kutatás távlatai beláthatatlanok, mert amikor a közös akarat megállapítását a választási hadjáratok és parlamenti viharok szenvedélyeinek és véltleneinek zűrzavarából a tudományos megfigyelés szelíd fényébe emeli, a tudományt érvényesíti a politikában. A tudomány a haladó politikának legmegbízhatóbb szövetségese!” Horváth Barna kiemelései.

64 „A képviseleti demokrácia válságban

dálkodással⁶⁵) mind a szocializmus, mind a kapitalizmus negatívumait kiküszöböli. „A választójog tudvalevően a politikai demokrácia sarkalatos jogintézménye, a magántulajdon korlátozása pedig a vagyonskülönbségek megszüntetésének, a gazdasági demokráciának a jogtechnikai módszere. Eszerint a politikai demokrácia logikusan a gazdasági demokráciához vezet, ha a nép a maga jogait a saját érdekében gyakorolja. Megfordítva viszont a nép érdekében való kormányzás csak akkor tekinthető végleg biztosítottnak, ha azt többé nem felvilágosult egyeduralkodó, hanem maga a felvilágosult nép gyakorolja.” Szerinte a terv-

van, egyetlen intézménye sem áll kritikán felül” – jelentette ki, s ez 1945-ben mind Nyugaton, mind Keleten általánosan elfogadott vélekedés volt.

65 „[A] szabadságot nem a laissez faire, hanem a tervszerű irányítás és beavatkozás biztosítja. [...] Nem a termelés anarchiáját, hanem annak tervszerűségét kell biztosítani: a szabadság súlypontja itt a gazdálkodó egyénre kerül mindinkább a közösségre megát. Ha *mindenkit* fel akarunk szabadítani a nélkülözés és a félelem szolgasága alól, akkor nyilvánvalóan [inkább] beavatkozni és tervezni kell, mint a beavatkozástól és a tervszerűségtől óvakodni.”

66 Horváth Barna, aki a Polgári Demokrata Párt tagja volt, hasonló gondolatokat fogalmazott meg egy hónappal korábban a *Világ* című lapban (A mai demokrácia, 1945. május 25.), valamint a PDP VIII. kerületi szervezetében tartott előadásában (*Világ*, 1945. június 10.) Demokráciafelfogásáról lásd Szabadfalvi (1999) 133–145. p. és Izsák (1983) 21. p. Az előzményekhez lásd Horváth (1940).

67 Bibó István szerint a pályáját döntően befolyásoló jogfilozófia-professzor liberális anarchista nézeteket vallott. Huszár szerk. (1995) 33. p.

gazdálkodás összeegyeztethető az egyéni és a kollektív szabadságjogok érvényesítésével, a véleményszabadság biztosításával. Érvei az angolszász gondolkodók elméleti munkáin – mindenekelőtt Harold Laski angol szocialista gondolkodó, a Munkáspárt balszárnyának ideológusa gyakorolt rá mély hatást –, javaslatai pedig a közösségben ésszerűen és tudatosan cselekvő egyén idealizálásán alapultak.⁶⁶ A „nép”, a korábban alávetettek közösségteremtő, államformáló képességébe vetett hit és különösen a közvetlen demokrácia formáival foglalkozó fejtegetései a népi ideológia megalapozóival, híveivel rokonítják.⁶⁷ Horváth nagy jelentőséget tulajdonított a népszavazásnak, a települési önkormányzatoknak és az üzemi bizottságoknak: a forradalmi átalakulás legfontosabb elemeinek tekintette őket. Kiemelte a közös vélemény kialakítására kényszerült lakóhelyi és munkahelyi bizottságok vitáit: olyan műhelyeknek tartotta őket, ahol a résztvevők a gyakorlatban sajátíthatják el a demokráciát, és működésüket összeegyeztethetőnek vélte a pártok (a parlament és a kormány) – a képviseleti demokrácia szerveinek – tevékenységével.

Bővítette a jogalkalmazás kereteit azzal, hogy laikusokat is be kívánt vonni a közigazgatásba⁶⁸ és az igazságszolgáltatásba. Ugyanezt a célt szolgálta a jogtudomány tágítása a pszichológia, a szociológia és a statisztika felé. Hangsúlyozta, hogy a büntetőjog gyakori politikai célú alkalmazása az állam bizonytalanságának, gyengeségének jele. „A demokráciának minden más rendszernél jobban kell tudnia azt, hogy *az állam, amikor büntet, defenzívában van*” – mondta, de hozzátette: „Mindez azonban nem zárja ki, hogy a demokrácia *keményen megtorolja* a népellenes politikai bűncselekményeket, amikor ez szükségesnek, ésszerűnek és példaadónak látszik.”⁶⁹ Az ellentmondást nem tudta feloldani, és a belső körökön kívül lévén arra sem gondolhatott, hogy Magyarországon a politika és a jog a letűnt rendszer képviselőinek felelősségre vonása ürügyén már 1945-ben is éppen a voluntarista hatalomra törekvőknek kedvezett.

A legszínvonalasabb előadást Moór Gyula, a jogbölcselet professzora, a korabeli szellemi élet ismert alakja tartotta. Nem volt borúlátó, de optimista sem. A bonyolult, veszélyeket rejtő átalakulást a fogalmak tisztázásával kívánta segíteni.⁷⁰ A közelmúlt változásaihoz a jogfolytonosság felől közelített. Az 1920 óta tartó jogfolytonosság kétszer is megszakadt: 1944 decembere előtt a német megszállással, majd a nyilas hatalomátvétellel. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásával, amely újabb törést hozott a jogfolytonosságban, lehetőség nyílt az addig tartósan soha nem gyakorolt demokrácia kialakítására. Ez az új közjogi rend – hangsúlyozta Moór – nem restaurációs jellegű. A demokratikus előzmények töredékessége – nem pedig a hiánya – miatt ugyanakkor szerinte fokozott felelősség hárul a hatalom birtokosaira, de az ország valamennyi lakójára is. A „tisztá lap”-szituációt – a kommunistákkal ellentétben – nem a hatalomért folyó harc terepének, hanem a demokrácia műhelyének tekintette. Hitt abban, mint akkoriban sokan, hogy „a demokrácia nagy politikai gondolata, a demokratikus Magyarország ideáljának erkölcsi ereje” elegendő lesz a megújuláshoz. Tisztában volt a kísérlet nehézségeivel is: a veszélyek, a várható problémák jelzése a kockázati tényezők csökkentését célozta.

A világos okfejtés érdekében ellentétpárokra építette mondandóját. Abból indult ki, hogy az ember ösztönvilágától mind a szabadság, mind az egyenlőség idegen. A túlélésért, a szaporodásért folyó harcban az erősebbek a gyengébbek rovására érvényesülnek. Az ember hivatása éppen az, hogy értelemmel és belátással mérsékelje a természeti külön-

68 „A nép részvétele a közigazgatásban egyfelől a bürokrácia hatásos ellenszere, másfelől pedig az állampolgári nevelés kitérő eszköze.”

69 A politika és a jog korabeli kapcsolatáról lásd Palasik (2000).

70 A demokrácia örvényei. In *Demokrácia* (1945) 96–109. p.

ségeket.⁷¹ „A demokrácia azért a legnehezebb társadalomszervezési forma, mert *a legemberibb*. [...] a demokrácia első nagy antinómiája: a természettől fogva nemszabad és nemegyenlő embereket akarja szabadokká és egyenlőkké tenni. Ebben az antinómiában a természeti adottság és az erkölcsi ideál ütközik egymással össze” – írta Moór Gyula.

A szabadság és az egyenlőség közötti ellentmondás a demokrácia másik lényegi ismertetőjegye. A szabadság túlsúlya szabadossághoz, anarchiához vezethet, az egyenlőségé pedig diktatúrához. A szélsőségek illusztrálásának történelmi példája nála a francia forradalom, irodalmi példája pedig *Az ember tragédiájának* londoni vásár- (liberalizmus), illetve falanszterjelenete (szocializmus). A teljes egyenlőség nevében a kiválókat is ki lehet irtani.

A fentiekből szerinte egyenesen következik az államhatalom és a demokrácia antinómiája: a hatalom eleve ellenkezik a szabadság és az egyenlőség elvével, ugyanakkor csak az államhatalom, a demokratikus államforma védheti meg mindkettőt.

A politikai demokráciát, amely „az államformát, a politikai szabadságjogok biztosítását és a politikai jogok egyenlőségét jelenti”, félrevezető polgári demokráciának nevezni, hiszen ehhez a „szociáldemokrata munkásság éppúgy ragaszkodik, mint a haladó szellemű polgárság”. (Nem tudható, hogy a parasztságot miért nem említette.)

A demokrácia Moór szerint „népuralom” értelemben ellentmondásos, hiszen a nép nem lehet egyszerre az uralom alanya és tárgya. A „nép” jelentős hányada életkora és egyéb okok miatt eleve ki van zárva a demokratikus politikai jogok gyakorlásából, csak képviselői révén uralkodhat. Ennek formája a parlamenti vagy pártdemokrácia, ahol mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalom a választott kisebbség kezében van, vagyis a demokrácia a választások közötti időszakban ki van téve az oligarchia, a kevesek uralmának, ez pedig antidemokratikus. Óvott az autonómia, az önkormányzatiság jelentőségének eltűlésétől is: a közösségi kiváltságok azért nem jelenthetik a végrehajtás demokratizálását, mert szembekerülhetnek a népakaratot megtestesítő törvényhozással.

Moór nem hallgatta el, hogy a szovjetunióbeli tanácsrendszer ellentmond a demokráciának: „A politikai demokrácia szempontjából különösen antidemokra-

71 Hasonló következtetésre jutott évtizedekkel később Kołakowski lengyel filozófus. Leszek Kołakowski: *A demokrácia természetellenessége*. *Népszabadság*, 2001. október 20.

tikus az, amit a kommunista pártról mint a munkásosztály élcsapatáról tanít a leninizmus”. Idézte Sztálin műveiből az megfelelő passzusokat, amelyekből az olvasó levonhatta a következtetést: a proletárdiktatúra sérti a szabadság és egyen-

lőség elvét. Moór a politikai demokráciát a szociális demokráciával állította szembe. Az utóbbin lényegében szovjet típusú – a szociális egyenlőséget, a gazdasági jólétet diktatórikus eszközökkel megvalósító, a szabad versenyt felszámoló, az általános munkakötelezettséget bevezető – társadalmi rendszert értett. A gazdaságosság munka szerinti különbségtételt feltételez, ami óhatatlanul társadalmi egyenlőtlenségekhez vezet, állította, s ezzel mintegy megkérdőjelezte Horváth Barna optimizmusát, aki összeegyeztethetőnek vélte a politikai és a társadalmi (gazdasági) demokráciát.⁷²

A szellemi képességek különbözősége folytán a kulturális egyenlőség megteremtése is illúzió – vélte –, ugyanakkor az általános műveltségi szintet a demokrácia alapfeltételének tekintette: a nyomor, az általános szegénység ugyanúgy kizárja a demokráciát, mint a közéleti tapasztalatok és az állampolgári ismeretek hiánya. Az erényt, a mérték-tartást, a politikai érettséget és a humanitást, az igazi emberiséget – vagyis a testvériséget – elengedhetetlenül fontosnak tartotta ahhoz, hogy a sokak által óhajtott demokrácia Magyarországon meggyökerezhessen.

A tudósok hittek a demokrácia megvalósíthatóságában, de szavaikból kiérződik a várható nehézségek miatti aggodalom. A politikusok elsősorban kampánycélokra használták az alkalmat, de az előadásorozat témája és helye miatt nem térhettek ki politikai elképzeléseik tudományos igényű általánosítása elől. A tudósok szociálisan érzékeny polgári demokráciát vizionáltak, a politikusok pedig demokráciának nevezték azt a hatalmi formát, amelynek megtartására és megerősítésére törekedtek.⁷³

72 A jogfilozófia iránt érdeklődő Horváth sokat köszönhetett Moór Gyulának, aki segítette tudományos és egyetemi karrierjét. Kapcsolatuk a harmincas években megromlott. Ennek személyes okai – Moór élesen megbíráta Horváth *Jogszociológiáját* – és világnézeti okai – egymástól eltérően ítélték meg a harmincas évek politikai, ideológiai változásait – egyaránt lehettek. (Az 1930-as években távolodott el Szekfűtől az addig őt igen nagyra értékelő Németh László is.) Horváth Barna szerint Moór 1935-ben nem csupán igaztalanul kritizálta, hanem mintegy denuncióval is őt, amikor anarchistának, kozmopolitának és pacifistának nevezte. Szabadsfalvi (1999) 111–125. p. Szerinte Moór nem is volt „igazán magyar”. Horváth (1993) 66. p.

73 A Pázmány Péter Tudományegyetem vitasorozatát is – némileg áttételesebben, mint a vele csaknem egy időben zajló Új Szellemi Front-akciót – kisajátította az MKP. Az előadásokat közreadó vastkos kiadványban a megszólalások sorrendjét megváltoztatták: a kommunisták és közvetlen szövetségeseik írásai indították a kötetet, így az a látszat keletkezett, mintha ők lettek volna a demokrácia igazi letéteményesei.

SZEKFŰ GYULA A DEMOKRÁCIÁRÓL

Szekfű a húszas–harmincas évek Magyarországnak egyik legismertebb, legtekintélyesebb tudós személyisége volt. Olyan történész és olyan publicista, aki a históriát képes volt saját korával egybevetve is értékelni. Véleményével, amely a politikai és társadalmi átalakulásokkal együtt változott, megosztotta az embereket. Sokan szívesebben látták volna a húszas évek antiliberalis, kurzustámogató Szekfűjét, és nem vették jó néven a harmincas évek közepétől egyre élesedő politika- és társadalombírálatát. Úgy is mondhatnánk: a nézeteikhez a változások ellenére is ragaszkodók lemaradtak a változásokra fogékony Szekfű mellett. Eltávolodtak tőle azok a hívei is, akik szellemi mentorukhoz hasonlóan változtak ugyan, de egészen más irányban, mint a történész gondolkodó. A gazdasági világválság nyomán megnőtt a szocializmussal és a nemzeti/faji gondolattal rokonszenvezők száma, akik a kapitalista, polgári viszonyok átforgatásával, lebontásával, az állami szerepvállalás növelésével képelték el a tömegek jogos igényeinek kielégítését. A kiütkeresők végletes megosztottsága következtében a kelet-közép-európai összefogásban, a népi (paraszti) órségváltásban reménykedő népiek szembekerültek a polgári értékrendhez, a német-osztrák kultúrkörhöz ragaszkodó, a nacionalizmus veszélyét felismerő Szekfűvel, akinek ellenszenves volt az egyre kirekesztőbb magyar nemzeti eszmekör. Eltérő véleményük a (protestáns) ellenzékiességgel fűszerezett nemzeti elkülönültségről, valamint a parasztság múlt- és jövőbeli szerepének megítéléséről olyan mély árkot vont közülük, amelyet a demokrácia iránti elkötelezettségük sem tudott áthidalni. Annál kevésbé, mert a demokrácia értelmezésében, megvalósításának módjában nem voltak közös nevezőn. Szekfű egyre többet adott fel korábbi antiliberalizmusából, a népi ideológiai hívei pedig egyre nagyobb vehemenciával kárhoztatták a liberalizmust: a szociális feszültségek oldása érdekében hajlamosak voltak lemondani egyes szabadságjogokról is, amit Szekfű elfogadhatatlannak tartott.

Magyarország második világháborús szerepvállalása újra közelítette egymáshoz a szemben álló feleket: a német befolyás növekedését mind Szekfű, mind a népiek végzetesnek tartották. A rosszban azonban meglátták a jót is, különösen 1943 után, amikor a józanul gondolkodók már a fasizmus vereségével számoltak: a kényszerű várakozási idő alatt kidolgozhatták a háború utáni új rendre vonatkozó elképzeléseiket. A tervezgetés időszakában megint szembekerült egymással Szekfű és a népiek radikális csoportja – a Németh László-hívők, azok, akik a szociális problémákra érzékeny polgári demokráciával szemben a szocializmus nemzeti változatában hittek. Ezeket az ellentéteket a háború befejezéséig valamelyest mérsékelte a fasizmus elleni összefogás.

Szekfű 1941 és 1944 között fogalmazta meg demokráciaelképzeléseit, amelyeket 1945 tavaszán, nyarán már a valósággal szembesíthetett. A *Népszava* emlékezetes 1941. karácsonyi számában arról írt, hogy demokrácia csak a szabadságon, az emberi méltóság tiszteletben tartásán alapulhat; a szabadságjogok biztosítása azonban önmagában még nem demokrácia, vagyis a szociális problémák megoldása nélkül a demokrácia elképzelhetetlen. A *Magyar Nemzetben* 1943–44 fordulóján megjelent cikksorozatában a demokratikus társadalmi berendezkedés legfőbb ismérveit részletezte. A „*Valahol utat veszettünk*” a demokratikus berendezkedésű országok katekizmusa lehetne. Szekfű, száz évvel korábbra visszanyúlva, a centralisták demokráciaelképzeléseit elemezte, és részletesen kitért azokra az általuk javasolt demokráciaformákra, amelyeket a háború utáni Magyarországon kívánatosnak látott. Demokráciaépületét az egykori centralistákhoz hasonlóan ő is négy fő pillérre helyezte: a „szabad községekre”⁷⁴ (a helyi közösségekre, önkormányzatokra), az egyesülési jogra⁷⁵ (a munkások és a parasztok önszerveződésére), a politikai humanizmusra,⁷⁶ valamint a népképviselői szervekre⁷⁷ (parlament, kormány). 1848–49-ben és 1918–19 fordulóján ugyan történt kísérlet arra, hogy az elképzelések a gyakorlatba is átkerüljenek, a bukott forradalmak utáni helyzet azonban jelentősen csökkentette a realizálás esélyeit.

74 „A szabad községi rendszer az első láncszem, mely a család után az embert a státushoz fűzi» [Csengery Antal], ez tanítja meg arra, hogy saját érdekén felül a mások javáért is kell cselekednie; ez tanítja meg arra, hogy maga és családja szélesebb társadalmi körökbe is beletartozik, s ezért mondja szó szerint Tocqueville-nak az észak-amerikai községi rendszert jellemző szavait idézve [Csengery]: a szabad község a hazafiságnak és szabadságnak elemi iskolája mindenütt.” Szekfű (1987) 17. p.

75 „Az egyesülési jog egészen más, mint a politikai pártszervezés, mely utóbbi már az államra és annak hatalmi eszközei megszerzésére irányul, nem pedig az ember tehetségeinek egyesülés útján való szabad kifejtésére. [...] A demokrácia apró munkát jelent, kisemberek örök apró munkáját [...], a kisemberek önkéntes és szabad szervezetei megmaradnak akkor is, ha a felépítményeket krízis fenyegetné.” Uo. 32. p.

76 „Törvényhozóink szavaiban mind több a rétori fordulat és mindinkább megszilárdul az a nemzeti frazeológia, melynek lehullott, szétporló morzsáira úgynevezett nagy sikerű beszédekben ma is ráakadhatunk, de mindinkább kihűl bennük az eötvösi és deáki emberszeretet melege [...]. Ebben a szinte l’art pour l’art állami életben az ember fajsúlyja mind könnyebb lesz, értéke kisebbedik és mellőzhető.” Uo. 48. p.

77 „[A] demokrácia szó szerint és tényleg az egész nép uralmát jelenti, s amennyiben a közügyekben való részvételnél mégis kell valami korlátozást, szelekciót végrehajtani, ennek egyetlen elve és megokolása lehet: hogy ne kapjanak szerepet olyanok, akik a

demokrácia életét megzavarhatnák. [...] A mi száz év előtti politikusaink is liberálisok voltak, de ők erős államot, benne erős kormányt követeltek, s egyszersmind minden óvintézkedést megtettek, nehogy az erős állam a rend, igazság és közjó fenntartásán túlsapva, az egyént és társadalmat jogtalan és káros módon elnyomja.” Uo. 35.; 42. p.

az érdekszférájába került, amelyről nem lehetett tudni, meddig engedi közvetlen szomszédságában a maga társadalmi berendezkedésétől gyökeresen eltérő politikai, társadalmi rendszer működését. Szekfű sejtette, hogy az ország sorsa a szovjet győzelemmel beláthatatlan időre megpecsételtetett. Csupán abban reménykedett, hogy a hódítónak egyelőre nem érdeke a teljes bekebelezés, ami talán lehetővé teszi a demokrácia egyes elemeinek fennmaradását, a megőrzendő értékek rezerválását a jobb időkre. Ez volt a mérleg egyik serpenyőjében. A másikban pedig a megkönnyebbülés, hogy a háborút követő változások végre átlenítik a holtpontra a mozdulásra, modernizálódásra képtelen társadalmat. Új politikai intézményrendszer jött létre, amelyet új politikusi gárda irányított, a földosztással pedig gyökeresen megváltoztak a tulajdonviszonyok. Az átalakulás vesztese az önmaga jogainak csorbítását 1945 előtt érthetően halogató középosztály (és az arisztokrácia) lett, amelynek tagjai javaikkal együtt presztízsüket is elvesztették. Velük együtt ítéltetett elmúlásra a polgári műveltség és mentalitás, a régi világ értékesebb fele, amelynek megszűntét talán Márai fájjalta leginkább, de Szekfű is mélységesen együtt érzett osztályos társaival.

Történelmi ismeretei alapján tudta, hogy túlélésre csak akkor van remény, ha a nemzet számot vet az új helyzettel, és nem az értelmetlen, öngyilkos szembeszegülést választja. Amire egyébként sincs erkölcsi alapja, hiszen a történelemért kisebb-nagyobb mértékben valamennyi honpolgár felelős, vezetői pedig különösképpen elmarasztalhatók – mindenekelőtt a szociális reformok halogatásáért, a háborúba való belépésért. Szekfű azt is világosan látta, hogy az új politikusi gárda nincs a helyzet magaslatán, kivéve a kommunistákat, akik felkészülten és taktikusan vetették bele magukat az országátalakító munkába. Mint annyian mások, ő is értékelte a kommunisták tetteit és gesztusait, és nem kívánt csupán taktikai fogást látni bennük.

1945 tavaszán elismerően írt arról, hogy az MKP nyíltan – pártkonferencián – volt képes szembeszállni saját szélsőségeivel: „A kommunista párt pünkösdi magatartásából még azt a tanulságot is levonhatjuk, mi, polgáriak, hogy az ön-

A háború befejezésekor Magyarországon az ideiglenesség állapota felemás helyzetet teremtett: mindenhez a győztesek egyetértése, beleegyezése kellett. Előny és hátrány is volt ez egyszerre. Lehetőség nyílt ugyan a társadalmi rend korszerűsítésére, a demokrácia megteremtésére, Magyarország azonban annak a totalitárius Szovjetunióknak

kritikát szabad és kell is gyakorolnunk még akkor is, ha ezzel kitesszük magunkat a kívülállók támadásának. A kommunista párt úgy tudta, hogy belső életében még sok javítanivaló akad, s ezt ki is mondta; mi csakugyan azt hisszük-e, hogy a polgári demokrácia készen van, anélkül, hogy javítani kellene rajta?”⁷⁸

Ha gyanakodott is az MKP álságosságára, nem látta értelmét – a nemzet szemszögéből: hasznát –, hogy nyíltan hangoztassa kételkedését a kommunisták őszinteségében. Jobb megnyerni a fenevadat, mint ingerelni, ha már kénytelenek vagyunk együtt élni vele. A kommunisták méltányolták a távolságtartó szekfűi lojalitást. Szekfű, amikor a belső vagy a külső emigráció helyett 1945-ben a közszereplést választotta, a századelőn megkezdett útját folytatta. Mint már nemegyszer, most is a kollaboráló, a megalkuvó színében tűnhetett fel, másrészt tudnia kellett, hogy áldozatával önmagának árt leginkább: a kommunisták teljes hatalomátvételét követően óhatatlanul a perifériára kerül.

1945-ben azonban még nem vetődött fel élesen a megalkuvás vagy szembezegülés problémája. A kialakulatlanság, az összekuszáltság, a felemáság, a hirtelen váltás miatt ez az év a kegyelem éve volt mindazoknak, akik közszereplői elhivatottságuk miatt nap mint nap döntésre kényszerültek.

Szekfű Gyula a „*Valahol utat vesztettünk*”-ben propagált demokráciaelképzelések közül 1945-ben szinte egyikről sem vélte, nem is vélhette, hogy az részben vagy egészben megvalósult. A helyi, spontán demokratikus kezdeményezéseket előbb a megszállók veszélyeztették, amikor – ellátásuk zavartalansága érdekében is – visszaállították a régi közigazgatást, majd a hatalomra került új pártok döntöttek úgy, hogy nem kockáztatják saját hatalmukat a nehezen összefogható és ellenőrizhető spontán önkormányzati formák elismerésével, inkább megszállták, korlátozták, majd bekebelezték őket. (Pártparitásos alapon újjászervezték a nemzeti bizottságokat, és koalíciós – alapvetően kommunista – ellenőrzés alá vonták a pártkatonákkal kicserélt helyi képviselőtestületeket.) A szakszervezetek és a parasztság, valamint az értelmiség és az ifjúság egyesületei is önszertételeket szolgáltak, a hatalmi harc eszközeivé váltak, ahelyett, hogy régebbi csoportérdekek öngazgató képviselői lettek volna.

A politikai humanizmus valódi jeleivel 1945 után sem találkozhatott, egyedül az államhatalmi formák változását értékelhette a demokrácia megvalósítása felé tett lépésként, azonban e téren is számos fenntartása volt. Szerinte Magyarországon nyoma sincs a törvényhozó, a bírói és a végrehajtó hatalom kívánatos elkülönülésének, ahol „az így vagy úgy létrejött legislatívától függ az executiva, a kormány is, továbbá, hogy a bírói hatalom is egyrészt az executívától függ, másrészt pedig a népbíróságok és az az-

⁷⁸ Szekfű Gyula: Egy pünkösdi pártnap. *Világ*, 1945. május 26.

zal összefüggő intézmények a parlamenttől, vagy az azt összehozó pártoktól, vagy azok grémiumától állítatnak össze”.⁷⁹

Szekfű többnyire óvatosan, áttételesen fogalmazta meg fenntartásait. Általánosságoknak tűnő etikai, politikai tanácsokkal látta el a pártok vezetőit, azt remélve, hogy akit burkolt kritikája illet, ráismer magára, és változtat álláspontján, az egyértelmű bírálat viszont ellenállásra, ellenszegülésre, esetleg bosszúra készítetne. „A népuralom vezetőinek pontosan le kell mérniük minden cselekedetük következményeit, folyton előre nézniük azokra, amiknek tetteik nyomán be kell következniük, egyszóval gondolkodniuk kell, és a realitás határai közt maradva, ok és okozat viszonyával tisztában kell lenniük” – írta június elején, bízva az értelmes beszéd, a reális helyzetértékelés tudatformáló szerepében, a megfontoltság, a józanság, a mérlegelő kiegyensúlyozottság demokráciaalakító hatásában.⁸⁰ De szkepszisét sem hallgatta el: „[...] hányszor hallunk közéleti megnyilatkozásokat, amelyeket szerzőik egészen más céllal szerkesztettek meg, mint amit a valóságban elérnek velük. Vezetők és vezetettek gyakran ugyanazon ítéletképeség-hiányban szenvednek, és a nagyobb kisiklásoktól tán azt tart vissza bennünket, hogy életünk a veszített háború és szenvedései következtében annyira szűk és mély mederben folyik, hogy abból kilépni és valami rendkívüli logikátlanságot, irreális kalandot rögtönözni tisztára lehetetlen. Nem csodálhatjuk azonban, hogy ilyen lelki berendezéssel új demokratikus állami és társadalmi rendet egyelőre alig lehet felépíteni.”⁸¹

Mérleget vonva az 1945 augusztusát megelőző hónapok „szédítően gyors”, „forradalmi feszültségekkel és forradalmi újításokkal” kísért fejlődéséről, megállapította, hogy az egyenlősítés jelentősen előrehaladt, s ebben a polgári, nem marxista pártok partnerei voltak a marxista pártoknak. A nagykoalíció azért lehetett sikeres, mert a pártok egyetértettek a legfontosabb követelésekben. Szekfű eredménynek könyvelte el, hogy az 1945 utáni átalakulás „aránylag békésen folyt le, nyugodtabban és biztonságosabban [a] széles tömegekre, mint az egykori őszirózsás forradalom”.⁸² Elfogulatlansága mindkét irányban megmaradt. „Az

egyenlősítés [...] feltétlenül a szabadság rovására megy”, s különösen a rendőrség működése nem felel meg a „szabadság-elvi demokrácia” követelményeinek.⁸³ Együtt érzett az egyenlősítés következtében egyre nehezebb helyzetbe kerülő középosztálybeliekkel, akik közé maga is tartozott, és abban reménykedett, hogy a sikeres, de túlhajtott egyenlősítési fo-

79 Szekfű Gyula: A „klasszikus demokrácia”. *Világ*, 1945. július 22.

80 Szekfű Gyula: Értelmehiány. *Világ*, 1945. június 3.

81 Uo.

82 Szekfű Gyula: Tavasz óta. *Világ*, 1945. augusztus 19.

83 Uo.

lyamat a gazdasági konjunktúra iránti igény hatására lassulni fog. (Számítása nem vált be: a hatalmon lévők nem a szabad piacgazdálkodás támogatásával kívántak úrrá lenni a gazdasági nehézségeken.)

Augusztus végén már a korábbival ellenkező tendenciát konstatált: úgy látta, nőtt az ellenérzés a koalíció vezető pártjai, az egyenlősítő elvűek iránt, amit ő az adott történelmi helyzetben káros jelenségnek ítélt. Nem csupán azért, mert nem látott lehetőséget a Szovjetuniótól való függés megváltoztatására, hanem azért is, mert veszélyesnek ítélte a polgári demokrácia álhíveinek hirtelen megszaporodását. A letűnt rendszer visszasíróit sorolta ide, akiket semmiféle irányító szerepre nem tartott alkalmasnak. Megértette a kommunistákkal és az MKP szövetségeseivel⁸⁴ szembeni ellenérzéseket, de nem látott lehetőséget a nagykoalíció felbontására. „A szabadság mai hívének tudnia kell, hogy a korábbi vezető réteg, a középosztály, rossz lóra tévén mindenét, sőt az ország vagyonát és létét is, elvesztette hatalmát, és nem vezethet többé. A vezetést ma már csak a parasztság és munkásság nevében lehet gyakorolni, és a szabadság-elvi rendszer, a polgári demokrácia jelene és jövője sem a középosztálytól, hanem ettől a két »uralkodó« osztálytól függ. Ehhez képest a polgári demokrácia híveinek őszintén el kell fogadniuk a politikai tényeket és berendezéseket, amelyek az elmúlt fél évben éppen a középosztály gyöngesége és korábbi bűnei folytán jöhettek létre, s amelyek a szabadság elvét súrolva, az egyenlősítés felé mennek. El kell ismerniök, hogy ezek vissza nem csinálhatók, ellenkezőleg: a mai és holnapi fejlődésünk alapjai. És őszintén el kell ismerniök a külpolitikai tényeket is: hogy a magyarságot a német elnyomástól a szovjet hadsereg mentette meg, hogy a Szovjet-Világbirodalom [sic!] szomszédunk lett, az is fog maradni, s mint ilyen, anyagi és szellemi téren természetes módon is nagy befolyást fog ránk gyakorolni.”⁸⁵

Szekfű makacsul kereste a magyarázatot a népi/proletár demokrácia híveinek gyors térnyerésére. A kommunisták és koalíciós partnereik⁸⁶ sikerét nem csupán ügyes és mértékletes politizálásuknak tulajdonította, hanem elsősorban a háború következtében kialakult helyzetnek: a konjunktúra az egyenlősítés híveinek ölébe hullott. „Az alapot készen kapták a vesztt háborúból és annak kísérőjelenségeiből: elszegényedett polgárságot, befolyását és önbizalmát vesztt középosztályt, de a társadalmi piramis csúcsainak, az egyházi és

84 A kommunista pártól és szövetségeseiről Szekfű mindig áttételesen beszélt, az egyenlősítés pártjainak, a munkásság és a parasztság nevében hatalmat gyakorló pártoknak nevezte őket.

85 Szekfű Gyula: A szabadság hívei. *Világ*, 1945. augusztus 26.

86 Szekfű továbbra sem nevezi meg őket: az egyenlősítő demokrácia híveiről ír.

világi nagybirtoknak s a tőkés hatalomnak lehordása már az ő eredményük.”⁸⁷ Úgy csinálták a forradalmat, hogy „különböző szabadságjogokat kihagytak”, olyanokat, „amelyeket a korábbi polgári korszakban sem élvezhetett egészükben a magyarság”. A lehetséges folytatásról aggódva nyilatkozott: valószínűsítette, hogy a nagykoalíció a választások után is fennmarad, a demokratikus politizálás meghonosodásában azonban nemigen bízott. Különösen azt tartotta aggályosnak, hogy a felelősségre vonások a nyilvánosság kizárásával folytak.⁸⁸ „Minden párt-

87 Szeffű Gyula: *Az egyenlőség hívei. Világ*, 1945. szeptember 2. A további idézetek is innen valók.

88 Hasonló problémákat járt körül Bibó István hónapokkal később, már a választások után, 1945 decemberében *A magyar demokrácia válsága* című írásában. Bibó a politikai praktikum felől közelített a demokráciához: a jobb- és baloldali szélsőségekkel szemben a középpártok – az SZDP és az NPP (ez utóbbinak maga is tagja volt) – presztízsnövekedését látta volna szerencsésnek. Azét a két pártét, amely a demokratikus szocializmusról igencsak eltérő módon gondolkodott. (Bibó és Szeffű 1945 utáni tevékenységének összehasonlító feldolgozása még várat magára.) Bibó demokráciafelfogásáról ebben az írásban azért nem esik szó, mert decemberig egyetlen cikk kivételével (A demokratikus Magyarország államformája. *Szabad Szó*, 1945. június 10.), amely főként aktuálpolitikai vonatkozású volt, ebben az évben mást nem publikált.

89 Visszatérése a „proletárdemokrácia” kifejezéshez azt jelzi, hogy Szeffű megsejtette: a jövőbeli hatalom leginkább a Tanácsköztársaság ideáira fog épülni, s nem valami harmadikutas magyar szocializmust valósít meg, amiben pedig 1945 után számos baloldali értelmiségi bízott.

nak csak hasznára lehet, ha tagjain is felülemelkedő igazságérzetet tanúsít – az Igazságnak ma is nagy hatása van a magyarság minden rétegében.” Óvatossága realitásérzetéből fakadt: világosan látta a múltban elkövetett hibákat, tisztában volt korának bel- és külpolitikai helyzetével, számolt a lakosság és vezetői erkölcsi, mentális és egzisztenciális állapotával, s így nem sok választása maradt. Azt szerette volna, ha az 1945 őszére kialakult állapot konzerválódik, vagyis tartósan fennmarad a két ellentétes demokráciafelfogás híveinek viszonylagos egyensúlya. Az erősebbet türelemre és mérsékletre, a gyengébbet kivárára és tűrésre intette, „mert ebben az elpusztult országban, ahol a háztető és ablak, a fűtőanyag és a betévő falat egyképpen hiányzik, és a hosszú télen át hiányozni fog, mindenki feladata a helyreállítás, és nem az, hogy már most, néhány hónap alatt oldjuk meg két évszázad legnagyobb problémáját, a szabadság és egyenlőség közti feszültséget, a polgári és a proletárdemokrácia⁸⁹ eltéréseit.”

Szeffű minden lehető alkalommal visszatért az alapkérdéshez, a kétféle, egymástól lényegileg eltérő demokrácia összeegyeztethetőségének problémájá-

hoz. Tudta, hogy a polgári és a „népi vagy munkásdemokrácia” – 1945 októberében már ezt a kifejezést használta – alapértékeinek különbözősége miatt a nagykoalíció természetellenes képződmény, de ezt még mindig kisebbik rossznak tartotta, mint az egyenlősítőpártiak korlátlan uralmát. Azt is látta, azzal, hogy az ország szovjet érdekszférába került, a nyugati típusú polgári demokrácia megvalósulásának nincs esélye. Már-már kétségbeesetten sürgette a forradalmi változások során háttérbe szorult szabadságjogok „demokrácia követelte helyreállítását”, bár éreznie kellett, egyre inkább lehetetlent kíván. A gazdasági nehézségek miatt – írta – „szinte könnyelműségnek láthatják némelyek, hogy akadnak, akik sajtószabadságról vagy személyes szabadságról beszélnek, és ezek fenntartásának feltételeit mérlegelik. Először élni, aztán filozofálni. De valóban alig lehetséges igazi emberi életet élni a filozofálás, a dolgok tudatos szemlélete nélkül. Az éhínségtől pedig csak akkor menekülhetünk meg, ha sikerül állami és gazdasági életünket célszerűség szerint rendbe hoznunk, rendezett élet pedig demokráciában, ami minden pártunknak programjában egyformán benne van, az emberi jogok érvényesülése nélkül nem is képzelhető el.”⁹⁰

A lehetőségek szűkülésével Szekfű egyre inkább az elmélet, a bölcselkedés, a moralizálás bátyái mögé vonult. A helyzet bizonyos tekintetben az 1941 végi emlékeztetett, amikor a jövő bizonytalansága miatt csak elvi kívánalmakat lehetett megfogalmazni, de ez sem 1941-ben, sem 1945 második felében nem volt kevés. 1945 nyarán és őszén azokat a gondolatokat árnyalta tovább, amelyeket *A szabadság fogalma* című, 1941. karácsonyi írásában fogalmazott meg először. Az foglalkoztatta – s ebben nem volt egyedül –, hogyan lehet egyensúlyt teremteni a demokrácia két elve, a szabadság és az egyenlőség között, a szabadságelvűek és az egyenlőségpártiak közötti ellentéteket kiegyenlíteni, a szociális egyenlőtlenségek mérséklése mellett is megőrizni a polgári demokrácia értékeit, elkerülni, hogy a totalitarizmus győzzön a politikai pluralizmus felett. Szekfű ésszerű kompromisszumot, kölcsönös belátást, őszinte és mélyreható önvizsgálatot sürgetett, a problémák sokoldalú végiggondolását és megvitatását szorgalmazta, és ennek érdekében írta a *Világ*ba hétről hétre a nemzeti tudatot pallérozó cikkeit.

A demokrácia a nagy francia forradalom óta a szabadság és az egyenlőség küzdelme: „ugyanaz a két elv méri össze egymással erejét a második világháború végével újraeledő nyugati képviselőtestületekben” – állapította meg.⁹¹ A hazai problémák megoldásához e két nagy elv társadalmi vetületeinek vizsgálata

90 Szekfű Gyula: A választás után. *Világ*, 1945. október 21.

91 Uo.

vihet közelebb, nem az elvont „klasszikus demokrácia” megvalósításának kö-

vetelése, javasolta óvatosan, amiből a szabadságjogok védelmének szándéka és a társadalmi igazságosság iránti vágy, valamint a mindkét elv veszélyeztetettsége miatti aggodalom olvasható ki.

Szerinte a klasszikus vagy tiszta demokrácia elméleti fogalom, ami nem vihető át az 1945-ös év magyar gyakorlatába. A rengeteg szenvedésen átment, beteg társadalomtól nem várható el, hogy néhány hónap alatt szabadságot, egyenlőséget és testvériséget teremtsen. „A demokrácia a kormányformák közt a legnehezebben megvalósítható, mert ép és egészséges társadalmat s ennek zökkenés és súrlódás nélküli funkcionálását kívánja. Bizonyos morális és politikai érettség kell hozzá, s ez a nép, amely ezt az érettséget még nem érte el, amely képtelen önmaga megállapítani saját szabadságának és belső egyenlőségének feltételeit, az nem is juthat el önmaga kormányzásához: mindig újabb zsarnokokat fog a saját nyakára ültetni.”⁹² „Csecsemő-demokráciáról” írt, mint Rákosi, de nem a „reakciótól” féltette az új társadalmi rendet, mint a rendőrség megerősítését szorgalmazó kommunista vezető. Ő a legfőbb veszélynek a hatalom túlzott koncentrációját tartotta.

Július végén megjelent cikkében még nyíltabban – saját értékelése szerint a megértetés érdekében szinte primitíven leegyszerűsítve – írt a demokrácia lényegi összetevőiről és a megvalósítás buktatóiról.⁹³ Azért szánta el magát erre, mert nehéznek tartotta az eligazodást a jelszavak erdejében, és a tájékozódásban akart gyámoltalanul tévelygő embertársainak segíteni. A demokrácia a politikai és a gazdasági egyenlőség egyensúlyáért folytatott küzdelem, és akik az egyik ol-

dal felé billentik a mérleget – mint a marxisták az egyenlőség felé –, egyúttal a demokráciát is felszámolják: „A marxista gondolat [...] a polgári berendezés elítélésével a polgári demokrácia helyébe a munkásság uralmát, ezen keresztül a kizsákmányolás megszüntetésével az egyedül megmaradt és az egész népet magában foglaló proletárság demokráciáját tűzte ki végső céljául. A polgári demokrácia helyett proletár demokráciát, amit ma nálunk (ha jól értem ezt a nyelvet)⁹⁴ népi demokráciának hívnak.”⁹⁵

Egy másik cikkében proletár demokrácia helyett „népi” demokráciát emlegetett – így, idézőjelben.⁹⁶

92 Szekfű Gyula: A „klasszikus demokrácia”. *Világ*, 1945. július 22.

93 „Ilyen leegyszerűsített mechanizmus ismerete nélkül a mai polgár nemigen értheti meg mindazt, ami körülötte forrong, ezt a különös keverékét ideáknak és tényeknek, amelyek mind a demokratikus bélyeget kapták napjainkban, s mégis egymással látszólag kiegyenlíthetetlen ellentétben vannak.” Szekfű Gyula: Két történeti erő. *Világ*, 1945. július 29.

94 A későbbi történések ismeretében egyértelmű, hogy jól értette.

95 Szekfű Gyula: Két történeti erő. *Világ*, 1945. július 29.

Mi marad a szabadság, vagyis a polgári demokrácia híveinek, ha a náluk jóval dinamikusabb és eredményesebb egyenlőségpártiak lehetlenné teszik számukra az országos politika formálását? Megszerettetni az egész társadalommal a demokráciát. Amíg lehet, minden emberben tudatosítani, hogy a polgári demokrácia az a rendszer, „amelyben a legtöbb ember jut emberhez méltó élethez, benne a szabadsághoz, s amelyben a legkevesebb kényszer, erőszak, kegyetlenség szükséges. [...] naponkénti demonstrálását annak, hogy emberhez méltó élete egy embernek csak akkor lehet, ha a polgári osztályon túl az egész társadalom az erőszakot elutasító szabadság elveit vallja” – írta Szekfű.⁹⁷ „A szabadságelvek megvalósítása a mai átmeneti korban alig lehetséges teljes egészében” – jegyezte meg rezignáltan.⁹⁸ Remélni szerette volna, hogy „a két elhajló demokrácia koalíciójában” fennmarad a pártok közötti jó viszony, de nem tartotta valószínűnek, hogy a második világháború utáni győzelmi patthelyzet tartósan fennmarad a két gyökeresen eltérő társadalmi berendezkedésű fél – a Szovjetunió és a többi győztes ország – között. Ez reményeit kétkedésbe fordította.

ÖSSZEGZÉS

1945-ben Európában még olyan illúziók léteztek, hogy közmegegyezéssel megteremthető a társadalmi igazságosság, s a szocializmus humanizálja az egyenlőtlenségeket szülő kapitalizmust. De míg Nyugat-Európában a tradicionális demokráciák tökéletesítése folyt, Kelet-Európában a csökevényes demokráciák kerültek gyökeresen új helyzet elé: a „demokráciát” az a Szovjetunió garantálta, ahol a nyugati értelemben vett plurális demokrácia és a tőkés piacgazdálkodás a fasizmus előretöréséig a legfőbb rosszat jelentette. A fasizmus bukása után a kapitalizmus és a polgári demokrácia még elítélendőbb, ártalmasabb lett, mint korábban: a fasizmus létrejöttét is a polgári rend bűnéül lehetett felróni.

Magyarországon 1945-ben a demokrácia szinte minden feltétele hiányzott: az ideiglenes parlamentben, a közigazgatásban, a tömegek mozgatózásában nem a többség választottjai, hanem a kommunisták voltak a meghatározók, akiket sem ellenőrizni, sem beszámoltatni nem volt mód. Nem voltak demokratikus intézmények, a demokrácia játékszabályait ismerő és etikusan végrehajtó szakemberek. Az emberek többsége ugyanakkor bízott abban, hogy ez csupán átmeneti állapot: a szabad parlamenti és helyhatósági választások, vagyis a többségi akarat megnyilvánulása után hozzá lehet látni valamiféle igazságos társadalmi és gazdasági

96 Szekfű Gyula: Tavasz óta. *Világ*, 1945. augusztus 19.

97 Szekfű Gyula: A szabadság hívei. *Világ*, 1945. augusztus 26.

98 Uo.

rend kiépítéséhez. Szabó Zoltán a kreatív anarchia időszakának, a dezintegrálódás ellentétpárjának nevezte az 1945-ös választásokig terjedő átmeneti periódust.⁹⁹ Valóban: ezekben a hónapokban számos olyan gondolat, kezdeményezés született, amelyek közül nem egy 1956-ban, majd az 1988–90-es rendszerváltás idején újra időszerűvé vált.

A háború alatti demokraciaelképzelések¹⁰⁰ konkrétabbak voltak azoknál, amelyek 1945-ben nyilvánosság elé kerültek. 1943-ban a hangsúly az alulról épülő demokrácia formáinak megtalálására esett, két évvel később viszont szinte csak demokraci elméletekről folyt eszmecsere, ami meghátrálásként, visszaesésként értékelhető: a fordított sorrend lett volna az „egészségesebb”. A demokraciaelképzelések éterizálódása nem csupán a társadalomra egzisztenciálisan és erkölcsileg is szörnyű csapást hozó 1944-es év következménye volt, hanem az új hatalmi formák körüli bizonytalanságé is.

99 Szabó (2004) 22. p.

100 Szeffű ismert cikksorozata mellett lásd a sok tekintetben hasonló szociáldemokrata és kisgazdapárti elképzeléseket. Juhász (1983) 308–318. p.

101 „Azzal, hogy a köztársasági államformát megalkotjuk, s hogy ezen államformán belül mi a leglényegesebb és a valóságos tartalom, tulajdonképpen még nem dőlt el semmi. [...] egy új alap teremődik arra, hogy ezt a harcot tovább folytassuk és győzelmesen befejezzük” – mondta az NPP képviselőtében Darvas József, a kommunisták egyik legközelebbi szövetségese.

102 Drózy Győző (FKgP) felszólalására („Vannak pártok, amelyek olyan jogokkal, vagy vélt jogokkal fegyverzik fel magukat, amelyek vagy a törvényhozást, vagy a végrehajtó hatalom más szerveit illetik meg. Valóságos kisajátítás folyik a nemzet jogait illetően az egyes pártok részéről.”) Révai József (MKP) így reagált: „Tiltakozunk az ellen a beállítás ellen, t. Nemzetgyűlés, mintha a mi pártunk bármilyen területen is monopolizálni törekednék az állami funkciókat.”

1945 elején minden nyilvánosan megszólaló demokratának vallotta magát. Valóban annak is nevezhető, csak éppen más-más elképzelésük volt arról a Magyarországon valójában soha nem létező hatalomgyakorlási módról, amelyre a látszat szerint lehetőség nyílt. Elképzeléseik kipróbálásáról, gyakorlatba való átültetésükről a kisgazdapárt elsöprő választási győzelme után – 1945 végén részlegesen, 1946 elejétől végképp – le kellett mondaniuk. A kisgazdapárt és az őt nyomorgató többi koalíciós párt közötti, egyre inkább elfajuló – alpárivá, erőszakossá, demagóggá, manipulációs jellegűvé váló – hatalmi harc lehetlenné tette a demokraciaprobléma nyílt kibeszélését.

A köztársasági törvényjavaslat parlamenti vitáján, 1946. január 30-án őszinte (és nemegyszer naív) demokrata vélemények és a diktatúrát megelőlegező nyílt¹⁰¹ és álságos¹⁰² kijelentések egyaránt elhangzottak. Az erőviszonyok látószólag kiegyensúlyozottak voltak. Utólag

visszatekintve a realitásokkal élni tudók macska-egér harca a demokrácia utópista híveivel részben már ekkor eldőlt – az előbbiek javára. A gyanútlan demokratákat orruknál fogva vezették az eltökélt, ravasz hatalomakarnokok.¹⁰³ „Elkezdődik a politikai álarcosból időszak.”¹⁰⁴ Ennek része a demokrácia védelméről hozott gumitörvény, amely a kommunistákat és szövetségeseit segítette a teljeshatalom megszerzésében, a demokrácia oltalmazása helyett hathatósan járult hozzá a demokrácia, az emberi szabadságjogok felszámolásához. A gyors sikerben szerepe volt a Horthy-rendszer esetleges visszatérésétől való félelemnek is, amelyről – a korabeli és későbbi torzítások miatt – nem igazán tudható, mennyire volt megalapozott.

1945-ben a demokráciát alapvetően a kedvezőtlen bel- és külpolitikai helyzet fenyegette, de a veszély nagyságáról a kortársak zömének 1945 tavaszán, nyarán még sejtései is alig lehettek, s ha voltak is baljós előérzeteik, azokat igyekeztek elfojtani. Kevesen érzékelték, hogy a demokratikus hagyományok hiánya, az évtizedek, évszázadok óta megoldatlan vagy rosszul megoldott társadalmi problémákkal együtt járó mentális torzulások illuzórikussá tehetnek minden szép elképzelést. Nem egy gondolkodó a társadalom siralmas erkölcsi állapota miatt vélte nehéznek a szabadságjogokat biztosító, ugyanakkor szociálisan érzékeny társadalmi rend létrehozását. A remény és az aggodalom kettőssége keltette feszültségen sokan önáltatással könnyítettek: lebecsülték a „szovjet veszélyt” és/vagy felnagyították a magyar társadalom fasiszta fertőzöttségét: meglátták a demokrácia csíráját a szovjet diktatúrában, és fantomot kreáltak a Horthy-rendszer működtetőiből – visszatértésüket vizionálták. Határozatlanságuk és Magyarország második világháborús szerepe miatti bűntudatuk a kommunisták kezére játszott.

Rákosi Mátyás az egyetemen tartott 1945. júliusi előadásában öt hónapos demokrácia-csecsemőről beszélt, majd az erős rendőrség szükségessége mellett érvelve támadást elhárító erőt és kardforgató képességet tulajdonított a demokráciának. Ilyen is lett a második világháború utáni Magyarország: több oldalról nyomorgatott, fejlődésben visszamaradt, torz „csecsemő”.

Írásom célját Moór Gyula szavait kölcsönvéve határozhatom meg legpontosabban: „azokról az ellentmondásokról, belső diszharmoniókról és gyakorlati nehézségekről [kívántam szólni], amelyek a demokrácia megvalósulásának útjában állanak [...]. Ezt nem azért tettem, hogy a demokrácia megvalósíthatatlanságának csüggesztő gondolatára jussak, hanem

103 „Ezek, fiam, cinkölt kártyákkal játszanak” – mondta 1945-ben Reisinger Ferenc, a Belügyminisztérium 1880-ban született, munkásból lett szociáldemokrata államtitkára Bibó Istvánnak. Huszár szerk. (1995) 256. p. 104 Pataki (2005) 175. p.

105 A demokrácia örvényei. In *Demokrácia* (1945) 108. p. azért, hogy annak a feladatnak a nagysága és szépsége, amely az új magyar demokrácia felépítői előtt áll, kitűnjék.”¹⁰⁵

IRODALOM

- CSÉCSY Imre: *Napló, 1944–1949. (Részletek) Kritika*, 1983. 8. sz. 13–27. p.
- CSÖNGE Attila: *A Magyar Kommunista Párt Jász–Nagykun–Szolnok vármegyében, 1944–1946. Kézirat*. 2005.
- Demokrácia*. Budapest, 1945, a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Kiadása.
- Demokrácia és köznevelés*. Budapest, 1945, Országos Köznevelési Tanács.
- HORVÁTH Barna: A szocializmus új arca. *Társadalomtudomány*, 1940. 4. sz. 448–461. p.
- HORVÁTH Barna: *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz*. Budapest, 1993, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete.
- HUSZÁR Tibor (szerk.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Budapest, 1995, 1956-os Intézet–Osiris–Századvég.
- IZSÁK Lajos: *Polgári ellenzéki pártok Magyarországon, 1944–1949*. Budapest, 1983, Kossuth.
- IZSÁK Lajos–Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Budapest, 1994, Századvég.
- JUHÁSZ Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939–1944*. Budapest, 1983, Kossuth.
- Mannheim Károly*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Felkai Gábor. Budapest, 1999, Új Mandátum. /Magyar Panteon 5./
- LACKÓ Miklós: Demokratikus érzület és értelmiség. Az értelmiség politikai arcúlatáról a két világháború között. *Világosság*, 1981. 8–9. sz. 521–526. p.
- MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt, 1945–1946*. Toronto, 1992. Vörösváry.
- MISKOLCZY Ambrus: Csoportkép történészekkel. (Az antiszemitizmus ürügyén?) *Aetas*, 2004. 3–4. sz. 285–311. p.
- MOÓR Gyula: *A szabad akarat problémája. Értekezések a filozófiai és a társadalmi tudományok köréből*. VI. Budapest, 1943, MTA.
- PALASIK Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Budapest, 2000, Napvilág.
- PATAKI Ferenc: *A Nékosz-legenda*. Budapest, 2005, Osiris.
- PÓTH Piroska (közread.): Rákosi Mátyás előadása Moszkvában 1945 júniusában. *Múltunk*, 1999. 4. sz. 199–223. p.

- RÁKOSI Mátyás: *A magyar jövőért*. Budapest, 1945. Szikra.
- RÉVAI József: *Miért harcol a kommunista párt a független, szabad, demokratikus Magyarorszáért? 1945. február 8.* Kézirat gyanánt. Budapest, 1945, MKP Szabadnevelés. *Elvi kérdések és beszámolók*. Budapest, 1945, Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium.
- SZABADFALVI József: „Demokrácia és jog”. Horváth Barna politikaelméletéhez. In uő: *Jogbölcseleti hagyományok*. Debrecen, 1999, DUP Multiplex Média – Debrecen U. P. 133–145. p
- SZABADFALVI József: „A demokrácia örvényei”. Moór Gyula demokráciafelfogása (1945–1947), uo. 91–110. p.
- SZABÓ Zoltán: Korszakváltás. In Valuch Tibor (szerk.): *Magyar történeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Budapest, 2004, Argumentum–Osiris. 15–23. p.
- SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*. Budapest, 1947, Cserépfalvi. Újabb kiadása: 1984, Gondolat.
- SZEKFŰ Gyula: „*Valahol utat veszítettünk*”. Budapest, 1987, Magvető.
- Új *Szellemi Front*. Budapest, 1945, Szikra.
- VASS Henrik (közread.): Dokumentumok Rákositól – Rákosiról. *Múltunk*, 1991. 2–3. sz. 244–288. p.
- ZSOLT Béla: *A végzetes toll. Publicisztikai írások*. Válogatta és szerkesztette Bozóki András. Budapest, 1992, Nyilvánosság Klub–Századvég.

LITVÁN GYÖRGY

OKTÓBRISTÁK 1945-BEN

Az „októbristák” gyűjtőfogalmát az 1918-as polgári demokratikus forradalom vezető pártjaira – Károlyi Mihály Függetlenségi és 48-as Pártja, a Szociáldemokrata Párt, a Polgári Radikális Párt, a Köztársasági Párt – és híveikre szoktuk alkalmazni. A Tanácsköztársaság bukása után az ellenforradalmi rendszer ezeket a demokratikus és liberális irányzatokat is ellenségei közé sorolta, s ha követőiket kevésbé brutálisan üldözte is, mint a kommunistákat, akiket bebörtönöztetett és felakasztatott, negyed századon át Károlyi Mihályt és híveit tette felelőssé Trianonért, és következetesen kirekesztette őket nem csupán a kormányzásból, hanem lehetőleg a közéletből is.

Valójában az októbristák soraiban – itthon és a népes emigrációban – élesek voltak az ellentétek, egyrészt a Horthy-rendszerrel való radikális szembenállás, másrészt a kommunistákhoz való viszony, harmadrészt a nemzeti sérelmek felfogása tekintetében. Károlyi, Jászi Oszkár, Szende Pál, Vámbéry Rusztem csoportja például hajthatatlan volt az ellenforradalom leleplezésében és ostorozásában, de míg Károlyi hajlott a kommunistákkal való együttműködésre, társai ezt kereken elutasították. Kettészakadt a Szociáldemokrata Párt is: a balszárny Bécsben Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán, Bóhm Vilmos vezetésével megalakította a Világosság-csoportot, a mérsékeltebbek (Garami Ernő, Buchinger Manó) a Lovászy Márton-féle liberális csoporttal adtak ki közös lapot, a jobboldal (Peyer Károly) pedig otthon maradt, s kereste a kiegyezés módját. Megoszlottak a Károlyi-párti nemzeti liberálisok is. Hock János, Lovászy Márton, Juhász Nagy Sándor az emigrációt választotta, amikor azonban Károlyi és Jászi megkísérelte megalakítani a demokratikus emigráció bizottságát, ők nem fogadták el a területi revízióról való lemondást.

A húszas évek elején az országban is előkerült a „nemzeti és nemzetközi októbrizmus” megkülönböztetése, amit Jászi – nem egészen jogosan – élesen elutasított a *Bécsi Magyar Újság*ban. Pedig feleslegesen aggódott, mert az ellenforradalmi rendszer nem felejtett, és nem ismert ilyen különbséget. A hazatérő „nemzeti októbristákat” – Hock Jánost és Hatvany Lajost – súlyos börtönbüntetésre ítélték, Garami Ernőt néhány év után meggyőzték, hogy okosabb visszatérnie az emigrációba. Az emigránsok hazavágyó része eközben amnesztiában reménykedett, ám ez soha nem valósult meg, a kormányzat nem puhult, és ebben a vonatkozásban nem változtatott magatartásán. Nem tartott igényt a liberális értelmiség vagy polgárság támogatására. Amikor a harmincas években mégis szükségét érezte valamelyes nyitásnak, az inkább a népi írók, falukutatók irányában történt, persze igen óvatosan.

Ezt a politikát nagyon szigorúan jellemezte és ítélte el idősebb korában az ellenforradalmi rezsim egyik megalapozója, Bajcsy-Zsilinszky Endre. A liberális Supka Gézához intézett 1943. szeptember 7-i levelében írta: „Ami pedig az októbrizmust illeti, hát én kezdettől fogva képtelen voltam arra, hogy e nagy klap alá foglaljak mindenkit, akár elítélő, akár felmentő szándékkal. Egészben véve inkább gyámoltalanoknak, mint bűnösnek tartom őket, és csak sajnálni tudom, hogy olyan értékek, mint Juhász Nagy Sándor, Nagy Vince, októbristáknak lebélyegeztetvén, kimaradtak a magyar politikából.” Hozzátette, hogy ide sorolja még „Garami Ernőt és a becsületes, jó szándékú és mérsékelt szociáldemokrata munkásságot”, viszont nem változtatta meg elítélő véleményét „Károlyi Mihályról, aki ezt az egész rendszert a maga tökéletlen személyiségével lebélyegezte”.¹

A Horthy-rezsim tehát maga gondoskodott arról, hogy viszonylag egységes ellenzéki táborba tömörítse a liberálisokat, szociáldemokratákat és a polgári radikálisok hazai maradványait, valamint a népiek demokratikus beállítottságú kisebbségét. Az ő számukra nem maradt más remény a politikai visszatérésre, mint Horthy és rezsimjének bukása. Ebben bizakodott a demokratikus emigráció is, miután Hock János kezdeti magabiztos jóslatai a diadalmas hazatérésről nem teljesültek. Amikor egy 1923 eleji maribori összejövetelen Jászi körkérdést intézett a jelenlevőkhez: „Hány év múlva jutunk haza?” – egyedül Károlyi adott reális választ: „Én mikor nagyon öreg ember leszek – de fiatalon!” Jászi válasza a teljes bizonytalanságot fejezi ki: „Vagy 6 hó, vagy öt év, vagy soha.”²

Amikor aztán 1944–45 fordulóján a remélt csoda – ha nem is a várt formában – megtörtént, a hazai októbristák nyomban és természetes módon tudtak azonosulni az új helyzettel. Úgy érezték és azt remélték, most elégtételt kapnak

1 Supka Géza hagyatékából. Az eredeti fénymásolata a szerző birtokában.

2 *Jászi Oszkár naplója...* (2001) 338. p.

az eltelt negyedszázadért, így nem meglepő, hogy őket is elfogta az újrakezdés – és az 1918-cal való folytonosság – lehetőségének mámore. Budapest egyik külső kerületében már 1945 januárjában plakát jelent meg egy „Károlyi Mihály Párt” megalakításáról.³ Az 1944 decemberében megalakult Ideiglenes Nemzetgyűlés demokratikus pártjaiban már ott találhatók az egykori októbristák. A Független Kisgazdapártban Bartha Albert, Nagy Vince és Veér Imre, a Szociáldemokrata Pártban Révész Mihály, Buchinger Manó, Peyer Károly és Szakasits Árpád, a Polgári Demokrata Pártban Bródy Ernő, Gorzó Nándor, Haypál Béla, Supka Géza és Rupert Rezső. A nemzetgyűlés soraiba választott négy párton kívüli emigránst is: Bartók Bélát, Bölöni Györgyöt, Károlyi Mihályt és Vámbéry Rusztemet, valamint Juhász Nagy Sándort, a Károlyi-kormány egykori igazságügyi miniszterét.

A Magyar Radikális Párt lemaradt az indulásról, holott Csécsy Imre már novemberből kezdve több kísérletet tett a megalakítására. Rákosi Mátyás azonban, aki már ekkor is beleszólt más pártok ügyeibe, Szakasits Árpád útján megüzente, hogy nem helyesli, mert az új párt megosztaná a progresszív értelmiséget. Azt ajánlotta, inkább afféle Fabiánus Társaságot hozzanak létre. De még áprilisban is azt javasolta Csécsyéknek, hogy csatlakozzanak inkább a kisgazdapárthoz. E ponton érdekes nézetazonosság alakult ki Rákosi és Jászi között, aki Amerikából ugyancsak ellenezte a pártalakítást, mert nem tartotta érettnek rá a helyzetet. Rákosit természetesen egész más szempontok vezérelték. Sem ekkor, sem később nem akart erős 1918-as jelenlétet a közéletben, egyrészt mert tudta, hogy ez szélesebb körben nem népszerű, másrészt mert túl közel van 1919-hez, amire viszont nem kívánt emlékeztetni.

Ugyanezért nem siette el Károlyi Mihály és a többi emigráns vezető hazahívását sem. De maga Károlyi is bizonytalan volt. Eduard Benešhez intézett 1945. február 28-i levelében, miután szerencsét kíván a csehszlovák elnök hazatéréséhez, bevallja, hogy a maga részéről még nem tudja, hazatér-e egyáltalán.⁴ Ez a bizonytalanság számos tényezőre vezethető vissza, amelyek közül a legkönnyebben magyarázható Károlyi életkora és felesége betegsége volt. A nála is szkeptikusabb Jászi már hónapokkal korábban megjegyezte, nem hiszi, hogy „négy hetvenéves öregúr” (azaz ők ketten, Vámbéry Rusztem és Fényes László) meg tudná

3 Gorzó Nándor hagyatéka. Magyar Országos Levéltár (MOL) P 1494. f. 103. ó. e. A számomra eddig ismeretlen, érdekes dokumentum átengedéséért Ständeisky Évának mondok köszönetet.

4 *Károlyi...* (2003) 56. p.

fordítani az események várható menetét Magyarországon. 1945 első hónapjaiban azonban, amikor a kérdés kezdett időszzerűvé válni, az elnököt több oldalról és több irányban igyekeztek befolyásolni az Angliai Magyar Tanácsban, de az amerikai emigrációból is.

Károlyi politikai aggodalmait egyrészt az okozta, hogy nem akarta volna alávetni magát a várhatóan szoros szovjet és kommunista ellenőrzésnek, másrészt – és főképpen –, hogy az Ideiglenes Kormány összetételéből, három Horthy-tábornok miniszterségéből arra következtetett, hogy az általa gyűlölt régi rendszerből túl sokat őriztek meg annak összeomlása után is. Hazatérésének fő célja éppen ennek megakadályozása lett volna. Miközben a Magyar Tanács egyes kommunista tagjai erre hivatkozva lebeszéltek, Polányi Károly és Duczynska Ilona hevesen érveltek amellett, hogy mennie kell, méghozzá mielőbb, mert távolmaradásával egész életművét megtagadná. A kommunista Simon Mózesnek viszont azt írta Károlyi január végén: „Mi egyetértésben akarunk lenni a kommunistákkal, és nem akarunk nekik nehézségeket okozni, de tévesnek tartom, ha a kommunista-barátok azt hiszik, hogy az egység miatt bevett jobboldaliakat mindenáron fel kell tornáznia. A megtérteket be kell venni, de semmi esetre sem szabad nekik mindenütt vezető szerepet biztosítani és a baloldalt háttérbe szorítani. A baloldalnak az a feladata, hogy a progresszív irányzatot tolja előtérbe.”⁵

Jászi Oszkárnak is eleve kétirányú aggodalmai voltak a várható hazai fejleményekkel kapcsolatban, de az arányok nála másképp alakultak, mint Károlyinál. „Ugyanis a végső probléma nem az – írta már 1943 augusztusában Polányi Károlynak –, hogy Magyarország a szovjet szférába fog-e tartozni (ami iránt nem lehetnek kételyek), hanem az, hogy van-e lehetőség arra nézve, hogy Magyarország még ebben az érdekszférában is nyugati jellegét és legjobbainak humanista lelkét fenntartsa.”⁶ Ilyen szellemben beszélt azon a nagy előadásán is, amelyet 1944 decemberében tartott Chicagóban, az Amerikai Történelmi Társaság éves közgyűlésén – véletlenül éppen az Ideiglenes Nemzetgyűlés debreceni megalakulásával egy időben – *Central Europe and Russia* címmel. S hasonló, óvatosan optimista eredményre jutott a *Choices in Hungary* című cikkében. Aggodalmát és reményét két remek, találó műszóval fejezte ki. Egyrészt arról beszélt, hogy már 1944–45 fordulóján a „hasbeszélő demokrácia” tünetei mutatkoztak például a korábban felszabadult Romániában;⁷ másrészt őt is aggasztották a régi „félfeudális” rendszer megmaradt kísértetei, de bízott benne, hogy szovjetek által importált „inkubátor forradalomnak” legalább annyi haszna lesz, hogy ezeket eltünteti.⁸

A nyugati emigránsok hazatérése – a háborút követő zilált kommunikációs és közlekedési viszonyok közepette – lassú és nehézkes folyamat volt. Jellemző a helyzetre, hogy Jászi csak 1945 októberében küldte első levelét „budapesti barátaihoz” címezve (mivel nem tudhatta, ki maradt közülük életben), s ezt sem

5 Károlyi... (2003) 31. p.

6 Jászi Oszkár válogatott levelei (1991) 463. p.

7 Jászi (1945–46).

8 Jászi (1946).

postai úton, hanem Halász Miklós újságíróval, aki amerikai katonai gépen érkezett Európába. Ebben a levélben egyrészt információkat kért, másrészt összefoglalta véleményét a helyzetről, s közölte barátaival, hogy nem kíván hazatérni.⁹ Bölöni György viszont már megérkezett, s 1945. november végén – nem tudni, kiknek a nevében – az alábbi táviratot küldte Károlyinak: „Arra kérnek, haladéktalanul térj vissza Budapestre. A Köztársaság kikiáltása a küszöbön áll. Jelenléted föltétlenül szükséges a megválasztásod biztosítására.”¹⁰

Valójában a koalíciós pártok lényegében már megegyeztek – Tildy Zoltán személyében. Károlyit csak a szociáldemokraták támogatták. A kommunisták félték ismert önállószkodásától, a kisgazdák és Mindszenty bíboros természetesen Tildy mellett voltak. Károlyi nem volt elég fiatal és rugalmas ahhoz, hogy nyomban útnak induljon, maga is bizonytalan volt a tekintetben, akarná-e az elnökséget, el is halasztotta az utazást.

Amikor Jászi megtudta, hogy Károlyit végre hivatalosan is meghívták, január elején arra figyelmeztette, hazatérve építsen ki maga körül egy megbízható kört, amellyel érvényesíteni tudja pártok fölött álló programját. „Neked és csoportodnak kovásznak kell lenni a nagy átalakulás folyamatában” – írta. Végül felajánlotta, hogy Károlyi hívására átmenetileg maga is hajlandó hazamenni, de csak tanácsadóként, nem politizáló amerikai magyarként.¹¹

Eközben az októbristák mérsékeltebb hazai ága már korábban kísérletet tett az önszervezésre.

Az 1945 elején megalakult Polgári Demokrata Párt, amelynek egyik reprezentatív figurája gróf Teleki Géza kultuszminister, Teleki Pál fia volt, nem képviselte az októbrizmust, de a párt számos tagja őrizte ezt a hagyományt. A párt napilapja, a Supka Géza által szerkesztett *Világ* 1945. július 16-án közölte: „Októbrista Klub alakul. Felkérjük mindazokat, akik 1918. október 31. előtt valamilyik forradalmi pártnak (Károlyi Párt, Szociáldemokrata Párt, Radikális Párt, Köztársasági Párt) igazolhatóan tagjai voltak, hogy az alakuló Októbrista Klubba való tömörülés céljából közöljék címüket a szervező bizottsággal. Dr. Auer Pál, Dr. Nagy Vince, Supka Géza, Smolka János, Veér Imre.” Semmi nyoma, hogy e kezdeményezésnek komolyabb hatása lett volna.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. szeptember 7-i ülése érdekes és sokatmondó próbáját nyújtotta az októbrizmus, illetve az 1918-ra hivatkozó köztársasági mozgalom esélyeinek. Az alkalmat

9 Jászi Oszkár válogatott levelei (1991) 474–476. p.

10 Károlyi... (2003) 196–197. p.

11 Uo. 216. p.

a regényes múltú Veér Imre szolgáltatta, aki a kisgazdapárt képviselőjeként hozszadalmas felszólalásban tiltakozott az ellen, hogy a Demokratikus Köztársasá-

giak Országos Ligáját a belügyminiszter nem hagyta jóvá, helyiségeit elrekrvirálták. „Sérelem érte tehát a köztársaságiakat, akiknek vezére Károlyi Mihály, akit ünnepélyes formában meg kellett volna hívnia a nemzetgyűlésnek, mert ő a demokráciának élharcosa egyfelől, másfelől pedig a legnagyobb áldozatot hozta a magyar nemzet javára.” A kommunista Kossa István itt közbeszólt, hogy voltak, akik az életükkel is áldoztak. A továbbiakban több kommunista képviselő (Farkas Mihály, Révai József) szintén Veér javaslata ellen lépett fel, s a Nemzetgyűlés végül el is utasította az indítványt. Nem kapott támogatást a szociáldemokrata vagy a parasztpárttól sem.¹²

Ezt a légkört tükrözték az októberi helyhatósági, majd a novemberi nemzetgyűlési választások eredményei is. Ez utóbbiaknál – a szociáldemokraták kivételével – csaknem valamennyi októbrista kihullott, még a Polgári Demokrata Pártból is, a Magyar Radikális Párt pedig csak a budapesti helyhatósági választáson szerzett két mandátumot. Az emigráció októbristái közül is mindössze ketten, Bölöni György és Böhm Vilmos őrizték meg befolyásukat. Károlyi elnökké választását azonban ők sem tudták elintézni. 1946. február elején Tildy Zoltán lett a második magyar köztársaság elnöke. „A hálátlanságért személyes szempontból csak hálás lehetek” – írta Károlyi Jászinak.¹³ Jól tudta, hogy a szovjet megszállás és a magyar pártviszonyok bonyolultsága közepette gyakorlatilag megoldhatatlan feladat elé kerülne. Fontosabbnak tartotta viszont, és hazatérése feltételül szabta, hogy a parlament törölje el az őt hazaárulásban elmarasztaló bírósági ítéletet. Ez február 14-én meg is történt, a Nemzetgyűlés törvénybe iktatta Károlyi érdemeit. Végre május 10-én feleségével együtt hazaérkezett, s a Parlament épületében ünnepélyes, sőt megható fogadtatásban részesült.

Jászi azonban a New York-i *Az Emberben* feltette a kérdést: „Miért nem kell Károlyi a reálpolitikusoknak?” – azaz miért nem tartották fontosnak, hogy az ország újjászületése egy szimbolikus, a hétköznapiakból és a pártközi egyezkedésekből kiemelkedő figurával menjen végbe?¹⁴ Károlyi világosabban látta, hogy az otthoni események már elmentek a fejük felett, s Jászi várakozásával ellentétben a régi hívek sem sereglenek köréje. „A király nélküli bastard után a Szentkoronás Köztársaság szörnyszülöttje már útban van.”¹⁵

Ám egyikük sem adta fel teljesen: túl erős volt a kötődés a „régis ország-hoz”, amelyért negyed századon át vállalták az emigrációt és a küzdelmet. Károlyi úgy gondolta, hogy a Dunai Konföderáció előkészítésével tehetné a legtöbb-

12 Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 3. ülése 1945. szeptember 7-én. *Nemzetgyűlési Napló 1945.* 69–70. p.

13 *Károlyi...* (2003) 268. p.

14 *Az Ember*, 1946. február 23.

15 Károlyi levele Jászihoz, 1946. január. *Károlyi...* (2003) 232. p.

bet, Jászi pedig, noha 1946 tavaszától egyre világosabban látta, hogy Magyarország a bezárulás és a diktatúra felé halad, egyre kevésbé tudott ellenállni a vágyaknak, hogy még egyszer szétnézzen a Duna-tájon, és elbúcsúzzon megmaradt hazai barátaitól. Annál kevésbé, mert közte és a régi radikális hívek felfogása között már a levelezés során jelentős különbségek mutatkoztak.

A hűséges és buzgó Csécsy Imre fel akarta újítani Jászi és a radikalizmus egész 1918 előtti örökségét és összes orgánumát: a Radikális Pártot, a *Huszadik Századot*, a Társadalomtudományi Társaságot, s egy új hetilapot is indított *Haladás* címmel, amelynek rövidesen Zsolt Béla lett a szerkesztője. Jászi a pártalakítást – egykori rossz tapasztalataira is hivatkozva – nem helyezte el, az javasolta, akárcsak korábban Rákosi, hogy inkább egy Fabiánus Társaság-félét alakítsanak, hiszen a párthoz hiányoznak a tömegek. (Igaza lett, a párt létezett ugyan, de csak egyszer, az 1947-es választáson tudott – Rákosi jóvoltából – rövid időre néhány mandátumhoz jutni. Viszont a többpártrendszer látszatának fenntartása céljából névleg egészen 1957-ig megmaradhatott.)

Jogosnak bizonyultak Jászi aggályai a *Huszadik Század* felújítása kapcsán is, mert Csécsyékkel ellentétben nem hitt abban, hogy egykori folyóiratát most is szabad légkörben, beleszólástól mentesen lehessen szerkeszteni. Arra azonban nem számított, hogy éppen ő lesz az első áldozat, mert a lapba küldött beköszönő cikkét (*Huszadik Század* – akkor és most) régi hívei és munkatársai fogják cenzúrázni, amiért szakított egykori materialista világnézetükkel. De nem maradtak el a politikai támadások sem. A fiatal kommunista publicista, Gimes Miklós *Az elárult Huszadik Század* címmel írt fulmináns cikket az egykori polgári radikalizmus „viszonylag haladó” értékeinek megcsúfolása ellen a *Szabad Népb*ben,¹⁶ amit további támadások is követtek. Ez is jelezte, hogy az októbristák következő nemzedéke szembefordult atyái örökségével. Csécsy keményen védelmezte nem csupán lapját, hanem azt az illúzióját is, hogy pártjával és lapjával együtt, elvei fenntartásával, afféle jóindulatú kritikusi szerepet tölthet be a kommunisták mellett.

Amikor tehát Jászi Oszkár, akinek látogatása végül 1947 őszére tolódott, megérkezett Magyarországra, az októbrizmus politikai jelenlétéből – paradox módon – már csak a polgári radikalizmus néhány orgánuma s az irányzat végső vergődése és fokozatos önfeladása maradt a színtéren. Károlyi Mihály már nem tartózkodott az országban, egykori párthívei szétszóródtak vagy visszavonultak a politikától, a liberális *Világ* létezett ugyan Supka Géza színvonalas szerkesztésében, de önálló politikai szerepet nem vállalt. Jászi már megérkezése napján megállapította, hogy Supka tisztábban látja a helyzetet, mint Csécsy és radiká-

16 *Szabad Népb*, 1947. április 20.

lis barátai, akik elhítetik magukkal, hogy szabad országban élnek. Látogatását elsősorban arra igyekezett felhasználni, hogy híveit ráébressze a való helyzetre, s visszatartsa a kollaborációtól. Távozásakor azonban be kellett látnia, hogy nem járt sikerrel, ezért utólag arra kérte őket, határolódjanak el egymástól politikai tekintetben, hogy ne zavarják és feszélyezzék egymást.

Egyébként rajta kívül az októbrizmus vezető emberei éppen ebben az időben jutottak – rövid időre – fontos diplomáciai szerephez. Kovács Béla kisdapárti főtitkár elhurcolása után sorra lemondtak megbízatásukról Magyarország nyugati követei, s helyükre Párizsban Károlyi Mihály, Washingtonban Vámbéry Ruzstem, Hágában Bölöni György került, Böhm Vilmos pedig megtartotta a stockholmi követséget. Jászi keserűen állapította meg, hogy legrégebb barátai éppen akkor vállalták a reprezentatív posztokat, amikor ő bejelentette szakítását a rendszerrel.¹⁷ Az októbrizmus ezzel befejezte politikai szerepét.

17 A magyar kormány 1947. július elején fogadta el Károlyi követi kinevezését. Jászi Oszkár Hungarian Situation – Chance for a Free Democracy There Believed to be Weak című szakító cikke 1947. július 14-én jelent meg a *New York Times*ban.

IRODALOM

- JÁSZI Oszkár: Central Europe and Russia. *Journal of Central European Affairs*. 1945–46. 1–16. p.
- Jászi Oszkár *naplója 1919–1923*. Sajtó alá rendezte Litván György. Budapest, 2001, MTA Történettudományi Intézet.
- JÁSZI Oszkár: The Choices in Hungary. *Foreign Affairs*. 1946. April. 453–465. p.
- Jászi Oszkár *válogatott levelei*. Szerkesztette Litván György–Varga F. János. Budapest, 1991, Magvető.
- Károlyi Mihály levelezése*. 5. kötet. Szerkesztette Hajdu Tibor. Budapest, 2003, Napvilág.

RAINER M. JÁNOS

A VOLT „KERESZTÉNY KÖZÉPOSZTÁLY” ÉS A DEMOKRÁCIA REMÉNYE

Lehetetlen vállalkozás hatvan év távlatából akár csak körvonalazni is, hogy egy társadalom valamelyik rétege hogyan tekintett az akkori rendszerváltozásra, milyen reményekkel és félelmekkel fogadta a második világháború utáni – átmene- ti – politikai rendszert. Ha rekonstrukciós kísérletünk a két világháború közötti úgynevezett keresztény középosztályra vonatkozik, e lehetetlenség, ha lehet, még nyilvánvalóbb. Kiket, milyen sokaságot vizsgálunk? Miféle megnyilatkozásait tekintjük mérvadónak? Tanulmányozható-e egyáltalán az 1945-ös Magyarország-ról alkotott képük, az akkori „demokratikus” berendezkedéshez való viszonyuk, s ezek változásai? E nehezen vagy egyáltalán nem megválaszolható kérdések felsorolásával szeretnénk érzékeltetni: a továbbiakban csupán adalékokat, kiragadott példákat sorolunk, nem válaszokat.

Maga a kérdés is – a szóban forgó társadalmi csoport viszonya a második világháború utáni politikai-társadalmi átalakuláshoz – csak kis része egy nagyobb társadalom- és gondolkodástörténeti problémának. Mi történt 1945 után a második világháború előtti középosztály azon részével, amelyet a „köztisztviselői”, s ezzel kapcsolatban az „úri” vagy „keresztény” jelzőkkel szoktak illetni?¹ A kérdésünk középpontjában álló fogalmat nem könnyű pontosan meghatározni. A „történelmi középosztály” kifejezéssel általában az említett három jelzőt szokták

1 A köztisztviselői középosztály fogalmáról lásd Gyáni–Kövér (1998) 227–236. p. (Gyáni Gábor szövegrésze.) A fogalmat a történeti diskurzusban vizsgálja Gyáni (2002) 78–97. p.

összefoglalni, utalva a köztisztviselői réteg reformkorig, illetve dualizmusig visszanyúló – inkább hagyományban, identitásban, semmint szociológiai értelemben érvényes – köznemesi-dzsentrí eredetére. A fogalmi bizonytalanság mind-

végig kíséri a róla szóló diskurzust. A középosztály meghatározó, szemléletformáló művek egyik központi kategóriája a harmincas évektől.² Szekfű Gyula „vezető intelligenciáról”, „középosztálybeli intelligenciáról” vagy csak egyszerűen középosztályról beszél, Szabó Zoltán „értelmiségről”, „intelligenciáról”. S e réteget jellemezve mindketten az egykori birtokos (közép)nemesi eredetre visszanyúló „úri” mentalitást, a tekintélytisztelet integráló szerepét fejtegetik.³ A harmincas, majd a háborús évek nagy közéleti vitáit meghatározta a kérdés: milyen legyen a megújuló vagy esetleg új középosztály? A Trianon utáni ország reformjának valamennyi nagy kérdése közvetlenül érintette a középosztály szerepét, e („nemzetfenntartó”) szerep érvényesítésének módját, a középosztály tagjainak értékrendszerét és gondolkodását. Szekfű *Három nemzedékének* kiegészítésében ismeretes módon öt nagy problémát diagnosztizált: a földkérdést, a (keresztény) felekezeti ellentéteket, a zsidóság kérdését, a nemzedéki ellentéteket és a kisebbségi („leszakadt”) magyarság problémáját. Más megközelítések persze másképp láttatták a magyar társadalom előtt álló fő kérdéseket. Ezek között többnyire szerepelt az autokratikus politikai szerkezet reformja, a *demokrácia*, a demokratikus intézmények kérdése; a társadalmi igazságosság érvényesítésének igénye, a szociális, sőt szocialista társadalompolitika; a közigazgatás reformja; a földreform mellett az egész gazdaság modernizációja, s ennek egyik fő tényezője, a gazdaságba aktívan beavatkozó, irányokat szabó, sőt tervező állami gazdaságpolitika; a közoktatás, ehhez kapcsolódóan a tehetség gondozás, nemzetnevelés, a népi kultúra emancipációja; a térség népei közötti szoros, akár a konföderációig elmenő együttműködés gondolata is.⁴

1944 és 1945, a Horthy-rendszer összeomlása és a háború végkimenetele új kérdéseket tett fel: mi történik (történik-e valami) ezzel a „reformpotenciállal”?⁵ Vajon 1945 teljességgel nullára írta-e a keresztény középosztályt, amely magát nemzetfenntartóként határozta meg? A kortársak többnyire így érzékelték, és jobbra így tárgyalta a kérdést azután a történetírás is. Eszerint a „történelmi”, „keresztény” stb. középosztályt maga alá temette a vereség, értékeit és gondolatait végképpen diszkreditálta. „A középosztálynak a kezdeti forradalmi lépések után, melyet nem ő tett meg, egyetlen józan lehetősége maradt: felismerni, hogy a régi idők, melyekben tényleg középső osztály volt, egy felette álló vezető réteg és alatta álló, anyagilag, hatalomban és hangban gyöngébb, szegényebb réteg között, végképp elmúltak, és többé viszsza nem hozhatók” – írta Szekfű Gyula a „középosztály tragédiájáról”. A kiszegedést, melyre a középosztály a romlás

2 Szekfű (1989); Szabó Z. (1986) – hogy csak két alapvető munkát említsünk.

3 Uo.

4 Juhász (1983) 7–66.; 248–267. p.

5 Ungváry (2000).

közepette reménykedve tekintett, „nem tudta ezt a polgári középosztályt bekapcsolni az újjáépítésbe. Az ország helyreállítása megindult, de abban a középosztály legfőleg a vezetett hivatalnok szerepében mutatkozott.”⁶ Szabó Zoltán harminc évvel 1945 után, emigrációban írta meg a háborúvég haláltáncának nagy tablóját. Ebben – a *Cifra nyomorúság*ot idézve – a negyvenes évek középéréteget az állam fenntartója helyett az összeomlás előmozdítójának, fokozójának és eszközének nevezte. Szemben a nyugat-európai államokkal, ahol a társadalom a német megszállás után sem bomlott fel, a magyarországi helyzetet Szabó Zoltán Ilyés töredékével jellemezte: „Amitől féltünk, itt van az idő / nincsen magyar”. A nehezen kialakuló újat éppen az összeomlás fő felelősének tartott „hivatalnokosztály” túlélést biztosító „hivatali és előrejutási értéktudatától” féltette. „Demokrácia tulajdonképpen nem tesz mást, mint azt, hogy formáiban napfényre hozza azt, ami benne rejlik a társadalomban. [...] Miért kellene meglepődnöm azon, hogy a demokratikus berendezkedés élesebb fényében ma ugyanazt a társadalmat látom, amely azelőtt a náciizmus ködgomolyagjai mögött húzódott meg. A szenvedés nem nemesít társadalmakat...”⁷

Szabó Miklós még a nyolcvanas évek közepén is úgy látta, hogy az általa „reakciós Magyarországnak” nevezett keresztény középosztály 1945-ben képtelen volt a megújulásra, helyzete újraértelmezésére. Pedig, tette hozzá, „a föld alá szorult reakciós Magyarország politikai életképessége is az újrakezdés képességén múlt”. Ám „a régi Magyarországot oly erővel zúzta szét a történelem, hogy összeomlása pillanatában nevetségessé, komédiává vált – s a hatalomimádatba szédültek olyan gyülekezete számára, mint a magyar reakciósok és fasiszták tábora volt, mi sem ölhetett gyilkosabban, mint a nevetségesség”. Éppen ezért, vélte Szabó Miklós, „az újraértelmezési folyamat során lassan kezdtek létrejönni azok a hajszálcsovek, melyeken a nemzeti probléma demokratikus értelmezésének eszméi a reakciós társadalmi közegbe is átszivárogtak”. Igaz, tette hozzá, 1948-ban „ez a kapillaritás eltömődött, majd elsorvadt”.⁸ Ám Szabó még lényegében halottnak látta a „rég Magyarországot” és a „magyar reakciósokat”.

1989, az új rendszerváltás után szimbolikus gesztusok, utalások, politikai és történeti konstrukciók sora létesített kapcsolatot az ezredfordulón formálódó új magyar középosztály egy része és a korábbi történelmi középosztály gondolati öröksége között. A kapcsolat, a *vállalt kontinuitás* azonban csak részben lehetett szociológiai, sokkal inkább ideológiai és mentalitásbeli volt. Kis János mint-

ha lényegében Szabó Miklós gondolatát folytatná – húsz évvel később: „Az új magyar jobboldal az egykori középosztályból eredezteti magát, abból, amelyet

6 Szekfű (1983) 175. p.

7 Szabó Z. (1987) 76. p.

8 Szabó M. (1989) 230. p.

a két világháború között keresztény középosztálynak neveztek. Ezt a középosztályt lelkileg – és kezdetben egzisztenciálisan is – megnyomorította a kommunista államhatalom. [...] És közben lehetőség sem nyílt arra, hogy a magyar úri középosztály történelmi és ideológiai örökségével komolyan szembenézzenek. Ehhez nyilvános vitákra van szükség, arra pedig nem volt lehetőség, és egyébként is, ezek az emberek lelki védekezésbe szorultak. 1989-ben tehát úgy jött ki a leendő magyar jobboldal a kommunizmusból, hogy nem keríthetett sort az önmagával való nyilvános szembenézésre, és ugyanakkor tele volt indulattal, haraggal és feldolgozatlan rossz érzéssel.”⁹

1945-ben a keresztény középosztály előtt álló egyik fő kérdés önmaga, az általa képviselt *politikai* értékek és erkölcsi iránytűk vizsgálata volt, annak fényében, ami vele és általa Magyarországgal a háború *előtt, alatt és után* történt. E helyütt nem kell felsorolni a német asszisztenciával folyó területi revízió, a háborúba lépés, a zsidótörvények, a kudarcba fulladt kiugrási kísérletek és a nyilaspuccs fémjelezte időszak minden mozzanatát. Ha egyetértően idézzük Bibó Istvánnak az 1945. évi változás értelméről írott szavait – miszerint 1945 felszabadulás volt, mert a magyar társadalom „mozdulatlanná merevedett erőviszonyai” megmozdultak, mégpedig „a nagyobb szabadság irányában”¹⁰ –, akkor hozzá kell tenni, hogy a keresztény középosztályban 1945 előtt is szép számmal akadtak olyanok, akik fontosnak tartották e „megmozdulást”. Keresték benne saját helyüket, próbálták értelmezni pontos irányát és számunkra kívánatos további mozgását. A következőkben három személyiség, Donáth György, Saláta Kálmán és Szent-Iványi Domokos 1945-ös (vagy a körüli), 1945-tel foglalkozó gondolatainak keresztül próbáljuk szemléltetni, hol tartott ez a *politikai* útkeresés. A választás reprezentativitása, mint mindig, viszonylagos. A három személyiség csupán példa, s mint ilyen, csak kiragadott lehet. Szellemi arcélük pedig csak az 1945-ös pillanatban és csak 1945-ről gondolkodva villan fel, kialakulás és utótörténet nélkül. Mindez kétségkívül korlátozza a későbbiek érvényességét.

A keresztény középosztály 1945-ös arculatáról és útkereséséről – Bibóval, Szekfűvel, Szabó Zoltánnal vagy Márai Sándoral és másokkal ellentétben – Donáth, Saláta és Szent-Iványi politikusként, politikai kategóriákban gondolkozott. 1945 után mindhárman egy politikai pártban (a kisgazdapártban) vagy a körül tevékenykedtek. Vizsgálandó szövegek nem vettek figyelembe feltétlenül külső szempontokat, közönséget, cenzúrát, új keletű illemszabályokat – *egymás közt* mondták, amit mondtak.¹¹

⁹ Kis (2004) 10. p.

¹⁰ *Bibó...* (1981–1984) 2. kötet 381. p.

¹¹ Ez alól nem kivétel Donáth György utolsó szó jogán a népbírószági tárgyaláson elmondott beszéde sem. Donáth, ha nem tudta is, de számított rá, hogy halálra fogják ítélni.

A három, példaként kiválasztott személy két nemzedéket képvisel (az 1898-ban született Szent-Iványi és az 1904-es Donáth az idősebbet, az első világháborút, Trianont eszmélkedő ifjúkorban átélőt, az 1917-es Saláta az ifjabbat, melynek legjobb fiatal éveit a második világháborúra és 1945-re estek). Mindhárman egyházi gimnáziumba jártak Budapesten, Szent-Iványi reformátusba, Donáth és Saláta katolikusba. Saláta Kálmán számára a piarista gimnázium, a cserkészlet, majd az ezt tovább éltető egyesületi világ különleges, meghatározó közeget jelentett. Donáth György is számottevő egyesületi tevékenységet fejtett ki. Mindhárman jogi diplomát szereztek. Összeköti őket egy valamennyiük számára mintaadó politikus személye: Teleki Pál.¹²

Teleki Pál a két világháború között időszak máig legnagyobb hatású politikus. Konzervatív reformer egyénisége és öngyilkossága, amellyel a náci Németországgal kötött szövetség zsákutcájából keresett kiutat, a Horthy-korszak minden emblematikus személyiségénél alkalmasabbá teszi a hagyományképzésre. (Nem véletlen, hogy 1989 után Horthy Miklós állami/félállami temetését követően a Teleki-szobor kérdése váltotta ki a két világháború közötti időszak örökségével kapcsolatos legélesebb vitát.) Életrajzírója találó jellemzése szerint Teleki „eszmei elkötelezettségét, szellemi habitusát a konzervativizmussal lehet a legpontosabban jellemezni. Nem a [z 1918–19-es] forradalmak előtti ókonzervativizmust képviselte, ugyanakkor a dualizmus liberális elemekkel átszőtt politikai eszméit sem. Konzervativizmusa nyitott volt a koreszmék, így a szélsőjobb-oldali totalitárius eszmék irányába.”¹³ Ez a konzervativizmus tehát nem jelentett változatlanyságot, valamiféle nosztalgikusan visszavágyott múlt restaurálását. El-

Bár a vádirattal vitatkozott, defenzív helyzetből, mégis világos, hogy áthatotta a törekvés saját politikai pozíciójának tisztázására.

¹² Szent-Iványi Teleki tanítványa volt (a közgazdasági egyetemen is tanult), majd Teleki második miniszterelnöksége alatt a Külügyminisztérium osztályvezetője. Donáth 1939-től a Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselője. Saláta piarista öregcserkész társaival (köztük Hám Tiborral, Csicsery-Rónay Istvánnal, Lukács Gyulával, Jaczkó Pállal) már 1941-ben megalakította a Teleki Pál Munkaközösséget.

¹³ Ablonczy (2005) 320. p.

lenkezőleg, a változtatás igényén nyugodott, a felismerésen, hogy az ország modernizációra szorul, ugyanakkor a forradalmi változások – és egyáltalán, a felfordulás – még Trianonnál is nagyobb katasztrófához vezethetnek. Teleki kultúrkritikai nézeteket vallott, érdeklődött az eugenika és a turanizmus iránt, de semmiféle forradalmiságot nem helyezett. Szociális érzékenysége vitathatatlan, ugyanakkor a demokratikus politikai berendezkedést gyanakodva szemlélte, s az volt a meggyőződése, hogy a helyes döntéshozatal elsősorban a hozzáértésen (kompetencián) múlik. A vál-

tozás igazi lehetősége az oktatás és – mivel a hagyomány legfontosabb eleme a nemzeti érzés – a nemzetnevelés. Ennek letéteményesei, káderképzői az új keresztény és nemzeti elitet, illetve középosztályt nevelő intézmények, a cserkészlet, az egyetem és a kollégium.¹⁴ A politika e megközelítésben a nemzeti célok megvalósításának gyakorlatias művészete, kulcsa nem a struktúra, hanem a politikai és külpolitikai műveltség, a világban, annak folyamataiban, személyes viszonyaiban való tájékozottság és eligazodás.

A két világháború közötti rendszer politikai reprezentánsai közül talán a Teleki-követők csoportja számíthatott volna arra, hogy identitását 1945-ben *viszonylag* szabadon kifejezésre juttathassa. Hiszen Teleki változtatni akart, akaratának kézzelfogható nyomai, eredményei voltak, halála a németellenesség szimbolikus tetteként értelmeződött. Kezdeményező és részes volt ugyan egy sor diszkriminatív intézkedésben a numerus clausustól a második zsidótörvényig, de miniszterelnöksége alatt a hazai zsidóság *életét* nem fenyegette veszély. A nagy háborúhoz és a nyilas rémuralomhoz nem lehetett köze. Hívei és tanítványai – az említett három személy is – szerepet vállaltak a háborús kiugrás kísérletében és a németellenes ellenállási mozgalomban. Ha csak az 1945-ös politikai paletta jobbszélén is, de szerepre és képviselőre tarthattak volna igényt. Ők maguk legalábbis így gondolhatták. A Teleki fémjelezte „reformpotenciálra” azonban 1945-ben – 1944 után, 1944 miatt – *nyíltan* nem lehetett hivatkozni. A két világháború közötti rendszer véres végkifejletének árnyéka ráborult reformereire is. Teleki egykori híveinek politikai percepcióit és távlati elképzeléseit is elsősorban 1945 és az újraértelmezés kényszere határozta meg.

Donáth György 1945-ben a politikai élet periferiájára sem jutott el. A háború előtti kormánypárt egyik vezető alakjaként (1939–44 között a Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselője, a párt fővárosi elnökhelyettese, 1943–44-ben országos alelnöke volt) 1945-ben nem igazolták, egy időre rendőri felügyelet alá is helyezték, fizikai munkásként (hullaszállítóként) dolgozott. Mivel 1938-tól a népi irányultságú szervezetek összefogásával alakított Egyesületközi Együttműködés nevű szervezet elnöke, 1939-től pedig a Magyar Testvéri Közösség tagja volt, széles kapcsolathálózattal rendelkezett a kisgazdapárt körüli fiatal, keresztény középosztályból származó politikusok körében. Donáth terveket szőtt arra az esetre, ha a szovjet csapatok a békeszerződés ratifikációja után elhagyják Magyarországot. Ebben, a tervek közös megvitatásában, sőt akár a kisgazdapárt vezetésének való továbbításában (mai szóval befolyásolásban, politikai tanácsadásban, a kapcsolati tőkék mozgatásában) az akkori törvények szerint sem lehetett volna bűncselekményt látni. Donáth tehát – több száz vádlott-társával 14 Uo. 320–328. p.

együtt, akiket az 1947-es „összeesküvés”, „Magyar Közösségi” perekben ítélték el – egyértelműen konstruált per áldozata lett. Mégpedig – egyedülként – halálos áldozata.¹⁵

1945-ről szóló politikai nézeteit az utolsó szó jogán 1947. április 11-én elmondott beszédében fejtette ki – két év távlatából. A szövegből kitűnik, hogy súlyos felelősségérzet gyötörte, mert tekintélye másokat is a politizáló társaságba vonzott, akik most mellette ülnek a vádlottak padján. Védőbeszédével a biztos halál tudatában kívánt utolsó jelet hagyni, ezért nem tagadott, nem keresett mentségeket (de a nyomozati konstrukciókat önérzetesen visszautasította). Tiszán akarta láttatni 1945-ös politikai felfogását – bár vádlottként arra kényszerült, hogy lépten-nyomon reflektáljon a vádbeszédre, vádiratra.

Donáth szerint a Magyar Közösség ideológiája a magyar *faj* védelmén nyugodott. Elhatárolta magát a német náciizmus fajelméletétől, de a magyar összetartozást faji alapon magyarázta, a honfoglalók és a jelenkori *parasztság* genetikai azonosságának – szerinte tudományos – bizonyítása alapján. Nem hirdetett felsőbbrendűséget, csupán elkülönülést, hozzátéve, hogy „a jövő nacionalizmusa [...] bizonyos fokig faji nacionalizmus lesz”.¹⁶ A Közösség, jegyezte meg Donáth, nem is állított fel tagjaival szemben faji kritériumokat, bár ezt megtehetette volna.¹⁷ A faji mellett a másik meghatározó gondolat a *népi* – a középosztály és a magyar parasztság azonossága (magyar faji alapon). A Közösség Magyarország jövőbeni határait az etnikai elv szerint határozta volna meg – bár Donáth személy szerint nem mondott le a „szentistváni” határokról. „Magyarország közjogi helyzetét 1944 márciusa óta csak úgy lehet megítélni: idegen megszállás alatt csorba vagy teljesen szünetelő szuverenitás, az önkormányzat meghagyott részét vezető bábkormány. [...] Az 1939-ben összeült országgyűlés mű-

15 Erről lásd Csicsery-Rónay István előszavát in *Donáth...* [1988] V–VII. p.; Csicsery-Rónay–Cserenyey (1998) 33–40. p.; Palasik (2000) 194–229. p.; Ungváry (2002); Hám (1986).

16 *Donáth...* [1988] 12. p.

17 Valóban, az 1946-ban aktualizált közösségi esküszövegben a magyar faj összetételében a *faj* szót mindenütt *népre* cserélték. Lásd Csicsery-Rónay–Cserenyey (1998) 230–231. p.

18 *Donáth...* [1988] 35. p.

ködése idegen vis maior folytán lehetlenné vált, az alkotmányos államfő idegen fogságban van, az őszi választás nem adott módot a teljesen szabad választásra” – idézte az utolsó szó jogán Donáth György egy néhány hónappal korábbi eszmefuttatását.¹⁸ A jogfolytonosság ilyen felfogása ugyanakkor, tette hozzá több alkalommal, nem jelenti az 1944. március 19-i rendszer teljes körű helyreállítását. A „nemzeti szuverenitás intézményeseinek” azonban az 1939-ben választott országgyűlés azon tagjait

tekintette, akik nem követték Szálasit Sopronba, hanem – mint ő maga Budapesten – a helyükön maradtak.

Ily módon Donáth nem csupán az Ideiglenes Nemzetgyűlés megválasztását tekintette törvénytelennek, hanem az 1945. novemberi nemzetgyűlési választásokat is – a névjegyzékből való szerinte törvénytelen kizárások és az idegen megszállás miatt. Ám a jogfolytonosság képviselője nem zárta ki a reálpolitikai helyzet tudomásulvételét. Az ellentmondást Donáth – mint a bíróság előtt elmondta – úgy próbálta feloldani, hogy 1945 januárjában felajánlotta Tildy Zoltánnak: összehívja az 1939-es országgyűlés képviselőit, akik „egy-két hetes” átmeneti állapottal megteremtik az új politikai rendszer legalitását. Pedig ekkor már tudhatta, hogy a megszállásnak nem lesz vége egy-két hét alatt. Donáth jogfolytonosságteóriája nem egyszerűen a két világháború közötti keresztény középosztályra oly jellemző közjogi szemlélet megnyilvánulása volt.¹⁹ Az „ajánlat” a jogfolytonosság gyakorlati érvényesítését, vagyis a hatalmi pozíciók, a befolyás legalább bizonyos fokú fenntartását jelentette. A lebegtetett legitimitással együtt a kivárási politika, az átmenet része volt. Olyan átmeneté, amelyről valóban nem lehetett tudni (talán ő sem volt benne egészen biztos), merre tart.

Ehhez képest másodlagos jelentőségű volt, hogy Donáth ellenezte a köztársaság kikiáltását, korrigálta volna a földreformot, és jogellenesnek minősítette a népbíróságok létrehozását (a koalíciós politikai alapon kiválasztott laikus népbírákat eleve elfogultnak tartotta). A konzervatív reformpolitika céljait hangoztatta: „Én a pártpolitika túltengését aggályosnak tartottam a szakszerűség rovására. A választások után azt kellett látni, hogy a koalícióba tömörült pártok lényegében nem tartották a koalíciót, mert az arányosítás nem történt meg. Azután láttam bizonyos pongyola törvényhozói alkotásokat, felötlött bizonyos tekintetben a jogfolytonosság kérdése is. Egyre jobban kezdtem sürgetni barátaimat, hogy tegyünk valamit, hogy ezek a jelenségek ne fajuljanak el. [...] az volt az elgondolásom, hogy a különböző törekvéseket próbáljuk koordinálni, azokba egységes irányítást vinni.” Mert ha nem, akkor – ahogyan korábbi dolgozatában írottakat idézte beszédében – : „Hová visz ez az út? Ha semmi sem történik, a magyarság széthullása felé. [...] Az út tehát adva van. Öntudatos, jellemes, bátor, jó szándékú magyaroknak kell népünket a kibontakozás útjára előkészíteni és vezetni. Fogjon össze a magyar társadalom minden rétege a keresztény erkölcs és a magyar öntudat közös nevezőjén.”²⁰

Szent-Iványi Domokos a harmincas évektől külügyminisztériumi tisztviselő,

¹⁹ Arany Bálinthoz írott 1978-as levelében Bibó István (Donáth György idézett beszédét elemezve) kifejtette, hogy a jogfolytonosság nem tartozik a magyar jogfejlődés hagyományos értékei közé. Huszár vál. (1995) 688. p.
²⁰ *Donáth...* [1988] 83–85. p.

1944-ben az úgynevezett Kiugrási Iroda és a Magyar Függetlenségi Mozgalom nevű ellenállási szervezet egyik vezetője volt. A Horthy-féle moszkvai fegyverszüneti delegáció tagjaként nagy szerepet játszott az ideiglenes állami szervek megalakításában. Néhány hétig úgy tűnt, ő lehet az ideiglenes magyar kormány külügyminisztere.²¹ Végül a kormányalakítási tárgyalások befejeztével mégis Moszkvában maradt, hogy a kormány és a szovjet politikai vezetés közötti összeköttetést fenntartsa. Amikor a kapcsolat más csatornákra terelődött, Szent-Iványi az új magyar politikai élet peremére került. Nagykövetként azonban a Külügyminisztérium állományában maradt, és jó kapcsolata volt a kispapárt fiatal képviselőivel és politikusaival, elsősorban a Teleki Pál Munkaközösség tagjaival: Csicsery-Rónay Istvánnal, Jaczkó Pállal, Hám Tiborral és főleg Saláta Kálmánal, majd az ő révén Nagy Ferencsel. Kiterjedt baráti körébe tartozott a Magyar Közösség néhány vezetője is.²² Elsősorban külpolitikai fejtegetéseit, továbbá a harmincas–negyvenes évek magyar külpolitikájának kulisszatitkairól szóló emlékezéseit hallgatták nagy figyelemmel mindkét körben. 1945 nyarán Szent-Iványi több hosszabb-rövidebb feljegyzésben összegezte nézeteit a magyar politikai helyzetről. Hogy ezeket kik olvasták, ma már nem könnyű meghatározni, hiszen az írások egyike-másika az összeesküvés per „bizonyítékává” változott.

21 Szent-Iványi 1944–45-ös tevékenységéről lásd Török (2004) 47–176. p.; Gosztonyi (1984) 111–208. p.

22 Az ún. összeesküvés ügyben Szent-Iványi Domokost 1947-ben 14 évi fegyházra ítélték – 1956-ban szabadult.

23 Az alábbiakban idézett Szent-Iványi-szövegek lelőhelye: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C/80., Szent-Iványi Domokos hagyatéka, 4/a–v. Kéziratok. Közülük *A kivezető út* (4/g.), az *Emlékirat* (4/h.), *A szovjet-orosz politika magyarországi hibái* (4/i.), a *Moszkva magyarországi taktikájának súlyos hibái* (4/j.), a *Magyarország és a sváb kérdés* (4/k.), és a *Magyarország és a zsidókérdés* (4/l.) című dolgozatokat használom, csupán címükre utalva. Köszönöm Szabó András Péternek, hogy felhívta figyelmemet e szövegekre.

Kapcsolati hálóját figyelembe véve azonban biztos, hogy gondolatait sokan ismerték.²³

Szent-Iványi *A kivezető út* című, 1945. október 20-i keltezéssel ellátott írása a magyar belpolitikai helyzetről adott összefoglaló. Elsőként a magyar keresztény középosztály politikához való viszonyát vizsgálta. A múltba visszapillantva leszögezte: „[...] a magyar faj politikailag nagyon visszafejlődött az utolsó évszázadok során. [...] A magyarok – alapította meg – 1. politikailag műveletlenek, nyelveket nem tudnak, horizontjuk kicsi; 2. a tisztességesek közülük teljesen passzívak a politika terén; 3. az általuk politikálásnak nevezett tevékenység nem azonos a nyugati demokráciákban kifejtett politikai tevékenységgel, s így abból a közületre, az állam-

ra semmi jó nem származik.”²⁴ A „tiszteességes magyar ember” – Szent-Iványi központi kategóriája, szemben a „jellemtelen csirkefogóval” – természetesnek találja, hogy az „államban rend van, az állam olyan viszonyokat biztosít, amelyek számára kereseti és megélhetési lehetőségeket biztosítanak”. Ez azonban kevés, mert az állam dolgaival foglalkozni is kell. Mégpedig úgy, hogy a tiszteességes magyaroknak saját körükben meg kell keresni „azokat a tiszteességes, értelmes embereket, akik segítségével meg tudják találni azt az egy-két tiszteességes és értelmes politikust (esetleg miniszterelnökségi, külügyminisztériumi, illetve belügyminisztériumi vezető tisztviselőt), akik a követendő utat kijelölik számukra”. Ők – elfoglalván a kulcspozíciókat – létrehozzák a „tiszteességes szakpolitikusból álló olyan apparátust”, amely biztosítja az ország boldogulását.²⁵

Virágzó ország csak stabilitásban létezik (s nem állandó politikai hullámzásban). Stabilitás kétféleképpen jöhet létre: vagy egy kis csoport ragadja meg erőszakkal a hatalmat, vagy a kormányzást az ország többsége veszi át. „Kétségtelen, hogy ez az utóbbi út a helyesebb, mert nagyobb értékű stabilitáshoz vezet.” Magyarországon az agrárnépesség van többségben, összefogásuk és megszervezésük tehát a „hosszú stabilitás” előfeltétele. A városi lakosság és a munkásság kisebb számú, emellett: „ezek kevésbé magyarok is”.

Szent-Iványi három „politikai szempontból tekintetbe jövő csoportot” látott az 1945-ös Magyarországon. Az elsőbe sorolta a magyar földbirtokos- és földművelő réteget (amelyhez hozzászámította az „elszegényedett magyar köznemességet”), a kisebb hivatalnoki és katonai (csapatbiztosítói és altiszt) kart és „a munkásság erősen magyar érzelmű részét”. Ez a csoport nemzeti érzelmű, nem óhajtja a bolsevizmust, de ellenszenvvel viseltetik a feudális főpapsággal és arisztokráciával, „általában pedig” a zsidósággal szemben. Bár ők alkotják a többséget, nem rendelkeznek nagytőkével és politikai horizonttal bíró intellektuális réteggel, nyelvtudással, külföldi összeköttetésekkel, szakemberekkel a szellemi élet felső köreiből. A második csoportot a „(volt) feudális főpapság, arisztokrácia és gentry” képezte Szent-Iványi felosztásában. Ehhez tartoznak a „zsidó, illetve német eredetű kezekben” lévő nagybankok és a nagyipar, a beérkezett, gazdag zsidók (akiket a szerző „úgynevezett öreg zsidóknak” nevezett), továbbá a „jóléthez jutott munkásság” (akiket az SZDP „Peyer-csoportjának egy részével” azonosított). A harmadik csoport fő ereje a „marxista befolyás alatt álló proletariátus” és a szegény, „gyorsan előretörni óhajtó, türelmetlen és elkeseredett zsidóság, mely forradalmi” (őket nevezte „fiatal zsidóknak”). Ideszámította az MKP és az SZDP radikálisait, valamint a Nemzeti Parasztpárt „magyar érzéssel át nem itatott részét”. A három csoport a politikai élet

24 A *kivezető út*, 2–3. p.

25 Uo. 4. p.

alakulása szerint „állandó hullámzásban” van. A nácikkal szemben a második csoport a harmadik mellé állt, 1945 tavaszától viszont kezdett átpártolni az elsőhöz, amelyet a kisgazdapárt képvisel. 1945. október 7-e után pedig, a budapesti választási győzelem hatására, ismét visszatáncolt. Szent-Iványi szerint ez a magyarországi zsidóság politikája: „balance of power”, illetve „befurakodni” minden politikai pártba, minden társadalmi rétegbe.²⁶

A stabilitás lehetőségét Szent-Iványi a (paraszti, kisgazda) tömeg és az agy (a tisztességes intellektuális réteg) szintézisében látta (a szintézis Teleki kedvenc fogalmai közé tartozott). A „tisztességes intellektuális elemek” feladata tehát: maguk között „megszervezkedni, kooperációjukat a tömegnek felajánlani, s arra támaszkodva az ország sorsának irányítását átvenni”. Gyakorlati programja már csak nekik szólt. Öntevékenységre szólított fel: mindenki beszéljessen, és kapcsolódjon ahhoz, akit ezek alapján a legalkalmasabbnak tart, mert „teljesen tisztességes, önzetlen, értelmes, politikailag nem analfabéta és mindenekelőtt jó magyar”. Ajánlata tartalmazott sejtyszerű szervezkedést, információszerzést és -közvetítést, a „veszedelmesebb és szereplő jellemtelen csirkefogók” nyilvántartását, kompromittáló anyagok gyűjtését, nyelvtanulást és így tovább.²⁷ Lényegében *A kivezető út* gondolatmenetét tartalmazta korábbi, valószínűleg 1945. nyári *Emlékirata*, csak fordított sorrendben. A kisgazdapárti „hatalomátvitel” gyakorlati tennivalóit összegezte először, elsősorban a kormányzati apparátus szervezésére vonatkozókat. Írásának második része a fenti politikai helyzetképet körvonalazta, rövid külpolitikai kitekintéssel kiegészítve. Itt négy csoportot különböztetett meg (sorrendben): a zsidóságot, a magyar paraszt- és kisgazdatömeget, az arisztokráciát s végül a „köznemességet és magyar intellektuális rétegeket”.²⁸

A külpolitikai tájékozódás szempontjából Donáth György is alapvető jelentőségűnek mondta a Szovjetunióhoz való viszonyt. Úgy vélte, a szovjetektől való félelem fő oka az, hogy a magyar társadalom nem tudta kibeszélni a háborúval és a megszállással kapcsolatos sérelmeket, illetve a jövő iránti aggodalmakat. Szent-Iványi elemzéseiben is központi helyet kaptak a szovjet szándékok: a Szovjetunió Nyugat-Európából induló angol–amerikai támadástól tart (nyilván a második világháború előtti szovjet politikából indult ki), s ezért igyekeznek a tőle

nyugatra eső területeket „előkészíteni gazdaságilag és társadalmi politikailag egyaránt”.²⁹ Itt és további feljegyzések sorozatában részletesen taglalta, hogy a szovjet politika fő hibája: teljes mértékben a „zsidóságot bízza meg az ország vezetésével”.³⁰ „A magyar nép demok-

26 *A kivezető út*, 5–6. p.

27 Uo. 7–9. p.

28 *Emlékirat*, 9–11. p.

29 Uo. 8. p.

30 *A szovjet–orosz politika magyarországi hibái*, 2. p. Lényegében ugyanezzel foglalkozik

ratikus, és nem akarja a letűnt feudális idők visszajöttét. Eltökélt szándéka, hogy küzdeni fog, és nem hagyja magát kiszipolyoztatni a nagytőke és a latifundiumok által. De hajlandó a múlt összes sanyarúságát elszemvedni, csak azért, hogy a jelenlegi zsidóterror alól megmeneküljön. Míg zsidókkal, opportunistákkal és nem tisztességes magyar elemekkel működik a szovjet-orosz vezetés, komoly együttműködésről a magyar nép részéről nem lehet szó.”³¹ Ellenkező esetben viszont nyilván igen.

Az 1945-ben még nem egészen harmincéves *Saláta Kálmán* mindenben idősebb barátai nyomában járt, mégis – éppen abban az évben – feljebb jutott mindegyiküknél. Előbb Nagy Ferenc közeli munkatársa, titkára az Újjáépítési Minisztériumban, majd nemzetgyűlési képviselő. A Nagy Ferenc körül csoportosuló fiatal értelmiségi kör, az „aprószentek” vezéralakja, a kigazda parlamenti frakció titkárságvezetője. Ahogyan Szent-Iványi, Saláta is magyar közösségi tag volt, de az „összeesküvés” ügy kirobbanásakor, jószerevével egyedüliként, sikerült megszöknie az országból.

Nagyon kevés írást hagyott maga után, azok is utólag tekintenek vissza 1945-re. Emigrációját követően röviden összefoglalta a kigazdapárt 1945-ös küzdelmeit, s később néhány kisebb dolgozatot írt politikai és jogtörténeti kérdésekről. 1945-ről szóló krónikájába azonban beillesztett egy viszonylag terjedelmes szöveget, amely 1945 nyarán íródott.³² Ennek bevezetése megállapította, hogy a „háborúvesztés és a forradalom következtében a régi magyar vezető osztály összeomroszódott, helyén úr van. A belpolitikai küzdelem lényegében a körül a kérdés körül folyik, hogy ezt az úrt ki foglalja el.”³³ Két életforma küzd egymással, a konzervatívabb, magántulajdonon, jogrenden és szabadságjogokon alapuló paraszti, és a „független egzisztenciák megszüntetését, az egyenlőségnek az ipari munkás életszínvonalán való megteremtését, a szabadságjogok erőteljes megnyirbálását, viszont valószínűleg nagyobb civilizációt” ígérő munkáséletforma.

Saláta dolgozatának nyelvezete emlékeztet mind Donáth, mind Szent-Iványi szövegeire, tematikailag pedig nyilvánvaló a rokonsága Szent-Iványi írásaival. Az eltérések azonban szembeötlők. Mindenekelőtt: Saláta kiindulópontja nem a magyar történelem vagy politika, hanem a nemzetközi helyzet.

a Moszkva magyarországi taktikájának súlyos hibái, a Magyarország és a sváb kérdés és a Magyarország és a zsidókérdés című írása is.

31 A szovjet-orosz politika magyarországi hibái 3. p.

32 *Saláta Kálmán...* (2004) 24–59. p. Az 1945-ös eredetre vall az egyidejű szemlélet, a visszaemlékező, krónikaírói megközelítés hiánya, a dolgozat címe (Magyarország Potsdam után). Az előszóval ellentétben maga Saláta is azt írja, hogy a tanulmány 1945 augusztusában készült. Uo. 22. p.

33 Uo. 24. p.

1945 nyarának végén feltűnő optimizmussal állapította meg, hogy a Magyarországra gyakorolt orosz befolyás valószínűleg csökkenni fog, a nyugati érdeklődés nőtt a térség iránt, ennek eredményeképpen demokratikus választások lesznek. A derűlátás hosszabb távon indokolatlannak bizonyult, az adott pillanatban azonban (a potsdami értekezlet után) mégis volt némi alapja. Ami a belpolitikai helyzetet illeti, Saláta – Szent-Iványival ellentétben – viszonylag hosszan írt a kommunista párton belüli „radikális” és „evolucionista” irányzatok harcáról. Ez inkább elméleti konstrukciónak tűnik, viszont helyesen állapította meg: az MKP érdeke, hogy minél tovább fennmaradjon az ideiglenes állapot (amelyet Saláta „forradalomnak” nevezett, nyilván a jogrend ellentettjeként).

Saláta írásának központi kategóriája szintén a rend és a stabilitás, ehhez azonban hangsúllyal tette hozzá: a *demokratikus* rend. Ő is kivezető utat keresett a kommunista párt uralmaként jellemzett helyzetből. Ő is számba vette a „magyar erőteljesítőket”, amelyek a háborúban megsemmisült magyar vezető réteg helyét elfoglalhatják. A magyar lakosság többségét kitevő „konzervatívabb hajlamú”, „történeti magyar tulajdonságait megőrző” parasztsággal kezdte, és a „faji összetételre rendkívül heterogén” munkássággal folytatta. Ám a „faji” szó fejtegetéseiben mindössze itt fordult elő, a *zsidó* szó pedig egyetlen helyen sem. Szövegében mind a parasztság, mind a munkásság finoman rétegzett társadalmi csoport, alcsoportjait anyagi helyzetük, műveltségük, gondolkodásuk szerint gondosan jellemezte. Külön tárgyalta – „kispolgári rétegek” címszó alatt – a kisiparosságot és a parasztságból rekrutálódott alacsonyabb közalkalmazotti, altisztireteget. A „magyarországi kereskedőket” ingatag, a társadalomhoz „bizonytalan alapon” kapcsolódó csoportként írta le. Ötödikként jellemezte az „értelmiséget és a középosztályt”, a következőképpen: „Ez a magyar társadalom legheterogénebb eleme, akár a származást, akár a gondolkodást vesszük. Politikailag a legkevésbé tud érvényesülni, azonban számot kell vetni vele, mert műveltségénél fogva leginkább van azoknak a feltételeknek a birtokában, amelyek mellett az államvezetést vállalni lehet. A középosztály egy része – nem is jelentéktelen része – szintén abban a hagyományos evolucionista jogrendet és biztonságot igénylő, legális, az állandóságot és biztonságot kívánó gondolkozásmódban él, mint a magyar parasztság túlnyomó része. Ezek az elemek önkéntelenül is keresik a parasztság felé vezető utakat. A középosztály más részei részben idegenségük, részben beteges vagy bizonytalan opportunisták hajlamaik folytán más irányban keresnek érvényesülést. A középosztály politikai súlyát legnagyobb mértékben az rontja le, hogy kevés politikai érzéke van, tisztességes elemei idegenkedéssel nézik és meg sem értik a politikát, elzárkóznak tőle, így kevésbé tisztességes elemei nyomulnak politikai síkon előre.”³⁴ Látható, hogy az *idegen–magyar*,

tisztességtelen–tisztességes dichotómia, a zsidó–keresztény 1945-ös kódjai szerepelnek Saláta politikaképében is.

E politikakép központi elemét, a stabilitást a munkásság külföldi támogatással, forradalmi erőszakkal, diktatúrával sem tudja biztosítani. A megoldás a parasztság politikai megszervezése. Saláta gyakorlati politikai programja elsősorban megfelelő elmélet (ideológia, bár ezt a szót nem használta) kidolgozását sürgette, amelynek magva, „hogya a parasztság a történelem nagy hagyományainak hordozója, melynek életformájából alakultak ki azok az államberendezések, melyek példaként szolgáltak a demokrácia elméleteinek kialakításában. [...] Ennek az eszmerendszernek magában kell foglalnia a nemzeti gondolatot és a vallásos világnézetet.”³⁵ A továbbiakban kitért a parasztság egységét biztosító intézkedésekre (valamiféle falusi újjáépítő bizottságokra gondolt), a művelődést biztosító parasztkollégiumok alakítására, és a politika alapiskolája, az önkormányzatok fontosságát hangsúlyozta. Úgy vélte, a parasztság „megnyerheti” a kisiparosokat és a közalkalmazotti-altiszti réteget, sőt a munkásság egy részét is – ez utóbbit az alkalmazotti függés oldásával, szakszervezeti munkával, „kellő korlátok között tartatott” üzemi bizottsági rendszerrel, ház- és telektulajdonnal, dolgozói szövetkezeti formában működő iparvállalatokkal. Befejezésül sürgette a kisgazdapárt átszervezését modern politikai párttá, és néhány, az 1945-ös őszen esedékes politikai feladatot említett – elsősorban a választásra való felkészülést. A nézete szerint kívánatos (kisgazda–szociáldemokrata) koalíció esélyeinek latolgatásával zárta feljegyzését.

Három példánk a két világháború közötti keresztény középosztályhoz köthető, Teleki fémjelezte konzervatív reformpolitika 1945-ös állapotát próbálta szemléltetni. Amennyiben e társadalmi csoport tagjai gondoltak valamit a politikáról 1945-ben (saját képviselőik szerint egyébként nemigen gondoltak...), nagyjából ilyesmiket gondolhattak. A demokrácia mint politikai rendszer, mint értékek rendszere, nemigen volt e gondolkodás tárgya. Miközben a baloldalon világszerte revízió alá vették a demokratikus rendszereket, elsősorban a náci totalitarizmussal szembeni védtelenségük okán,³⁶ választott példáink, a magyar keresztény középosztály reprezentánsai mintegy *adottnak vették* az 1945 utáni új demokratikus rendszert. Nem elemezték kialakulását, nem vizsgálták mint új rendet. Arra a jobbra gyakorlati kérdésre próbáltak választ keresni, hogyan érvényesíthetik megőrzött értékeiket és politikai meggyőződésüket ebben az új helyzetben és struktúrában. Egyéni és kollektív sérelmeik, az egzisztenciák és stratégiák összeomlása védekező gondolati attitűd kialakulását eredményezték.

34 Saláta Kálmán... (2004) 34–35. p.

35 Uo. 38. p.

36 Újabb áttekintést ad erről Péteri (2004).

A védelem oltalma alá helyezték a keresztény-nemzeti ideológiát, jobb esetben ennek javított változatát. Ott akarták volna vagy folytatni vagy újramezteni, ahol ez a politikai eszmerendszer a negyvenes évek legelején „abbamaradt”.

1944 és 1945 történéseit azonban nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A szövegekben nyomon követhetők e gondolkodás sajátosan 1945-ös elemei. Ezek közül az első a középosztályi-értelmiségi *lelkifurdalás* és az ezen kilombosodó *felemás önkritika*. Az önkritikát azonban nem a háborús események, a végkifejlet váltotta ki, inkább a harmincas–negyvenes évek önvizsgálatának és útkeresésének folytatása volt. Benne volt Szekfű és a *Magyar Szemle* konzervatív és a népi irodalom (valamint a harmincas évek ifjúsági mozgalmak) radikális társadalomkritikája. Ide nyúlt vissza a törekvés a magyar parasztság gazdasági és kulturális felemelésére, a középosztály (sok helyütt „értelmiség”, „hivatalnokosztály”, sőt „polgárság”) ily módon való „vérfrissítése”. Az 1945 körüli szövegekben meg-megjelenő nyílt vagy burkolt antiszemitizmus is a háború előtti és alatti vitákat folytatta, amikor a magyar „fajú” középosztály védelméről volt szó az idegenekkel – a negyvenes évek elejéig a zsidókkal, azután a németekkel szemben. Az önkritikai elemek a háború után hangsúlyosabbá váltak. A Teleki Pál Munkaközösség 1945-ös helyzetképe az „értelmiség” jellemző tulajdonságai között sorolja fel a gyávaságot, a kényelmességet, a túlzott tekintélytiszteletet, a rossz ítélőképességet, az egyoldalú tájékozottságot, a műveletlenséget (főként a németen kívüli nyelvismeret hiányát). „Magyarságtudata hiányos volt – folytatódik az értékelés –, nem érzekelte az agrárproletariátusunk súlyos helyzetét, s nem ismerte az ipari munkásság problémáit.” De volt „egy része – főleg a fiatalabbak között –, amely sokat olvasott, kultúrája már szélesebb, magyar alapokon nyugodott, és kapható volt már közösségi munkára is”.³⁷ A tíz pontba szedett kritikai helyzetképből hiányzott azonban a közvetlen reflexió a háború végkifejletére – és a demokratikus értékekhez, a demokrácia rendjéhez való viszony említése is.

A másik 1945-ös elem a keresztény középosztály *félelmi komplexusa*. A szorongás és a félelem jelen volt 1945 előtt is, és a háború közeledő baljós végét érezve egyre nőtt. E félelmeket mások mellett Bibó István szedte lajstromba 1944 nyarán *A magyar munkásság „békeajánlata” a magyar középosztálynak* című írásában. (A munkásság ajánlata Bibó szövegében nem volt más, mint a jellegzetes középosztályi félelmek elosztatására tett kísérlet.) Eszerint a (keresztény) középosztály félt a háború utáni proletárdiktatúrától, a „munkásság” (vagyis inkább annak baloldali politikai erői) és a zsidóság „kollektív bosszújától” – különösen a hatósági zaklatásokért és „sérelmekért” –, félt Horthy Miklós és egyes

politikusok felelősségre vonásától (mint az előbbi szimbolikus foglatatától), a

37 Idézi Lukács (1996) 45. p.

„magyar alkotmány, jogfolytonosság és jogrend” hatályának megszakadásától, új 1919-es kurzustól, tartós szovjet megszállástól, esetleg bekebeleztetéstől, második Trianontól, vallás- és egyházüldözéstől, a hivatalnoki kaszt attribútumainak felszámolásától, a közbiztonság „tartós megszűnésétől” („nadrágosok és kalapos nagyságák utcai inzultálásától”), zsidók túlzott részvételétől a „baloldali magyar munkásság központi vezető bizottságában”, a lakásaiba telepítendő „részezes kocsisoktól és mocskos szájú mosónőktől”, magántulajdona (a házaktól a részvényeken át a kisbirtokig) elkobzásától – és Weiszék-Chorinék-Kornfeldék „vagyonhiatalmi helyzetükbe visszavezetésétől”.³⁸

1945-ben e félelmek majd mindegyike valóra is vált – igaz, azonnal és teljességgel egyik sem. De ettől a szorongás nem csökkent, inkább nőtt: ha *most* még nem is, de hamarosan jöhet a legrosszabb – annak ellenére, hogy az 1945-ös magyar baloldal folyamatosan tagadta, hogy valóra akarná váltani e félelmeket. Eltűnt a középosztályi életforma anyagi és spirituális alapja: a fizetés, a juttatások, a lakás, a személyes vagyontárgyak és a presztízis, a tekintély egyszerre – szinte vagy teljességgel – semmivé vált. A háborús vereség és veszteség az egész magyar társadalmat sújtotta – más népesebb csoportok azonban jobban hozzászoktak a nélkülözéshez, mint a középosztály. A keresztény középosztály vezetői tekintélyeinek nagy része eltűnt a közéletből és a közbeszédből. Megszólalási lehetőségeit erősen korlátozta a fegyverszüneti egyezmény, a cenzúra és az öncenzúra. A keresztény középosztálynak nem volt *saját* politikai pártja, nem voltak érdekvédelmi tömörülései, intézményei, egyesületei szétszóródtak vagy nagyon nehezen és lassan szerveződtek újjá. A saját soraikból érkező, mélyreható elemzések alapuló bírálatok, mint Szekfű Gyuláé vagy Bibó Istváné, elfogadhatatlanul radikálisnak tűntek.³⁹ Szekfű a „forradalmat”, a „keleti demokráciát” és a szovjet alárendeltség hosszú távú elfogadását ajánlotta. Bibó a reakciós attitűdöt ostorozta, és az „úri közhivatalnoki” osztály szakszerű értelmiséggé alakulását szorgalmazta, egyebek között az úri hivatalnokból való tervszerű kiszorítás útján is. Mindketten a keresztény középosztályi gondolkodásmód, életkörülmények és kiváltságok gyökeres átalakításával számoltak, azt tartották volna kívánatosnak. Politikai szempontból pedig egy lezárt történet, a Horthy-korszak szereplőjeként beszéltek a keresztény középosztályról. Az új politikai rendszert ugyan egyikük sem írta le szociológiai szem-

38 *Bibó...* (1981–1984) 4. kötet, 1275–1280. p.

39 Lásd elsősorban Bibó Eltorzult magyar alkat – zsákutcás magyar történelem című esszéjét (*Bibó...* 1981–1984, 1. kötet 255–289. p.), továbbá *Értelmiség és szakszerűség, A koalíció válaszában és A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* című írásait, valamint Szekfű *Forradalom után* című könyvét.

pontból, de nem számoltak az egykori „nemzetfenntartók” erkölcsi-politikai szerepének fennmaradásával.

Talán éppen a régi és új félelmek lettek úrrá a korábbi lelkifurdaláson, s fojtották el csírájában a keresztény középosztályi önvizsgálatot. Akik nyilvánosan elkezdtek, magányosnak, kivételesnek tűnnek, mint Bibó és Szekfű. A vere-ség és a társadalmi összeomlás elemzése, megértése háttérbe szorult, elakadt. A háború nemzeti, csoportos és egyéni szerencsétlenségnek, *balesetnek* tűnt egy olyan úton, amelyen amúgy talán tovább lehetne (s tovább is kellene) haladni, csak a katasztrófa „eredményeképpen” felhalmozódott roncsok eltorlaszolták. Diagnózis és analízis helyett maradt a fájdalmas sebek és a még fenyegetőbb következmények *mély átérzése*.⁴⁰ Aki pedig politikai következtetésekhez jutott, az a pozíciók megőrzésének technikáit kutatta, s kézenfekvő módon találta meg menedékeként a kiscgazdapártot a nagykoalíció jobboldalán. Nyelvében, fogalmi-ban és értékeiben pedig – ahogy a példák mutatják – visszajutott Telekihez, pontosabban el sem mozdult tőle, a harmincas–negyvenes évtizedforduló ifjúsági mozgalmainak gondolatvilágától, a *Magyar Közösség* titkos szerveződésétől.

Elsősorban Saláta Kálmán szövege szemlélteti, hogy azért még erről az alapról is, 1945-ben is lehetséges volt az elmozdulás a politikai gondolkodásban. Szemlélteti a népi irodalom és szociográfia, sőt szociológia megtermékenyítő hatását, azt a gondolkodást, amely hangsúlyozottan elkötelezett a nyugati demokrácia iránt, ugyanakkor őszintén hisz a kistulajdonosi-paraszti társadalmi bázison, magyar és keresztény „elvek” alapján szerveződő Magyarországon. Itt a baloldal, a munkásság, a marxizmus, sőt a Szovjetunió nem kizárólag az ördög (a

40 Márai Sándor 1945-ös magányában egyszerre állt kívül és belül, egyszerre élte át ezt az érzést és fordult el undorral tőle: „A magyar tragédiát nem lehet csak belső bűnökkel magyarázni. Mélyen tragikus sors ez. Milyen ritka az idő, mikor ez a nemzet csakugyan egyedül van sorsával, önmagából gyógyulhat! Most megint idegen hatalom parancsol, idegen szuronyok villognak a hazai utakon... mit akarunk hát. Tegnap a gyűlöletes német martalócok, ma az oly idegen szlávok, s mind visz, harácsol, büntet és rángat... Bele kell pusztulni.” Márai (1992) 194. p.

zsidók) műve, hanem ellenfél, amelytől esetleg tanulni is lehet. Logikájában, percepciójában viszont a finomabban cizellált társadalomképpel operáló, toleránsabb Saláta-feljegyzés is közelebb áll ősforrásához, illetve Donáth és Szent-Iványi szövegeihez, mint akár Szekfű vagy Bibó elemzéseikhez.

A kiscgazdapárt azonban nem vált a Saláta Kálmán által vizionált eszme-rendszer műhelyévé és politikai érvényesítőjévé. Még az „egymás között” folytatott halk diskurzusok is főbenjáró állam- és rendszerellenes összeesküvésekké kriminalizálódtak. Ezzel a „de-

mokratikus értelmezés” Szabó Miklós említette kapillárisai e társadalmi csoport számára valóban eltömődtek – s hozzátehetjük: nem is igen váltak átjárhatóvá később sem. Akkor sem, amikor 1956 után az immár *volt* keresztény középosztály tagjai és utódaik kínosan-lassan újjáépíthették anyagi alapjaikat, s akkor sem, amikor 1989 után az értelmezés szabadsága is helyreállt. Megmaradt és működött viszont a megőrzés és az átörökítés kapillaritása, elsősorban a családokban, később a tovább élő (s magukat egymás közt továbbra is *úrinnak* nevező) „társaságokban”. Az „örzés” évtizedeiben felnőtt új generációk soraiban akadtak, akik megpróbálták folytatni vagy újrakezdeni az 1945-ben elakadt önvizsgálatot és -értelmezést.⁴¹ Ma azonban úgy tűnik, hogy a megőrzés gondolati hagyománya az erősebb, amely beépül a politikai retorikába, és szimbolikus gesztusokban nyilvánul meg. Az önvizsgálat és önértelmezés 1945-ös félbemaradása, zavara máig hat.

41 Irodalmi példák: Kukorelly (2000), Lángh (2003).

IRODALOM

- ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2005, Osiris.
- Bibó István *összegyűjtött munkái*. Sajtó alá rendezte Kemény István, Sárközi Mátyás. 1–4. kötet. Bern, 1981–1984, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- CICSERY-RÓNAY István–CSERENYÉY Géza: *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzűzésára 1947*. Budapest, 1998, 1956-os Intézet.
- Donáth György *utolsó szó jogán mondott beszéde*. Washington D. C., [1988], Occidental Press.
- GOSZTONYI Péter: *Magyarország a második világháborúban*. 2. kötet. München, 1984, HERP
- GYÁNI Gábor: *Történelemszövegek*. Budapest, 2002, L'Harmattan.
- GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998, Osiris.
- HÁM Tibor: *Összeesküvés kirakatper*, Budapest 1947. In *Jelenkori Magyar Történelmi Dokumentumok III*. Washington D. C., 1986, Amerikai Magyar Kultúrközpont. 5–104. p.
- HUSZÁR Tibor (vál.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. A felhasznált interjúkat készítette Huszár Tibor és Hanák Gábor. Budapest, 1995, 1956-os Intézet–Osiris–Századvég.
- JUHÁSZ Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest, 1983, Kossuth.

- KIS János: „Az erkölcsi ítéletalkotás része a politikának”. Kis Jánossal Révész Sándor és Mink András beszélgetett. *Beszélő*, 2004. 6. sz. 6–15. p.
- KUKORELLY Endre: *Rom. A szovjetónió története*. Pécs, 2000, Jelenkor.
- LÁNGH Júlia: *Egy budai úrilány*. Budapest, 2003, Magvető.
- LUKÁCS Gyula: A Teleki Pál Munkaközösség története, 1941–1947. *Valóság*, 1996. 6. sz. 42–56. p.
- MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*. Toronto, Vörösváry, 1992.
- PALASIK Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Budapest, 2000, Napvilág.
- PÉTERI, György: Before the Schism. Revisiting György Lukács’s „Plebeian Democracy” in a Global Perspective. In Ragnar Björk–Alf W. Johansson: *Samtidshistoria och politik. Vänbok till Karl Molin*. S. I., 2004, Hjalmarson & Högberg. 357–390. p.
- Saláta Kálmán az ifjú szürkeeminenciás. *Fejezetek a Független Kisgazdapárt 1945-ös küzdelméből*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Csicsery-Rónay István. 2. kiadás. Budapest, 2004, Occidental Press.
- SZABÓ Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1989, Atlantisz Program.
- SZABÓ Zoltán: *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság*. Sajtó alá rendezte Huszár Tibor. Budapest, 1986 [1938], Akadémiai–Kossuth–Magvető.
- SZABÓ Zoltán: *Terepfelverés*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Czigány Lóránt. Bern, 1987, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*. Sajtó alá rendezte Glatz Ferenc. Budapest, 1983 [1947], Gondolat.
- SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1989 [1934], ÁKV–Maecenas.
- TÖRÖK Bálint: *Farkas esz meg, Medve esz meg... Szent-Iványi Domokos és a Magyar Függetlenségi Mozgalom*. Basel–Budapest, 2004, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- UNGVÁRY Krisztián: Antiszemitizmus és németellenesség – a kétfrontos harc. In A. Sajti Enikő et al. (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Budapest, 2002, MAZSIHISZ, 731–750. p.
- UNGVÁRY Krisztián: Gyötrő illúziók. Bibó és 1945 eseményei. *Beszélő*, 2000. 1. sz. 40–49. p.

LÍRA ÉS RENDSZERVÁLTÁS

A második világháború után újra megindult magyar irodalmi élet egyik legérdekesebb színfoltja kétségkívül a rövid életű, de mégis nagy hatású (s kivált fontos utóéletű) fiatal folyóirat, az 1946-ban megjelent *Újhold* volt. E folyóirat beköszöntő cikkében a szerkesztő, Lengyel Balázs mintegy összefoglalta programjukat – írása, mely vitát is kiváltott, majdhogynem nemzedéki kiáltványként is olvasható. Azazhogy szerencsésebb lenne talán úgy fogalmazni: kiáltványnak minősült, hisz az irodalomtörténet is egy jelentős írónemzedék jelentésszerű meghatározási kísérleteként tartja számon. Ám ha ma újra elolvassuk e cikket, meglepődve tapasztalhatjuk: a mű, melynek címe *Babits után*, egyáltalán nem azt tárgyalja, milyenek is az irodalom lehetőségei ma, Babits Mihály még közeli halála (és természetesen a háború) után, hanem azt, milyen lehetőségekkel és korlátokkal kellett számolnia és megküzdenie a *Nyugat* második és harmadik nemzedékének (vagyis az *Újhold*-at közvetlenül előző írósapatnak) – hiszen Babits hatalmas életműve és tekintélye már az első háború előtt meghatározta és preformálta az irodalom mozgásterét. Az új generációnak, legalábbis Lengyel Balázs ekkori összefoglalása szerint, nem új problémákkal kell szembenéznie, hanem szervesen kellene folytatnia azt az eredetileg a babitsi szintézissel szemben kiépített kísérletezéssorozatot, melyet Illyés Gyulának, Szabó Lőrincék, József Attilának mint a Babits utáni első nemzedék már kipróbáltak, s sok jelentős eredménnyel végigjártak. („A két nemzedék [azaz Babitsék és Illyésék] ellentéte végső fokon sokkal mélyebb a formainál. Az új költőket a babitsi teljesség, a korokat, világtájukat befutó egyetemesség egy kidolgozott magatartás felvételétől zárta el, melyben tehetség és igény a költői pálya minden állomására érvényesen, egymással harmonikusan viszonyult. A nagyság öntudatlan kegyetlensége az utódokat majdnem abból kergette ki, amit a magyarság számára művében össze-

foglalt. A második nemzedék visszaüzetett a teljességtől a részletig...”¹⁾ Lengyel rendkívül széles látóköri, rengeteg nevet és művet felölelő körképet ad a két háború közti magyar irodalomról (sok ítéletével még ma is egyet lehet érteni), az azonban valóban megrázóan hat, hogy saját kortársairól szinte semmit nem mond, s generációjából egyetlen név sem hangzik fel ebben a leírásban (a legfiatalabb írók, akiket Lengyel név szerint említ – azaz Weöres Sándor, Vas István, Zelk Zoltán, Radnóti Miklós, Rónay György –, koruk szerint mind majd egy évtizeddel megelőzik az újholdasok csoportját!). Irodalomtörténetileg nézve persze ez a látszólagos szerénység jogosult is, hiszen bármennyire nagy tehetséget mutatott is fel a legújabb írócsoport – s azon belül elsősorban az 1946-ban megjelent (s rögtön Baumgarten-díjjal is méltán kitüntetett) két kötet: Nemes Nagy

1 Újraaközölve Lengyel (2002). E tanulmányak, illetve az egész *Újhold*-nemzedék ekkori nézeteinek elemzését (valamint a korabeli fogadtatás leírását) lásd Schein (1998) 11–20. p.

2 Vö. Lukács György nagyon élesen elítélő cikkét, mely elsősorban Ady mellőzését és a politizáló hagyomány lebecsülését vetette Lengyel Balázsék szemére 1946 decemberéből (*Újhold*). In *uő* (1948) 230–234. p. (Jellemző, hogy e cikk a kötetnek *Adalékok a magyar elefántesonttorony történetéhez* című fejezetében kapott helyet.)

3 Persze az megemlíthető, hogy Lengyel más cikkeiben jelentős mértékben propagálta az épp most induló írókat, s igen tág névsorokat tudott a kialakuló új irodalmi élet résztvevőiből összeállítani, s a legújabb teljesítmények fontosságát mindig hangsúlyozta – igaz, mindig úgy, hogy a megelőző generációk, és kivált Babits prioritását is megőrizze. Vö. például: *Nem hallgattak a magyar írók* (1947), kötetben Lengyel (2002) –, melyben többek között Márai, Kassák, Gelért Oszkár, majd Bóka László, Kolozsvári Grandpierre Emil, Cs. Szabó László, Illyés

Ággestől a *Kettős világban* s Pilinszky Jánostól a *Trapéz és korlát*, a megjelenés pillanatában, a mára rendelkezésünkre álló későbbi távlat híján, mindkét kötet értelmezhető volt még a József Attila-i költészet közvetlen és szerves folytatásaként is – aminthogy az egész *Újhold*-mozgalom is alighanem úgy fogalmazta meg önmagát, mint a megelőző legkiválóbbnak tartott irodalmiság szerves továbbépítését, a radikális szakítás vagy újrakezdés indulata nélkül, legfeljebb azt a szép és nagyra törő, de talán túl általános és klasszicizáló indulatot ismerete el sajátjaként, hogy újra megteremtse és fenntartsa az Illyés Gyuláék és József Attiláék révén megbontott egység iránti igényt (megjegyezném, igazuk is volt: valóban a magyar irodalom legérdemesebb és legnemesebb hagyományait választották). A forradalmi-baloldali kritika jó érzékkel vette észre s támadta ezt az attitűdöt:² a társadalmi radikalizmus szempontjából e program valóban inkább konzervatívnak, mintsem rendszerváltónak tűnhetett fel.³

Persze ma ott feszül a roppant nagy kérdés: a nagyszabású és mindent átható politikai-társadalmi átalakulásnak és útkeresésnek, illetve a politikai más-ság és újság akarásának volt-e ténylegesen irodalmi ekvivalense, s volt-e ebben az időszakban oly új irodalmiság, leszűkítve: líra, líraiság, mely *nem* azt folytatta, amit a háború szörnyű eseménysorozata egy pillanatra (történelmileg nézve: valóban csak *egy* pillanatra) megszakított vagy megállított? Ami a leginkább kívánta és sürgette az irodalmi megújulást és mélyreható revíziót: a baloldali (azaz a szocialista/kommunista) pártok által űzött és megfogalmazott kritika, természetesen elsősorban *negatív* jellegű volt, s csupán bírálta (időnként már igen korán, s nagyon durván is) a megújulni képtelen, „polgári” beállítottságú (tehát megalkuvó stb.) írókat; ám pozitív, meggyőző példákat nem tudott hozni arra nézve, milyennek kellene lennie annak az irodalomnak, mely korszerűen képviselne valamely „jövőbe mutató”, radikálisan más irodalmiságot, legfeljebb nagyon általános elméleti tanácsokkal és alig operacionalizálható előírásokkal szolgált (a szovjet példa gátlástalan dicsérete az első években még nem volt divatban). S ráadásul az éppen keletkező irodalom valójában legfeljebb tartalmilag reagált a megtörtént tragédiára és a kínálózó változtatásra (ha tetszik: az öszeomlásra és a felszabadulásra). Az át-élt szörnyűségekről természetesen nem kevés beszámoló, napló, memoár stb. jelent meg, elsősorban nem szépirodalmi jelleggel és szándékkal (ezek közül nagyon kevésnek maradt igazán szépirodalmi értéke, kivételképpen talán csak Szép Ernő *Emberszag*, Márai Sándor *Napló*, Nagy Lajos *Pincenapló* vagy Déry Tibor *Alvilági játékok* című írását említeném⁴): az irodalom általános funkcióváltásáról, az irodalmiság, sőt az irodalmi *stílus* és stilizáció átalakulásáról azonban egyáltalán nem beszélhetünk. Hisz gondoljuk meg: a háború utáni évek epikája (s hogy visszatérjünk Lengyel Balázs idézett cikkéhez; ott olvassuk: „Az epika végső soron mégiscsak közügy. A líra nem teljesen az.”⁵) lényegében ugyanott folytatja, ahol a háború előtt vagy alatt

stb. mellett Devecseri Gábor, Rónay György is helyet kapott (bár a felsorolásnak van egy kis mennyiségi számadás-jellege is: „Mennyi a mű! Meglepő, mennyit haladtunk, fejlődtünk az elmúlt év alatt. Nemcsak a könyvek száma jelentős, hanem irányuk, stílusuk, újjal való küzdelmük. [...] Méltán mérhetjük magunkat gondolatban, eleganciában, vitalitásban talán még a franciákkal is.”) – de mindezzel szemben mégiscsak az áll, hogy e kétéves időszak legnagyobb ajándéka, hogy meghozta: „díszként Babits összes műveinek első kötetét”. Uo.

4 A Déry-könyv kapcsán megemlítenőd, hogy a kötet utolsó novellája, mely azt is feldolgozza, ahogy egy orosz katona megerőszkol egy magyar nőt, a továbbiakban (a szocialista korszak végéig) nem jelenhetett meg, s Dérynek más, optimistább novellával kellett befejeznie művét.

5 Lengyel (1946).

abbahagyta: Márai zavartalanul ugyanúgy írja tovább nagy regénysorozatát, mintha mi sem történt volna, sőt még hangsúlyozza is az elvi, cselekményszintű és műfajbéli folyamatos összetartozást a jó pár évvel korábbi könyvvel, *A féltékenyekkel*, s legfeljebb tartalmilag bővíti ki általános elidegenedés-leírását és kultúr-hanyatlás-vízióit a fasiszta történelmi légkör igen bátor, éles és kiemelkedően precíz megjelenítésével és határozott elutasításával (*Sértődöttek I. A hang*, 1947), Németh László rendületlen kitartással folytatja és befejezi az *Izonyt*, mintha csak egyszerűen valamely véletlen akadályozta volna meg az írás folya-

6 Mint ismeretes, az *Izony* első fejezetei már a háború előtt megjelentek; a kész mű 1947-ben jött ki. Németh egyik monográfiája szerint „három évnél is több múltot el, míg az újrainduló Válaszban folytatta Németh az *Izonyt*, a cezúra azonban a regény hatalmas sodrású egységében sehol nem érezhető”. Vekkerdi (1970) 216. p.

7 Illyés Gyula: Déry Tibor regénye. *Nyugat*, 1938. 8. sz. 139–140. p. Kötetben: Életmű fiókban, in uő: (1971) 9–11. p. Figyelemre méltó Illyés itt megfogalmazott irodalomszociológiai szempontú érvelése, mely több szempontból akár jövendölésként is olvasható a megjelenés utáni fogadtatásra: „Mert a könyv előbb-utóbb természetesen mégis megjelenik. Megjelenését ma egyedül az gátolja, hogy az a réteg, amely a mű irodalmi értékeiben el tudna mélyedni, visszahőköl az épp ellene irányított kemény vádtól és gúnytól az a réteg pedig, a proletárság, amely a mű emberi állásfoglalását magáévá tehetné, az irodalmi és lélektani merészségtől hőköl vissza.”

8 Hogy ez a könyv milyen fontos volt a baloldal számára, mutatja, hogy három jelentős irodalomkritikus is (Németh Andor, Lukács György és Szigeti József) hosszú tanulmányt írt róla.

matában,⁶ s a baloldali irodalom is csak egy olyan ekkor megjelent remekművet tud felmutatni és példaként statuálni, mely persze már a harmincas évek végén készen volt, sőt melyről az akkori irodalmi élet, példa nélküli módon, még kézirat formában is értesülhetett Illyés Gyula *Nyugat*-beli kritikájából:⁷ azaz Dérytől *A befejezetlen mondatot*.⁸ Az irodalmi trend – melynek kereteit, azaz az irodalmi élet és intézményrendszer változásait a politikai-társadalmi átalakulás persze mélyrehatóan érintette – az irodalmi alkotások belső összetevőit és funkcióit tekintve mintha nem venne tudomást a rendszerváltozásról, legfeljebb csupán néhány (nem sok!) tartalmi utalás szintjén.

Rendkívül érdekes e folyamatot megfigyelni a korszak lírájában – a folytonosság ott talán még megrendítőbben jelentkezik. Ha csak a néhány legnagyobbat vesszük például: Kassák Lajos 1945-ben megjelent kötete, *A költő önmagával felel*, nagyszabásúan folytatja addigi (két háború közti) költészetének mindkét irányulását: mind az aktivista világnézetiség, mind a kontemplatív individualizmus tökéletesen a helyén maradt – annak dacára, hogy Kassák önálló

kis prózakötetet is jelentetett meg háborús-felszabadulások emlékeiről és reflexióiról (*Kis könyv haldoklásunk emlékére*, 1945). A kötet első két verse lényegében teljesen ideológiamentes, individuum–központú önábrázolást nyújt: „Meddig csatangoljak és merre még / úgy hiszem, bejártam már a világot / ültem kocsin, hajón és vonaton / ettem abból, amit mások ott hagytak / és aludtam állva, mint a katonák... [...] Úgy lépek, mint aki zenére lép / látom, ott messze túl még in-tegetnek [...] ezer szép emlék kíséri vágyaim / s egy csillag le hull, ha megérkezem”... (*Fütyörészve ballagok*); az utolsó, kötetzáró nagy vers pedig, az *Építő lélek*, szinte szóról szóra megismétli a tízes években írott aktivista költő ideálképét és programját, legfeljebb a kifejezési struktúrák klasszicizálódása, azaz a hatásá nyavantgardista dikció elmaradása emlékeztet az idő múlására (de nem a korszakváltásra – hisz e klasszicizálódás már jóval a háború előtt bekövetkezett): „Himnuszodat énekelem, nagy élet / a falvak és városok életét / ahol társaim milliók élnek / száraz kenyéren és langyos vízen / s az egek visszfényével szemükben... [...] Dalom és mosolyom bokrétáját / nyújtom felétek testvéri kézzel / s hogy állok a valóság talaján / elkötöm hű szerelmünk csónakját” ... stb. S ha a másik jelentős „változatlan” költőt nézzük: tulajdonképpen meglepő módon „tartalmilag” még Weöres Sándor is rögtön reagál a háborús események és fordulatok sorozatára (azaz „aktuális” témák kapcsán ír néhány verset) – csakhogy amit és ahogyan ír; az mind tökéletesen belesimul abba a nagyszabású, s már teljesen homogén vilásképebe és poétikába, melyet az 1943-as *Medúza*-kötet felmutatott, s mely aztán ötvenes években is mindvégig érvényes marad; 1944–45 táján írott versei helyet foglalhatnak akár a megelőző kötetben, akár mondjuk az 1956-ban megjelent *A hallgatás tornyában*. A *XX. századi freskó* (1944) megdöbbentő nagy víziója persze értelmezhető aktuális viszonyok között is – csakhogy a dikció és a képalkotás itt ugyanolyan absztrakt és egyetemes, mint bármikor (a háború előtt vagy akár jóval utána): Weöres *költészetére* az események és fordulatok semmiféle alakító hatást nem tettek. A szörnyűségek e versekben (is) az általános, mitikus Felhőkakukvár színterén zajlanak, s az undornak is egyetemes, mindig érvényes angyala nézi a romokat – ugyanazzal az „emelkedettséggel”, ahogyan a történetileg konkrét vonatkozások az *Elesett katonák* című vers nagyon éles és szokatlanul „földi” víziójában is feloldódnak a rémület egyetemességében és a világleflettség ornamentikájában; az épp most látott katonaholttestek nem történeti jelenlétükkel, hanem korlátlan általánosságuk révén hatnak: „Nem mozgunk: mozog a hulla, / harmatos a rét, zsíros a szántás, / iszik, eszik a hulla. [...] Cafatos a hulla. / Kásásan folyik a hulla. / Mozog a hulla.” Stb.

Persze a legérdekesebb e folytonosság a korszak két leginkább elismert hatalmas figurájánál, Illyés Gyulánál és Szabó Lőrincnél. Szabó, ez a végtelenül

érzékeny, zseniális elme, akinek személyes sorsában és közéleti szereplésében igazán radikális változást hozott a háború befejezése (rengeteg meghurcoltatás, nyilvánosságtól való elzárás, régi kapcsolatok gyökeres felfordulása), az átalakulást nemhogy a közélet terén, hanem saját élete és élettörténete szempontjából sem tudta (vagy akarta) realizálni, s a történeti eseményekre semmiféle rálátással vagy reflexióval nem reagált. Nagy önvallomása és naplója (*Bírákhoz és barátokhoz*) ebből az időből épp azt bizonyítja: számára a történelemnek nemhogy a nagy fordulata, de egyáltalán a folyamatos zajlása sem jelent, nem is jelentett semmit – képes volt önmagát úgy szemlélni és bemutatni, mintha semmi köze nem lett volna a történelemhez („bennem nem történt változás a végső ideállal szemben. Ezért nem érzem »bűnösnek« magamat. S ezért nem értettem, hogy mit akarnak tőlem a kifogások: az én gondolataim és tetteim függetlenek maradtak és maradnak!”⁹). Szabó Lőrinc egyik monográfusa, Kabdebó Lóránt mindezt nagyon pontosan így jellemezte: „Szabó Lőrinc embere megmarad annak az Énnek, a valóságban egyénileg létező egyednek, aki a sorsa és cselekvése feletti döntést rábízza egy rajta kívül álló valódi, reálisan létezőnek tartott vagy óhajtott hata-

9 Szabó (1990a) 191. p. Ugyaninnen még: „A főszerkesztő azt is mondta, hogy »nem bírja elképzelni, hogy komoly ember ott akarja minden további nélkül folytatni a dolgokat, ahol abbahagyta, mikor a világ száznyolcvan fokkal elfordult«. [...] Ez megvilágított számomra valamit. Azt, hogy az én számomra nem fordult el száznyolcvan fokkal a világ. El az emberek, a vezetők, a politikai frazeológia [...]; de nem fordították el az Eszmék emberét, aki kívülről nézte a fejleményeket és okokat és szándékokat: a nempolitikust! Abban csak a realitás undorát növelték, a belső szenvedést a világ ellentmondásaival szemben, a tehetetlenség érzetét.” Stb.

10 Kabdebó (2001) 155–156. p. A jelenség értelmezéséhez vö. kivált *Az ész kalandjai*, valamint a *Válságos évek* című fejezetet.

11 Tamás Gáspár Miklós: *A rendszerváltás zimankója*. In Domokos szerk. (2000) 187–200. p. Az idézet: 199. p.

lomra, amely épp az egyed cselekedtetésével ad értelmet az egyed emberlétének. [...] költészetében nem szűnik meg az üldözöttségnek, a hatalom iránti kiszolgáltatottságnak döbbenettel és rettegéssel való szemlélése, de a felelősséget a cselekvésben való kiszolgáltatottság önkéntes vállalásával, szabadsággá stilizálásával megtagadta”,¹⁰ egy újabb kritikus, Tamás Gáspár Miklós pedig azt állapította meg róla (illetve az általa képviselt személyiség- és költőtípusról): „akinek filozófiai alkatából következően nincs belső tere a megbánásra és kiegészztelődésre, annak a rendszerváltás pusztja tényéből felé sugárzó szemrehányás nem egyéb, mint merő szerencsétlenség”.¹¹ Ha pedig ez így van, akkor miért is kellene költészetében bármiféle váltásnak bekövetkeznie? Szabó e paradox (bár éppen nem paradoxitásában felismert) helyzetet zseniálisan reagálta le,

mikor közvetlenül a személyes zaklatások megszűnte (fél évvel az ostrom befejeződése) után nekifogott nagy lírai önéletrajzának, a bámulatos *Tücsökzenének* – ám úgy, hogy új és valóban nagyszabású szintézise során rendre megismétli s revízió nélkül hagyja háború előtti világnézetét, irodalomszemléletét, nyelvfelfogását és poétikáját, olyannyira, hogy a *Tücsökzenében* elképesztő mennyiségű (poétikai jellegű) önidézettel, mondhatnánk önismétléssel találkozunk. E művével csupán mintegy betetőzni, megkoronázni kívánta mindazt, amit eddig csinált: verseiben a változtatásnak még halvány igénye sem látszik.¹² Az újabb források megjelenése után alighanem az a nézet sem lesz tovább tartható, hogy Szabó Lőrinc a *Tücsökzenében* az önéletrajziság uralkodó tételével újított volna – ama nagy lírai önkomentár-könyv, a *Vers és valóság* ugyanis, melyben a költő minden egyes hajdani verséhez önéletrajzi és alkalmi ihletésről szóló magyarázatot fűz, Szabó egész költészetét, nemcsak a *Tücsökzenét*, önéletrajzivá írja át, s a *Tücsökzene* számára legfeljebb a teljesség igényét és a folytonosság újdonságát hagyja meg.¹³

A másik nagy figura, Illyés Gyula ugyanilyen rendületlenséggel fog eljárni – ám példája azért érdekesebb, mert ő a háború után igen aktív közéleti szerepet vállalt, a kialakuló és folytonosan átalakuló politika mindig is pozitíve számított rá (nem alaptalanul), s közéletiségét verseiben is folyamatosan kiélte –, s ő annyiban kivételnek (is) számít, hogy aktuális élményei alapján egy lírai „naplót” is kiadott, *Egy év* címmel, melyben az 1944/45-ös év viszontagságait és reflexióit összegzi (persze rögtön hozzáteendő, hogy e versorozatot csak a nagyon konkrét történeti utalások teszik megkülönböztethetővé a harmincas évek végén kiadott *Rend a romokban* című kötet megszólalásaitól). Csakhogy ez a közéletiség a háború/felszabadulás/rendszerváltás idejében is az Illyésre mindig jellemző taktikus ellentmondásossággal működött – Illyésnek még legfelszabadultabb és „legoptimistább”, leglelkesebb verseiben is mindig ott hallható a kételynek és az óvásnak hol halkabb, hol erőteljesebb ellenszólama. Illyés, aki már a két háború között is nagy hatással képviselte és alakította a nemzeti költő vezetői szerepét, s a képviseleti költészetnek nemcsak teóriáját, hanem – feltehetően utolsó alkalommal – nagy és komolyan vehető gyakorlatát is űzte, aki tematikusan igen konkrétan is képes volt az aktualitásokra reflektálni (bár versei a közvetlen politikai aktualizálásra és felhasználásra mindig alkalmatlanok voltak), szintén nem volt képes vagy hajlandó a történelmi rendszerváltásra költészeti rendszerváltással is reagálni. Egyrészt

12 Épp ezt a változatlanságot (azaz az objektívizáló személyiségfelfogásnak, az „izolált én”-nek szerinte tarthatatlan voltát) támadta nagyon élesen a baloldaliság nevében Szigeti József 1947-ben megjelent cikkében.

13 Vö. Szabó (1990b).

nyilván amiatt, mivel a politikum (absztrakt szinten) már régtől fogva mindig is alapvető alkotórészét képezte az ő költészetének, s így a szabadabb körülmények számára nem meglepetésként, hanem leginkább öngazolásként hathattak, másrészt pedig azért, mert költészetének poétikai alapvonása már a harmincas évek végétől fogva a közvetlen mindennapiságnak és az ehhez kapcsolódó gondolatiságnak folyamatos elválaszthatatlanságára és egymásba játszására épült; harmadrészt viszont talán éppen azért, mert az Illyés által alkotott és képviselt nemzeti költő-figura, szemben XIX. századi elődeivel, mindig is alapvetően kétpólusú volt: olyan nemzeti költő volt ő, aki nemzetének állandóan fenyegető katasztrófájával, nem pedig elérendő optimista kibontakozásával számolt. A nagy, Illyés által életrajzi regényben és versben többször is megidézett példaképre, Petőfi-re jellemző offenzív jövőre irányulás helyett ő mindig is az értékőrzés és megmaradás kockázatos alternatíváját emelte ki: „Nem volt a hazának elég, / nem volt elég, hogy el ne essen, / tudd meg, az volt a csoda itten, / hogy össze nem dőlt már elébb!”¹⁴ Illyésnek már a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején írott versei mind ezzel a nagy dilemmával küzdenek – hol úgy, hogy szinte platonikus módon ideális távolságba (vagy épp személyes közelségbe) vonják a haza fogalmát, miközben *mindent*, ami a nemzetkategóriákban hagyományos, kilúgoznak belőle, kivéve a nyelvi kultúra nagyszabású szándékétikáját (*Haza a magasban*), hol pedig úgy, hogy a természetesként beállított költői szerepvállalásnak lehetetlenségét is körvonalazzák; vö.: „Lehet még költő, aki – bárhogy üsse / kintről és bentről ami ütni tud – / összezárt foggal, mint eb a megűzte / vadat, úgy tartja a csöndet, a bút? // S aki – mert neki a némán a tűzbe / nyúló hős útja a példa s az út – / nem jajdul akkor sem, ha épp e büszke / csönddel lesz sorsa harsogón hazúg? // Hát ne legyek...”¹⁵

14 A sokat idézett *Nem volt elég* című vers az *Egy év, 1944–45* című kötetből. Feltétlenül megemlítendő azonban, hogy a vers eredetileg egy olyan szakasszal végződött, mely a fentieket még jobban megerősíti, de melyet Illyés később (az 1952-es *Válogatott versek*-béli újraközléstől) le hagyott a későbbi publikációk során! „És azután sem lesz elég. / Nincs hazád s amit fölrahatnak, / tetőled nem lesz jobb amannál, – / szóródj világgá, nyomorék.”

15 A *Lehet még...* című versből (a *Szembenézve* című, 1943-as kötetből).

Illyés állandóan a lehetséges utak kétértékűségét mutatja fel, s a mindig jelen lévő történelmi katasztrófa fenyegetésével szemben poétikailag az elmélkedés kétpólusú dialogizálását játssza ki. A *Bátrabb igazságokért!* című vers (1943) nagyon szépen példázza, hogy a nagy történelmi ideológiákkal szembeni filozófiai és nemzetvédő kétely hogyan polarizálja a gondolatmenetet: „Mert gyönyörű a győzelem, de szörny lesz / rögtön a győztes. // Ezt mondhatom, / holt anya eleven fia, / ki egy *igen*-re mindig kono-

kon / egy *nemet* ütő szíventől tudom / mi a / forradalom / és elhagyom, akit megnyugtatok, / és legigazibb épp abban vagyok, / mit e világ belőlem gyáván visszadob.” Ezt a poétikát Illyés változatlanul megőrizte, mind a konkrét mindennapi-ságból kiinduló elmélkedés gesztusával, mind a kétpólusú dialogizáltság állandó mozgósításával. Hogy egy meglepő példával éljek illusztrációképpen: ismeretes, hogy Illyés az első szocialista írókongresszuson, provokatív megszólításra következően, az akkor aktuális lelkesítésként ható *Az építőkhoz* című verset olvasta fel, mely a vershez fűzött szerzői megjegyzés szerint sztálinvárosi élményeit dolgozta volna fel. A vers valóban elismeri, hogy építés során új világ épülhet, s szívből helyesli, hogy a házaknak már tetejük is van, ám nagyon meglepő, hogy a költő még ebbe a versbe is beengedi a kétértékűséget, s igen mély ellentétpárokat is felvillant, melyeknek belátása nem mindennapi gesztusokra utal, mikor így szól: „Mert kettős mind a jóirányú tett: / épít, ha ront s fordítva...” vagy: „Kettős küzdelem / hősei az új épületeken, / rajtatok / fordul meg: börtönt rakjatok / vagy bástyát, jól vigyázzatok!” Illyésnek ez a „megkettőzésre építő”, a harmincas–negyvenes években kialakított poétikája még sokáig uralkodó marad – csak az ötvenes évek során alakítja majd ki azt a nagyszabású, narrativitásában és dikciójában is többszólamú, egymástól modalitásban is nagyon különböző, egymással dialogizáló részek együttesében érvényesülő versstruktúrát és szövegvezetést, mely későbbi költészetének oly sok jelentős darabját jellemzi (többek között például a *Bartók* vagy *A költő felel* című verseket). Mindennek alapján azt hiszem, hogy az 1956-os *Kézfogások* című kötetben 1946-ra datált, kiemelkedően jelentős költeményt, melynek címe *A reformáció genfi emlékműve előtt*, csak kiváltó élményét tekintve lehet ily koraira datálni¹⁶ – feltevésem szerint a végső kidolgozás jóval későbbi lehet... (A vers először folyóiratban, az 1955-ös *Csillag*ban jelent meg,¹⁷ nem pedig, ahogy életrajzilag elvárható lett volna, 1946-ban Illyés saját lapjában, a *Válaszban*; hasonló a véleményem egyébként az *Egy mondat a zarnokságról* keletkezési időpontjának vitakérdésében is – *poétikailag* látom túl korainak és valószínűtlennek az 1950-es datálást¹⁸).

16 Egyes irodalomtörténészek Cs. Szabó László emlékezéseire alapozva elfogadják az 1946-os datálást – de Cs. Szabó szövegében csupán annyi olvasható, hogy 1946-ban valóban együtt voltak az emlékműnél, s oly kérdésekről beszélgettek, melyeket a vers is érint: magáról a versírásról vagy a kész versről nem történik említés! Lásd Cs. Szabó (1994) 9–12. p.

17 *Csillag*, 1955. 6. sz. 1203–1207. p. E közlés mellett nem található a későbbi kötetben szereplő megírási dátum.

18 Az 1950-es datálást különböző hiteles (bár az évszámok tekintetében nem mindig precíz) emlékezésekre hivatkozva „holtbizonyosan” erősíti Domokos Mátyás Több mon-

A háború utáni tényleges irodalmi és lírai rendszerváltás, amely a költői megszólalás belső összetevőit is mélyen átalakította, úgy látom, jóval később következett be, mint a közvetlen politikai átalakulás – alighanem csak az ötvenes évek közepe táján. Azaz akkor, amikor Pilinszky és Nemes Nagy Ágnes megírta már valóban nagy verseit, akkor, amikor a még náluk is fiatalabb Juhász Ferencék kilábalnak a rájuk erőltetett dalszerű népi-pártos költészet korlátai közül (értékelő irodalmi szempontok alapján, azaz a pusztán irodalomszociológiai felmérés keretein túlmenően a Révai-féle kultúrpolitika által kikényszerített és támogatott szocialista-realista pártos költészet még akkor sem érdemel különösebb figyelmet, ha rövid időre egyes olyan nagy tehetségű fiatalokat is magához tudott kötni, mint például Eörsi István vagy Csoóri Sándor). A lírai rendszerváltás nyilvánvalóan Juhász, Pilinszky és Nemes Nagy Ágnes kötetei, azaz *A tétköz-lő ország*¹⁹ (1954), a *Harmadnapon* (1959) és a *Századvillám* (1957) jegyében kell hogy majd értelmeződjék (a három kötet megrendítően nagy hatását itt nem kell külön elemezni!) – s ehhez a „rendszerváltó” trendhez sorolom Illyés költészetének már említett poétikai gazdagodását is. Egyébként ugyanez mondható el alighanem a prózáról is: míg a mélyen tiszteletre méltó *Felelet* (Déry Tibortól) nyilvánvalóan semmiféle nagy poétikai átalakulást nem mutat, legfeljebb némi stilisztikai egyszerűsödést *A befejezetlen mondathoz* képest (s bizonyos szempontból épp ebből fakadnak erényei!), addig az évtized közepének prózatermése (például a sokáig ismeretlen és kiadatlan Hamvas-remekmű, a *Karnevál*,²⁰ vagy Mándy Iván és Ottlik Géza novella- és regényírása) már olyan változásokat mutat fel, melyek nemcsak a természetlen szocialista realizmus erőszakolásával állnak, mondhatnánk, „természetesen” szemben, hanem a nyugatos próza által kínált háború előtti lehetőségeket is megváltoztatják és felülírják (ezért rendkívül fontos például annak belátása és tudatosítása, hogy Ottlik Géza regénye, az *Iskola a határon* mennyire széleskörűen

datban – egy mondatról, című 1987-es cikkében – bár bizonyító anyagának bizonytalan voltára ő maga is utal. Lásd Domokos (1998) 71–86. p.

19 Juhász eposza rögtön megjelenésekor különös figyelmet vont magára – meghatározó ereje nagyon hamar fel- és elismerést nyert. Szemléltetésül legyen elég egy olyan irodalmárra hivatkozni, akinek egész alkata és irodalomfelfogása nyilván határozottan különbözött Juhásztól, a mű kivételes és váratlan jellegét azonban mégis hosszan méltatta. Vö. Kassák (1988) 74–81. p.

20 Mint ismeretes, az 1951–52-ben írott regény csak 1985-ben jelenhetett meg (s még akkor is kihúztak belőle, igaz, csak egy ici-pici részt). Hasonló sorsa volt Határ Győző *Héliáne* című regényének is, mely 1947-ben a Magyar Téka kiadónál meg is jelent, meg nem is – mindenesetre tökéletesen észrevétel és visszhang nélkül maradt (új megjelenése: Magvető, 1991).

változtatja meg a fiatal Ottlik írásművészetét!).²¹ S alighanem ez tekinthető természetesnek az irodalom történetiségében: az irodalmi megszólalás poétikai megváltozásához nem radikális események vagy törések járulnak hozzá – ez sokkal hosszabb és lassúbb folyamatok során mozdul csak el: alighanem elsősorban az irodalmi intézmények és intézményrendszerek átalakulása, az irodalmi megszólalás nyilvánossági feltételeinek megváltozása, az irodalmi művek hatásmechanizmusának és funkcionálásának elmozdulása, illetve mindezeknek mint már megszilárdult tényeknek (ahogy a XIX. században a „*fait accompli*”-t fordították: a befejezett tényeknek) reflektálása kell együttesen ahhoz, hogy történelmi méretekben kimutatható legyen a dikcióváltás. A negyvenes évek végének, az ötvenes évek első felének brutális történelmi-társadalmi valósága alighanem mindent átrendezett, ami az irodalom működtetéséhez és működéséhez kellett; s ez az átrendezés – sajnos, azt mondhatjuk, természetesen – elsősorban negatívításával hatott: ezért is írta le a szinkron irodalmi kritika és az irodalomtörténet oly sokáig a majdan „rendszerváltónak” minősíthető irodalmi műveket negatív kategóriákkal (például válságtermék, kiábrándulás, csalódás stb.).

Az irodalom és a történelem változásai, amint az 1945–48-as rendszerváltás példája is mutatja, nem kapcsolódnak közvetlenül egymáshoz (még akkor sem, ha egyes művek közvetlenül és aktuálisan reflektálnak is a történelmi-politikai eseményekre) – az irodalom és a művészet korszakhatárai nem esnek egybe a történelem korszakhatáraival. A magyar irodalomtörténet-írás marxizáló, inkább társadalomtörténetre, mint irodalmiságra koncentráló vonulata rendkívül sokáig erőltette és fenntartotta a történelmi fordulónak közvetlen esztétikai alkalmazását is: gondoljunk csak az iskolai-egyetemi tananyagokra vagy a hatkötetes akadémiai irodalomtörténetre, a *Spenót* köteteinek felosztására (1772–1849; 1849–1905; 1905–1919; 1919–1945) – s hiába volt e mechanikus határhúzással szemben a szakma egy részének minden húzódozása, *ennek* a korszakolásnak radikális revíziója máig várat magára (csak illusztrációként: a politikai időponthoz kötött irodalmi korszakolás kérdése ideológiailag sokáig oly fontosnak tűnt, hogy még azt a vitát sem engedték nyíltan lefolytatni, mely azt a kérdést feszegette, 1848 vagy inkább 1867 alkotja-e a XIX. századi irodalom fordulópontját, nemhogy a XX. század kérdéseire hozzányúltak volna).²² Persze megemlít-

21 E szempontból nem lehet eléggé hangsúlyozni annak a ténynek fontosságát, hogy Ottlik a negyvenes évek végén befejezett *Továbbélők* című kisregényét végül saját akaratából nem jelentette meg, s csak (elsősorban poétikai szempontból) radikális átírás után bocsátotta ki 1959-ben a valóban korszakhatárt jelző *Iskola a határont*. (A kéziratot megtalálta és kiadta, továbbá utószavában a mű történetét ismertette Kelecsényi (1999).

22 Ma e régi kérdés láttán persze ismét cso-

hető, hogy a politikatörténetnek ily szoros összekapcsolását a művészettörténettel dálkozhatunk, s a historizáló szemlélet hatalmas erejét bámulhatjuk: hiszen az 1849-cel szembeállított 1867 ugyanúgy *politikai* háttérpont, nem pedig irodalmi esemény időpontja volt ...

23 Az 1990-es évek elején a tokaji írótáborban például nagyszabású irodalmi konferenciát szerveztek *Történelmi lecke* címmel ama kérdés köré: hogyan szerepel 1945 és 1956 a magyar szépirodalomban, s felvetették az irodalomnak (azaz az íróknak) politikai felelősségét is abban, hogy az újabb magyar próza nem a történelem referenciális ábrázolása felé fejlődött. Vö. Székelyhídi (2001).

24 E szempontból rendkívül figyelemre méltó, hogy még Kulcsár Szabó Ernő egyedülálló vállalkozása is, mely pedig az irodalom társadalomba gyökerezettségével elvből nem foglalkozik (sem a művek eredeztetésének, sem hatásmechanizmusának kérdéseit nem elemzi), szinte „természetes” adottságként megtartja, s címként ki is emeli az 1945-ös korszakhatárt, jóllehet sok valós problémát is elemez ennek jogosságát illetően, mikor kiemeli: „A fordulat időszakának reprezentatív műalkotásai azonban éppenséggel olyan munkák köréből kerültek ki, amelyek részben vagy egészben még a háború alatt íródtak, vagy pedig közvetlenül nem kötődtek politikai természetű eseménytörténethez.” Ugyanakkor a folyamat későbbi szakaszait elemezvén, a (belső) korszakolást illetően már csak az irodalmiságot/nyelviséget tárgyazó érveléssel él. Vö. Kulcsár Szabó (1994). Az idézet: 9. p. Erre az ellentmondásra is felhívja a figyelmet a könyv kritikájában Veres (1993).

nagyon mélyen meghatározza a másfél száz éves nagy nemzeti irodalomtörténeti narratíva, valamint a magyar irodalom és irodalmi személyiség történelmi felelősségének évszázados hagyományra visszatekintő ideálképe (amely mindmáig természetesnek tüntet fel oly kérdéseket is, mint például: meg van-e írva, esetleg *igazán* meg van-e írva, másképpen: fel van-e irodalmilag dolgozva a magyar regényben 1848–49 vagy 1956 politikatörténeti problémája stb.²³), mely az irodalomban elsősorban a történelmi reprezentáció jelenlétét szereti felkeresni és felmutatni. Holott az irodalom illetékeségi területe a történeleménél egyszerre jóval szűkebb és tágabb is – a közvetlen megfeleltetés igénye az esetek többségében csak vagy esztétikai vagy történeti erőszakkal működtethető.²⁴

Befejezésül, annak illusztrációjaként, hogy milyen mélyen él máig a magyar irodalomszemléletben e párhuzam kísértése, egy mai (posztmodern?) példát hoznék fel. Az egyik jó nevű irodalmi folyóirat, melyet ma harminc év körüli fiatal emberek szerkesztenek, épp e hónapokban intézett körkérdést (feltehetően többnyire a szerkesztőknél idősebb) irodalmárokhöz, azt firtatván: létrejött-e rendszerváltás az irodalomban az 1989–90-es változások kapcsán? révén? során? után? A kérdés címe enyhén provokatívan mintha kétségét fejtené ki a pozitív választ illetően, hiszen Antall József jól ismert szállóigéjével él: „*Tétszettek volna forradalmat csinálni*” – a

mondat végén három ponttal.²⁵ Lehet, hogy csak én olvasom bele e kérdésbe az ironikus távolságtartás lehetőségét (bár maga a kiírás is eljátszik, persze kérdő modalításban, mind a két lehetőséggel: mintha lett volna, s mintha nem lett volna forradalmi változás), mindenesetre a magam részéről valóban azt gondolom: irodalmi szempontból *nem* jött létre rendszerváltás az 1990-es, 2000-es évek körül (sem)²⁶ – ugyanúgy, ahogy a háború befejezése után is sokat kellett várni, hogy a változások tapasztalata az irodalmi formaalkotás folyamatának mélyéig is elhatoljon. A történeti és irodalmi változások szerkezete soha nem analóg – még ha persze nem is teljesen független egyik a másiktól; s egy felszólítás vagy visszamenőleges számonkérés az irodalmat illetően, mint amilyen a „Tetszettek volna forradalmat csinálni” kihívó jelszava, körülbelül annyit ér, mint amennyit a szocialista realizmus korszakának híres zsdanovi felszólítása elért: „Írók, alkotások remekműveket!”

25 A *Prae* című folyóirat (főszerkesztő: Balogh Endre) körkérdése 2005 februárjában: <http://magyar-irodalom.elte.hu/prae> – itt többek között ilyenek olvashatók: „Tetszettek vagy nem tetszettek forradalmat csinálni – ez itt tehát a kérdés. Ha igen, miért nem lát szik (netán mi-e vagyunk bunkók itt, a Praeben)? Ha nem tetszettek forradalmat csinálni, akkor mi lenne az oka ennek? Tervezi-e Ön vagy ismerőse(i) az irodalmi forradalmat, s ha igen, megosztja-e lehetséges harcstársával a tervet?” stb. A körkérdésre érkezett válaszokat egyelőre még nem publikálták.

26 Ennek részletesebb kifejtését megkísértem az 1999-es debreceni irodalomtörténeti napok konferenciáján. Lásd Irodalomtörténeti vízió a költészet állapotáról. In Margócsy (2003) 17–35. p.

IRODALOM

- CS. SZABÓ László: *Hunok Nyugaton*. Budapest, 1944 [1968]., Könyves Kálmán.
- DOMOKOS Mátyás: *Adósságlevél. Esszék, tanulmányok Illés Gyuláról*. Budapest, 1998, Kortárs.
- DOMOKOS Mátyás (szerk.): *Homlokodtól fölfelé. In memoriam Szabó Lőrinc*. Budapest, 2000, Nap.
- ILLYÉS Gyula: *Hajszálgökök*. Budapest, 1971, Szépirodalmi.
- KABDEBŐ Lóránt: *Szabó Lőrinc pályaképe*. Budapest, 2001, Osiris.
- KASSÁK Lajos: *Szénaboglya*. (1955) Szerkesztette Csaplár Ferenc. Budapest, 1988, Szépirodalmi.
- KELECSÉNYI László: *Ottlik Géza: Továbbélők*. Pécs, 1999, Jelenkor.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. 2. kiadás. Budapest, 1994, Argumentum.

- LENGYEL Balázs: *Origo. Korai írások, 1938–1948*. Szerkesztette Buda Attila. Budapest, 2002, C. E. T. Belvárosi.
- LUKÁCS György: *Új magyar kultúráért*. Budapest, 1948, Szikra.
- MARGÓCSY István: *Hajóvonták találkozása. Tanulmányok, kritikák a mai magyar irodalomról*. Budapest, 2003, Palatinus.
- SCHEIN Gábor: *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*. Budapest, 1998., Universitas.
- SZABÓ Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz. (Napló és védőbeszéd 1945-ből)*. Szerkesztette Kabdebó Lóránt. Budapest, 1990a, Magvető.
- SZABÓ Lőrinc: *Vers és valóság. Összegyűjtött versek és versmagyarázatok*. 1–2. Szerkesztette Kabdebó Lóránt. Budapest, 1990b, Magvető.
- SZÉKELYHÍDI Ágoston: *A Tokaji Író tábor 1971–2001*. Miskolc, 2001, Bíbor.
- SZIGETI József: *Irodalmi tanulmányok*. Budapest, 1959, Európa.
- SZIGETI József: Magyar líra 1947-ben. *Fórum*, 1947. 10. sz.
- VEKERDI László: *Németh László alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest, 1970, Szépirodalmi.
- VERES András: Új magyar irodalmi kánon? *Budapesti Könyvszemle*, 1993. 3. sz. (ősz).

GYÖRGY PÉTER

„A BUDAPESTI NÉMET KÖNYVHARÁCSOLÁS” HALLGATÁS, ÍRÁS, ELHALLGATÁS

A *Magyar Könyvszemle* főszerkesztőjének, Trócsányi Zoltánnak a fenti címen jelent meg közleménye a folyóirat 1945-ös I–IV. füzetében. Mielőtt ismertetném, illetve rekonstruálnám, majd interpretálnám a szöveget, érdemes újraolvasnunk a címet. Ami a harácsolás szó eredetét illeti: „Harács (XVII. Sz.k. NySz) Oszmán-törökből: *charadz*, ’adófajta’, s ez az arabból ... szárm.: harácsol. XVII: Sz.NySz.”¹ Vagy: „[...] fn.1. tört. Az oszmán-török birodalomban a nem mohamedánokra kivetett adó. 2. *kat. rég*: hadisarc. 3. *rég*. Háborúban rablással szerzett zsákmány.”²

A harácsolás, amelyben óhatatlanul megjelenik a fősvény felhalmozás mozzanata is, minden bizonnyal pontosan megfelel annak, ami történt: a német hatóságok vélhető nyomására a magyar állami intézmények a fennálló jogi keretek között hajtották végre egyes – a korszak törvénykezési normái által teremtett distinkciónak megfelelően – „zsidó” antikváriumok készletének összegyűjtését, eltulajdonítását, tehát amit tettek, harácsolás volt. Nem rablás, nem lopás: annál sokkal rosszabb: a saját hazájukban idegenné tett magyar állampolgárok esetében *jogszerűnek* tekintett eljárás.

Trócsányi tanulmánya egy idézettel kezdődik, miszerint a *Budapesti Közöny* 1944. április 30-i számában rendelet jelent meg „a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása tárgyában”. Mindaz, amit ez a mondat jelentett, s ami ebből következett, „oly könyvtörténeti” esemény volt, amely nem kerülhette el a szakmai folyóirat főszerkesztőjének a figyelmét,

1 Bárczy Géza: *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, 1941, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda.

2 *Magyar értelmező szótár*. Budapest, 1975, Akadémiai.

aki úgy ítélte meg, hogy kötelessége erről beszámolni egy olyan periodikában, amelyben a kortárs társadalomtörténet jelenségei mindaddig legfeljebb a könyvtári beszerzésekkel kapcsolatos közleményekben kaphattak helyet. A nagy hagyományú szemle egyébként a könyvtár- és recepciótörténet kérdéseinek módszeres elemzésére szorítkozott. Érdemes szó szerint idéznünk Trócsányi tanulmányának *második* mondatát is, amelynek retorikája nyilvánvalóvá teszi: a szerző nagyon is tisztában volt azzal, hogy a folyóiratában szokatlan eseményekről való beszámoló, ha nem is az óvatosságot, de a rutin feladását mindenképp megköveteli.

„Ez a rendelet, amely egyik láncszeme volt azoknak a sorozatos intézkedéseknek, amelyekkel a levitézlett fasiszta-rendszer, nyíltan hirdetett programjának [sic!] megfelelően, ki akarta irtani a magyar néppel érzésben, gondolkozásban rég összeforrott hazai zsidóságot, s még szellemi hatásainak emlékeit is el akarta tüntetni – oly könyvtörténeti esemény, amelyet a magyar könyvtörténet folyóirata nem hagyhat figyelmen kívül.” A következő mondatokban a szerző finoman és elegánsan utal arra, hogy a *Magyar Könyvszemle* hasábjain 1939 után is folyamatosan publikálhattak mindazok, akik „később részeseivé váltak az üldöztetéseknek”. Híven az előző mondathoz, miszerint a hazai zsidóság „érezsben, gondolkozásban” összeforrott a magyar néppel, Trócsányi nem írja le, hogy lapjában „zsidók” is publikálhattak, s én sem tudok ez ügyben felvilágosítással szolgálni, ugyanis nem tudom, miként „igazolhatnám” ezt az állítást: mindenestre nem vagyok abban a helyzetben, hogy ebből a szempontból végignézzem a szerzők listáját.

Az összeforrottság kiemelésének fordulata talán némi interpretációt érdemel: hiszen azt akár *félre is érthetnénk*. Csakhogy tévedéshez vezetne, ha a magyar zsidósággal 1938 és 1945 között történekről szóló kortárs beszédet annak a retorikának és diskurzusnak megfelelően értelmeznénk, amely az utóbbi évtizedben bontakozott ki, szoros összefüggésben a kommunikatív és intézményes emlékezetörzési formák közötti distinkció tudatosulásával, az emlékezési fordulattal, illetve a holokauszt globalizációjával, ha tetszik: a világörökség részeként való definiálásával. Trócsányi nyelvhasználata több szempontból is nehéz helyzetére utal. A leírt események és a leírás időpontja között eltelt néhány hónap alatt teljes egészében összeomlott az a világ, amelyben többek között ő maga is felnőtt. Egyrészt megjelentek a radikális szakítás elemei: a „levitézlett fasiszta-rendszer” már az új korszak baloldali újságírását és politikusi szóhasználatát idézi, másrészt mindaz, ami történt, nagyon közel volt, szinte kézzelfogható közelségben: amikor Trócsányi a szöveget írta, a város még romokban hevert. Ne felejtjük el azt sem, hogy a zsidóság és a magyarság viszonyát, vélt és remélt, tételezett összeforrottságát vagy ekkor véglegesen megtörténtnek is hihető elszaka-

dását nem pusztán Trócsányi tételezte, kérdezte, elemezte. (Kömlös Aladár, Pap Károly álláspontjától nem állott távol a zsidó esszencializmus,³ amelynek jogosultságát a zsidótörvények, majd a holokauszt végképp igazolták. Ugyanakkor a „zsidó sors” fogalmának tételezése messze nem volt kizárólagos alternatíva, még azok számára sem, akik 1945-ben Palesztinát választották. A cionizmus melletti elkötelezettség és a zsidó esszencializmus⁴ kizárólagos választása nem azonosak.) Ebben a kontextusban érdemes felidézni Kassák *Kis könyv haldoklásunk emlékére*,⁵ illetve Szép Ernő *Emberszag*⁶ című szövegét, mindkettő 1945-ben jelent meg, s javarészt ugyanarról a korszakról szól, amelyet a német könyvharácsolás története is felidéz. Arról nem beszélve, hogy mind Kassák, mind Szép Ernő hangsúlyozza annak a szakadéknak a jelentését, amely 1944 és 1945 között húzódik, s amelynek értelmezése mindkettejük szövegének fontos mozzanata. Nem túlzás talán azt állítanunk, hogy Trócsányi Zoltán tanulmánya forrásértékű dokumentumközlés és kommentár a korszakról, amelyet Kassák Lajos és Szép Ernő is elemez.

Kassák könyve két részből áll: egy gyermekkori tájakat és félelmeket egyaránt felidéző, az *aranykort, tehát az elveszett otthonokat* leíró, kései lírájának és festészetének világképét anticipáló szövegfüzérből, illetve egy 1944-es aktuális naplóból. „Csodálkozom a zsidók butaságán, akik ha jóhiszemű keresztények közé kerülnek, így sóhajtoznak: – Nem félek a haláltól. Ha jönnek a bombázók, nem akarom magam kivonni a közös sorsból, én is kész vagyok rá, hogy elpusztuljak a többiekkel. Csak ez a csillag fáj a mellemen, amivel így meggyaláztak. Nyilván mindezt szó szerint kell venni.

Az egyszer bekövetkezett és soha többé meg nem változtatható halállal szemben mit jelent a hitvány sárga jel, ami előbb-utóbb bizonyosan lekerül a kabátjukról. A sóhajtozó nemcsak fájdalmát panaszolja el, hanem hatni is akar vele a hallgatóra. Belátást és segítséget kér tőle, ha nem is beszél egyértelmű nyíltsággal. Végzetesen téved. Az, akinek nem kell a csillagot viselnie, jóllehet őszintén sajnálja a panaszkodót, de közben örül neki, hogy ő nem tartozik a megjelöltek közé, s mivel maga is csak esendő kis ember, boldog, hogy valami jó véletlen elkülöníti őket egymástól. Ha

3 Vö. Kömlös (1977). Kömlös és Pap álláspontjának elemzéséhez lásd például Schein Gábor kiváló tanulmányát: Schein (1998). Lásd még Pap (2000). A cionizmus és esszencializmus közötti érzékeny különbségtétellel kapcsolatban lásd például Freud Mózes tanulmányát, illetve Freud Palesztina jövőjével kapcsolatos aggodalmait. Vö. Gay (1988).

4 Ennek a kérdésnek akár vázlatos elemzése is eltér ennek a tanulmánynak a tárgyától. Az általam áttekintett szakirodalomból feltétlen említésre méltónak gondolom: Gordon (2001).

5 Kassák (1945).

6 Szép (1945).

meg akarom nyerni valakinek a rokonszenvét, ne arról beszéljek, ami különböző, hanem arról, ami végzetesen hasonló bennünk. Mennyivel helyesebben tenné a panaszkodó, ha azt mondaná: – Mit ez a rongy itt a mellemen. Az fáj nekem, szomszéd, ami magának is ugyanúgy fáj, az, hogy eltapos és felfal bennünket a háború. A bombák előtt semmi különbség nincs a csillagos és csillagtalan között. Egyformán kérdezhetjük hát, miért kell elpusztulnunk, mi az a közös vétek, amiért így büntetnek bennünket?”⁷ Minden biztonnal igazat mondott Kassák, amikor néhány oldallal később naplójában rögzítvén az oroszoktól való félelmet, így ír: „Nem okos ennyire őszintének lenni, de az írónak csak akkor érdemes szólni, ha azt mondja, amit gondol.”

Amit Kassák 1945-ben tévesnek tekintett s butaságnak nevezett, az nem volt más, mint a Trócsányi-szöveg elején említett összeforrottság normarendszere, viselkedéskultúrája. Ugyanerre a normarendszerre, közösségienyre mutat Szép Ernő szövege is: „Ez a húgom, a tanárnő, a Kelenhegyről lefele jövet találkozott egy régi barátnéjával, akivel egy darabig ugyanabba az iskolába jártak. (Mint tanárnők.) Sajnálhatta a kollegina húgomat a csillagja miatt, sejtelve se volt róla, hogy a húgom zsidóságban szenved.

Megmaradt az a kis boldogságom – azt mondja a húgom –, hogy a fiúk, akiket tanítottam, azok se tudták a zsidóságomat, megtartottak szeretetőkben, oly megható leveleket kapok még ma is egypartól.”⁸

Úgy vélem, a fenti két idézet komolyan veendő érv mellett, hogy Trócsányi retorikája nem különös, egyéni szemlélet eredménye, hanem minden biztonnal megfelel a korszak nem antiszemita átlagembere tapasztalatrendszerének, aki tanúból hirtelen szereplővé is válhatott, ahogy az részben magával Trócsányi Zoltánnal is történt. Ám – egyelőre – hadd kövessem a szöveg felépítésének logikáját. Nyilvánvaló számomra, hogy a szerző intenciója – saját beszédmódjának alakítása – egyike azoknak az egykori eljárásoknak, amelyek ma már értelmezésre váró, jelentésteli eljárások, diskurzusalkotó tényezők lettek. Trócsányi közleménye első részében idézi az 1944. április 29-én kelt, Sztójay Döme m. kir. miniszterelnök aláírásával jegyzett, a *Magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása tárgyában* címen írt 10 800/1944. M. E. rendeletet. Ez a kilenc paragrafusból álló szöveg a zsidó szerzők műveinek bezúzásáról gondoskodik, s mellékletében felsorolja, kik azok a zsidó szerzők, akiknek a művei kivonandók a köz-

forgalomból. Tény, ami tény, a listát a *Magyar mártír írók antológiája* című, Bóka László szerkesztette 1947-es kiadvánnyal egybevetve hiányosnak tarthatjuk.⁹ Az 1944. június 25-én megjelent

7 Kassák (1945) 101–102. p..

8 Szép (1984) 41. p.

9 A miniszterelnöki rendelet például elfelejtkezett Balassa József, Balogh József, Bálint

11 300/1944. M. E. rendelet – *A m. kir. miniszterelnök határozata a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők műveinek a közforgalomból való kivonása tárgyában* – már egy eltérő, több esetben korrigált listát közöl, ahol a tévedések elkerülése végett az írói álneveket is felsorolják. Ezt a rendeletet a miniszterelnök helyett dr. vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály államtitkár, a sajtóügyek m. kir. kormánybiztosa írta alá. A két névsort kiegészítette az 1943 óta működő „Zsidókérdéskutató Magyar Intézet” által összeállított lista, amelyet Bosnyák Zoltán, az intézet igazgatója adott ki. Ez a harmadik lista jóval alaposabb az első kettőnél. Trócsányinak több oka is lehetett arra, hogy figyelemmel kövesse a listákat, illetve a bezúzás folyamatát, amelyet egyébként a kormány komoly propagandaakciónak szánt, Kolosváry-Borcsa maga indította meg a malomkereket, s elsőként Kiss József kötetét helyezte alá. Trócsányi ugyanis a Nemzeti Múzeum főkönyvtárnoka volt, s a rendelet 3. paragrafusának értelmében a könyvtárak kötelesek voltak az érintett művekről listát készíteni, s azt bemutatni a sajtóügyek kormánybiztosának, azaz Kolosváry-Borcsának. A 4. paragrafus szabta meg, hogy megsemmisítésükre milyen módon kerüljön sor. A 6. paragrafus lehetőséget hagyott a könyvtáraknak arra, hogy az állományukba sorolt és érintett művek példányait elkülönítve őrizzék, és csupán indokolt tudományos kutatás céljára adják ki. Nem volt mindegy, hogy egy könyvtáros a zárt gyűjtemény létrehozásában vesz-e részt, vagy adandó alkalmalmmal egyes példányok megsemmisítésében.

Írásának ezen a pontján Trócsányi nehéz helyzetbe került. „Kronikájában” rögzíti: 1944. május havában „felháborodással suttogták könyvtároskörökben, hogy a németek fosztogatják a Múzeum körüti antikváriumokat. Egy délután magam is láttam, hogy az egyik Múzeum körüti antikvárium félig lehúzott redőnye alól német katonák és polgári ruhás egyének bujkálnak ki, ölükben könyvekkel, amelyeket a járda mellett álló, vászonernyős teherautóba pakolnak föl. Jelentést tettem ez ügyben Fitz Józsefnek, az Országos Széchényi Könyvtár akkori főigazgatójának, aki illetékes helyen azonnal érdeklődött, magyar kormányhatóságok tudomásával és hozzájárulásával történik-e a »zsidó« könyvkereskedések kifosz-

György, Bárd Oszkár, Berend László, Berkó Sándor, Elek Artúr, Földes Ferenc, Friss Endre, F. Péter Pál, Gábor Ignác, Gáspár Zoltán, Gelléri-Andor Endre, György Oszkár, Halász Gábor, Honti János, Karácsony Benő, Kardos Albert, Kádár Endre, Kecskeméti György, Kemény Simon, Komor András, K. Havas Géza, Körmendi Zoltán, Lengyel Ernő, Ligeti Ernő, Lukács László, Mohácsi Jenő, Nagy András, Pap Károly, Pásztor Béla, Peterdi István, Radó Antal, Sárközi György, Sebesi Ernő, Szerb Antal, Tamás Sári, Tamási György, Vető Miklós. Vághidi Ferenc munkáinak bezúzásáról gondoskodni. Mindez nem jelenti azt, hogy a különböző kormányok elfelejtkeztek volna e szerzők kiirtásáról.

tása, mire – későbbi közlése szerint – azt a választ nyerte, hogy igen, a rekvirálás »legális«.

S itt feltétlen érdemes megállnunk egy percre. Mindenesetre nyilvánvaló, hogy Trócsányi miért írt *harácsolásról*, hiszen aminek a szemtanúja volt, az szó szerint megfelelt e jogszerűvé tett eljárásnak, amelynek lényege a háborús viszonyok kiterjesztése a mindennapi élet olyan területeire, melyeket egyébként a polgári jog rendezett el, legalábbis a korszak társadalmi hagyományai szerint – más kérdés, hogy az 1944-es rendeletek értelmezhetetlenek lettek volna a „zsidótörvények” nélkül.

S itt érkezünk el a Trócsányi-szöveg ama részéhez, amelyet *forrásértékűnek* tarthatunk, ha arra a kérdésre keressük a választ, miként élhette és érthette meg a korszak egy nagy tudású, különösebb politikai kapcsolatok híján nem védett átlagértelmiségije a változást, miként reflektált az 1945. május 8-án elkövetkezett végleges átalakulásra. Annak a tudatállapotnak a *nyomait, szimptomáit* keressük, amelyek segíthetnek megértenünk azokat a reakciókat, melyeknek folyamatosan a tanúja lehet az 1945-ös tavasz és nyár eseményeit nyomon követő megfigyelő: a vereség és győzelem, a rettegés és bizalom érzésének kialakulását, determinációit. Berlin vagy Bécs nyilvánvalóan a vereség színtere volt, erre utalt a megszálló hatóságok viselkedése, a szovjeteké ugyanúgy, mint a nyugati hatalmaké. Mindent újra kellett kezdeni, az intézmények éppúgy radikális átalakulásra szorultak, mint a kategóriák: a művészeti és tudományos élet normarendszerében a kontinuitásnak nem volt helye. Az olyan kiállítások, mint például az 1949-ben a bécsi Naturhistorisches Museumban megrendezett Die Menschheit – eine Familie¹⁰ (amely egyébként nem kis mértékben a New York-i MoMA Family of Man című legendás tárlata különös előképének is tekinthető) –, jól példázzák ezt a radikális diszkontinuitást. Berlin nyugati részének művészeti életét javarészt az OMGGUS – Office of Military Government for Germany (US) – különféle hivatalai és tisztviselői szervezték, így például a kortárs művészeti kiállítást, az 1945-ben létrehozott Freiheit der Kunstot. Hasonlóan jártak el a szovjet csapatok is, Kelet-Berlinben éppúgy, mint Bécsben.

Budapesten némiképp másként állt a helyzet. A megszállók és felszabadítók közötti érzékeny és helyzetenként változó különbségtétel ugyanis megfelelt annak a praktikus kérdésnek – is –, hogy ki-ki miként értelmezheti, illetve folytathatja-e 1944-es életformáját: ezért tartom a Trócsányi-szöveget olyan becses forrásnak.

10 Mayer (1996).

A tanulmány harmadik részét egy újabb dokumentumközlés nyitja. Antal István vallás- és közoktatási miniszter 1944. július 22-én kelt, a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának címzett levelében két bizottság alakításáról számol be. „Az egyik bizottság azt a könyvanyagot vizsgálja át, amelyet már az egyes budapesti könyvkereskedésekből és antiquariumokból elszállítottak, és amely jelenleg az egyik Budapesten állomásozó német katonai egység őrizetében van. A másik bizottság a még fel nem nyitott könyvkereskedések és antiquariumok anyagát leltározza. Felhívom a tekintetes Tanácsot, hogy a legsürgősebben rendelje át a mintegy 4-5 hetet igénybe vevő munkálatokra a m. kir. sajtóügyi kormánybiztoságra (I. Úri utca 18. I. 6.) dr. Trócsányi Zoltán nemzeti múzeumi főkönyvtárnokot, valamint az Országos Széchényi Könyvtár és az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ szakképzett könyvtári tisztviselői közül még nyolc tisztviselőt. Nevezettek utasítandók, hogy késedelem nélkül jelentkezzenek dr. Kolosváry-Borcsa Mihály államtitkár úrnál, a sajtóügyek m. kir. kormánybiztosánál.”

A tanulmány szerzője a következő mondatban beszámol arról, hogy jelentkezett Fitz József főigazgatónál, aki Tasnádi-Kubacska András akkori múzeumi elnöki tanácsos jelenlétében fogadta, s közölte, hogy a kettő közül a németek által *elharácsol*t könyvek átvizsgálásával foglalkozó bizottság vezetésével bízza meg.

Amikor 2005-ben arra keressük választ, miként is alakult a művészet és demokrácia viszonyrendszere 1945-ben, mennyiben volt képes és képes lehetett-e a kortárs művészet arra a metamorfózisra reflektálni, amelyen a korszak átélői átestek, ennek a tapasztalatnak a rekonstrukciójára feltétlen kiváló és szimptomatikus leletnek, ha tetszik, esettanulmánynak látom a Trócsányi-írást. (Mind az archeológiai, mind az analitikus metaforát megkerülhetetlennek tartom, különös tekintettel azok összefüggéseire.)

Azt a virtuális pillanatot vagy fordulópontot keressük ebben a szövegben is, amelyre Kassák vagy Szép Ernő írása utalt: *hogyan és mi történt azokkal, akik vagy így, vagy úgy, de azok közé tartoztak, akik inkább elviselni kényszerültek a történelem történetét, mintsem alakíthatták volna*. A Trócsányi-cikk intenciói – megítélésem szerint – nem politikaiak. Sem a lap, sem a szerző élettörténete nem mutat arra, hogy megírásával a történelmi tények rögzítésén túl bármi más szándéka lett volna. Azaz, ennek a forrásnak, leletnek a kontextusa, természete jelentős mértékben eltér az olyan közleményekétől, amelyekre általában az 1945-ös év szellemtörténetének, társadalomtörténetének kutatója hivatkozni szokott, amelyek a politikai nyilvánosság befolyásolására születtek. Így például Darvas József 1945 márciusában, a *Szabad Népb*en közzétett, a zsidókérdésről írott szövegét joggal tarthatjuk legalábbis elgondolkoztatónak, de forrásként kevésbé vélem gazdagnak, mint azt a különös történetet, amely Trócsányi írásából ki-

bontakozik. Darvas – a trauma elhárításaként is érthető, kínosan durva – szövegét épp a politikai intenció miatt nehéz visszahelyezni a korszak mindennapjaiba. „A megmaradt zsidóság jelentkezését, természetes helyfoglalását és egy részének mohó túlzását, túltengő mártíromságát ezekkel a rémségekkel (zsidó bosszú) társítja. [...] meg kell mondani, hogy ahogyan a demokrácia harcosai soha nem ismerték el bűnnek azt, hogy valaki zsidó, ugyanígy nem ismerik el ma sem előjogot biztosító »nemesi kutyabőrnek« a zsidó származást. Pedig ma határozottan van a zsidóságnak egy része, szerencsére kisebb része – főleg olyan polgári elemek, akik soha nem tettek semmit a fasizmus ellen, a demokráciáért –, amely elvárja, sőt követeli ezt az elismerést. Igaz, nem faji alapon, hanem a több szenvedés jogán. De még így sem lehet ezt magatartást elfogadni... Miért akarnak mármost hamis mártíriumuk leple alatt tétlenkedni azok, akik amíg lehetett, mindig a napos oldalon állottak...”¹¹ Ha már az őszinte szónál tartunk, ami engem illet, legalább annyira foglalkoztat a *Szabad Nép* közléssel kapcsolatos intenciója, különös tekintettel a cikk utáni megjegyzésre: „A Szabad Nép demokratikus felfogásához híven örömmel nyújt teret a szövetséges pártok vezető publicistáinak, hogy hasábjainkon fejtsék ki álláspontjukat az ország és a nemzet égető problémáival kapcsolatban.”

Darvas cikke a mindennapi élet világán kívüli politikai nyilvánosságtörténet egyik különös darabja, a Trócsányi-szöveg, megítélésem szerint, éles reflektorfényvel világít be a mindennapi drámai döntéssorozat világába, amelyet egy olyan – a kortárs világtól elvonult – szakember, mint például e könyvtáros, hirtelen átélt. Trócsányi helyzete igen bonyolult lehetett. Egyrészt állami alkalmazott volt, s ezt a kötetmet érzékelhetően még 1945-ben is komolyan vette, s nem úgy gondolta, hogy Antal levele az a pont, ahol fel kell, fel lehet mondania ezt a szerződést, hiszen – nyilván ő is követte a térképeken a világháború eseményeit – a változások után felmerülhet az a kérdés, nem kollaborált-e azzal a kormánnyal, amelynek jogszerűségét illetően kinek-kinek lehetett már kételye. Csakhogy a szöveg tanúsága szerint ez a kérdés Trócsányi számára *nem merült fel*, s ez a tény önmagában véve is figyelemre méltó. Augusztus 19-én dr. Kolosváry-Borcsa Mihálynak küldött levelében rendszerezi az anyagot, s ez az osztályozás nem vonja kétségbe a fennálló rendeletek érvényességét. A tisztviselő elfogadja az „okkult, erotikus, modern művészettörténeti” osztályozás létét, illetve tudomásul veszi, hogy a „Zsidókutató Intézet” igényeit is ki kell elégíteniük. Ugyanakkor roppant udvarias és tárgyyszerű levelében („Fogadja Méltóságod igaz tiszteletem nyilvánítását”) arra kéri

11 Darvas József: Őszinte szót a zsidókérdésben. *Szabad Nép*, 1945. március. 25.

Kolosváry-Borcsát, hogy a „naphegyutcai”, német őrzésben lévő raktárból, te-

kintettel annak rossz állapotára, *minden* könyvet szállíttasson el, mivel azokat a megsemmisülés veszélye fenyegeti. Azaz: a kommunista és zsidó könyveket is. „Ha Méltóságod ezek jegyzékelése mellett döntene, ez csak más, száraz raktárhelyiségben történhetnék meg.” Trócsányi számára tehát nem volt morális kérdés, hogy formálisan együttműködjék-e a Sztójay-kormány tisztviselőivel, hanem az a pragmatikus probléma foglalkoztatta, miként érheti el, hogy a korszak osztályozása szerint tiltott könyveket is megóvja akár az elszállítástól, akár a bezúrástól. E tekintetben Trócsányi magatartása azonos volt 1944. október 15-e előtt és után. Más kérdés, hogy a szöveg egyik legkínosabb része épp ez a mondat, amellyel az olvasó tudtára kell adnia, hogy a nyilas puccs után is részt vett a bizottság munkájában: „Ezzel kapcsolatban a következő előterjesztéssel fordultam 1944. augusztus havában dr. Kolosváry-Borcsa Mihályhoz, szeptemberben dr. Hlatky Endréhez és október 15. után Fiala Ferenchez.” Azaz a szerző nem tesz említést arról, hogy a Sztójay-kormányt követte a Horthy által már eltérő intencióval megbízott Lakatos Géza kormánya, s Fiala Ferenc, az építész és vívóbajnok már a nyilasok magas rangú tisztségviselőjeként olvashatta Trócsányi leveleit. A több alkalommal is elküldött levelek tartalma vitathatatlanul korrekt: felhívja a figyelmet arra, hogy Németországban sem semmisítik meg a könyvesboltokban található zsidó és kártékony könyveket, ellenben a szándék az, hogy azokat a tudományos kutatás céljaira megőrizték. Trócsányi részletesen elmagyarázza, hogy magyar nyelvterületen a helyzet még rosszabb, ha a bezúzás megtörténik, akkor „attól kell tartanunk, hogy számos magyar könyv, amelyek kis példányszámban jelentek meg, nyomtalanul eltűnhetnek, különösen akkor, ha a mi könyvtárainkat is oly bombakárosodás éri, mint a német könyvtárakat. Pedig a tiltott könyvek ismerete nélkül a magyar szellemi élet utolsó 50 évről teljes és átfogó képet adni nem is lehet. A magyar irodalomtörténész esetleg kénytelen lesz Londonba utazni, hogy a British Múzeum-ban [sic!] kutasson fel (mint már eddig is megtörtént) valamely, itthon meg nem található magyar könyvet. [...] bátorkodom Méltóságodnak indítványozni, hogy a könyvmegsemmisítést a bombaveszély elmúltáig függessze fel, s a veszélyes anyag eliminálását halassza a háború befejezése utánra, s csak a magyarországi könyvanyag károsodásának ismeretével döntsön. Fogadja Méltóságod igaz tiszteletem jelentését. Budapest, 1944. augusztus-szeptember-október.”

Talányos szöveg ez, akár mint is nézzük. Legutolsó címzettje, Fiala Ferenc, ha elolvasta, hát elgondolkozhatott azon, hogy mit is keres a levélben a British Museumra való utalás, illetve az a fordulat, hogy ő, mármint a levél címzettje döntsön majd a háború végeztével. Az is tény, hogy Trócsányi a maga illetékeségi körében végig magyar könyvekről, illetve veszélyes anyagról beszél.

E levelek megírása és közzététele között kevesebb mint egy év telt el. Szám-talan kérdés merül fel. Vajon megírásuk idején, azaz 1944 során nem gondolt-e Trócsányi arra, hogy e levelek hangvétele és tartalma egyaránt helyt kell hogy álljon egy új világban is? Hiszen ő maga publikálta őket, egyszerre számolván be a magyar könyvészet történetének egyik különös fejezetéről, s tárva a szakmai nyilvánosság elé saját szerepét, különös kooperációjának, illetve – szándéka szerinti – ellenállásának dokumentumait. Más kérdés, hogy a gyakorlatban mindez mit sem ért. Mint a közlés végén Trócsányi megállapítja, a különböző helyeken őrzött s elharácsolts könyvek jelentős része az ostrom alatt elpusztult, akár a Nap-hegy utcában hagyott 7174 darabról, akár a Magyar Zsidókutató Intézetbe szállított 5398 darabról, illetve részben az Országos Széchényi Könyvtárba vitt példányokról volt szó.

Akármit is: az elharácsolts könyvek története – nem a megmentett könyvek legendája lett. Érdemes itt felfigyelnünk két számra. Ami a németek harácsolásának mértékét – a 7174 kötetet – illeti, arról kinek-kinek lehetnek elképzelései, de azt nem tarthatjuk irracionálisnak. Sokkal elgondolkoztatóbb a Bosnyák-féle „intézet” 5398 példánya. Vajon mire gondoltak ott, vajon mire gondolt Hamvay Vilmos és Éles Ilona, ennek az „intézetnek” a munkatársai, akik részt vettek a Trócsányi-féle bizottság munkájában, s kiválasztották maguknak ezeket a köteteket? Mikor gondolták tanulmányozni őket?

Attól tartok, a Trócsányi írás csattanói, lehetséges megfejtései szinte nyilvánvalóak. Ez a történet a helytállás és az árulás, az értelmetlen hűség és kiszolgáltatott szolgálat meséje – egyszerre. Rámutat arra, milyen reménytelen távolságra kerülünk a hatvan évvel ezelőtt történtek megértésétől, ha nem vagyunk képesek rekonstruálni azokat a hatalmi, intézményi viszonyokat, amelyek a korszak átlagembereit kötözték, amelyek megszábták fantáziájuk kereteit, kijelölték korlátaikat. Amikor az 1945-ös esztendőben megtörtént fordulat jellegzetességeit kutatjuk, vissza kell jutnunk ezeknek a kisvilágoknak a leírásához, hogy adekvát kérdéseket tehessünk fel az árulás, a közöny, a bűnösség, a kooperáció, a kollaboráció tekintetében.

Sziklay László 1946-os tanulmányában¹² arról számol be, hogy a korszak egyik sikerkönyve Márai *Naplója* volt. „Csak egy a feltűnő és egy a szomorú. Ha a könyvekről szóló tanulmányunkban meg kell állapítanunk, hogy az a magyar írógárda, amely a háború előtt, sőt még a háborúnak számunkra nyugalmasabb éveiben is, Európában talán egyedülállóan, magas színvonalú, igényes, a magyar jövőre néző, azt kibontakoztatni akaró irodalmat adott – most hallgat, akkor e helyütt meg kell állapítanunk, hogy élő

12 Sziklay László: Budapest olvasóközön-sége 1945-ben. *Magyar Könyvszemle*, 1946.

és sajnos 1945-ben jórészt hallgató íróinkat nem is olvassák.” A hallgatás kérdése tehát nem csupán a kommunista párt által felvetett probléma volt. Ha a Trócsányi-szövegre gondolunk, talán lehetőséget kapunk arra, hogy világosabban lássuk, hányféle ok is vezetett a hallgatásra.

Márai *Naplójának* radikalizmusára az író Horthy-korszak alatti teljes belső függetlensége, illetve elszigeteltsége adott lehetőséget. „Ahhoz, hogy Magyarország megint nemzet legyen, megbecsült család a világban, ki kell pusztítani egyfajta ember lelkéből a »jobbaldaliság« címkéjével ismert különös valamit, a tudatot, hogy ő, mint »keresztény magyar ember« előjogokkal élhet e világban. [...] Ez a fajta soha nem változik meg. De amíg ezeknek szavuk van vagy befolyásuk, Magyarország nem lesz nemzet.”¹³ A kívülállás joga keveseknek adatott meg: Kassáknak, Szép Ernőnek, Márainak, akiknek 1944-re már rég semmi közüik nem volt ahhoz, ami ebben az országban történt. A részvétel különféle formái a tehetetlen hallgatást szülték meg. „A legjobb akaratú magyar értelmiség frontjának ismerői jól tudhatják, milyen taktikai és ideológiai kaleidoszkópban keveredtek a szellemi frontok. De lehet, hogy csakugyan becsaptak azok a kaján csillagok, de akkor becsaptak mindenkit, be igazakat és hamisakat, »csak a hamisak még nem tudják« – írta 1945-ben önmaga mentségéről szóló drámai szövegében Szabó Lőrinc. – Uraim, én elfáradtam, rengeteget szenvedtem [...]. A minap, véletlen találkozó során, egy úr, mai politikai életünk egyik vezető faktora olyasmit mondott előttem, hogy amikor száznyolcvan fokos fordulatot vett a világ, komoly, felnőtt embernek szerinte lehetetlen szó nélkül ott folytatnia a munkáját, ahol abbahagyta, Elgondolkoztam a szavain, úgy éreztem, úgy érzek én is: ezért mondtam, amiket az imént mondtam. Az a világ azonban, amelyik elfordult, nem volt nekem a világom, én az Esmék kutatója voltam és leszek, függetlenül gyakorlati hasznosságoktól és céloktól...”¹⁴

Amikor hatvan évvel később a radikális önismeret hiányának okait kutatjuk, amikor a kortárs művészet különös óvatosságának magyarázatát keressük, akkor vissza kell utalnunk a Szabó Lőrinc által is érzékelt helyzetre, vagy épp a Trócsányi-szövegre – s nyilván számos szakmában található hasonló dokumentum. Illyés 1946-os naplójegyzeteiben elég kíméletlenül beszél Márai *Naplójáról*. „Minden együvé van hordva benne, ami egy nagy író lelkületére jellemző – egy adótsízt képzelete szerint.”¹⁵ Csakhogy Márai naplói *akkor* jelentek meg, Illyés szövegét a halála után özvegye szerkesztette. Az egyik szöveg éppolyan radikális, mint az írója, aki nem sokkal később elhagyta az országot, és pátriárkai korban, a Csendes-óceán partján, egy verőfényes, napsütötte város parkjában álló

13 Márai (1998) 290–291. p.

14 Szabó (2003) 773. p.

15 Illyés (1987) 7. p.

házában főbe lőtte magát. A másik itthon maradt, beszélt Rákosival, parolázott Kádárral, elhallgatásokkal teli naplóját évtizedekre elhallgatta. Ha vissza akarunk jutni 1945-ig, akkor ezeket a szövegeket kell újraolvasnunk, s remélhetjük, hogy lassan kirajzolódik belőlük a tehetetlen hallgatás és elhallgatás, a kimondhatatlanságok története, lassan összeáll a félelmek és nyomorult megalázottságok szövege, amelynek egyes mondatai ott olvashatók Trócsányinál, másutt Kassák, Szép Ernő, Márai, Szabó Lőrinc s talán Illyés írásaiban. Ez az újraolvasási folyamat fájdalmas lehet, de azt hiszem, elkerülhetetlen. A gyökeres fordulat, amely 1945-ben történt, szinte azonnal lehetetlenné tette az önvizsgálatot, amelyet Déry követelt többek között a népiektől – reménytelenül, mert a politikai tudat és helyzet már meggátolta az őszinte beszédet: a kommunisták éppúgy nem voltak érdekeltek a tapasztalatok feltárásában, közös értelmezésében, mint azok, akik nem voltak kívülállók. Ezért olyan fontosak az archeológiai leletek, az egykorú naplók, illetve dokumentum-szövegek, amelyekből talán kiderülhet, hogy reménytelen magány és sok nehézség várt azokra a kevesekre, akik 1945 után tudni akarták, mit is tettek ők, mit tett velük a kor és az idő, mit nem tettek meg, mit tehettek volna, s mit nem. És ennek az egykorú tapasztalatrendszernek, a félelemből, elhallgatásból, tehetetlen haragból szőtt szövegnek megalkotása, olvasása a következő évek egyik legfontosabb társadalom- és művészettörténeti feladata.

IRODALOM

- GAY, Peter: *Freud. A Life for Our Time*. New York–London, 1988, W. W. Norton Company.
- GORDON, Peter Eli: Rosenzweig Redux. The Reception of German-Jewish Thought. *Jewish Social Studies*, 2001. No 8. 1–57. p.
- ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek. 1946–1960*. Budapest, 1987, Szépirodalmi.
- KASSÁK Lajos: *Kis könyv haldoklásunk emlékére*. Budapest, 1945, Új Idők Irodalmi Intézet Rt. (Singer és Wolfner).
- KOMLÓS Aladár: *Magyar zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. 1–2. Budapest, 1977, Múlt és Jövő.
- MÁRAI Sándor: *Napló. 1943–1944*. Budapest, 1998, Helikon.
- MAYER, Andreas: Von der „Rasse” zur „Menschheit”. Zur Inszenierung der Rassenanthropologie im Wiener Naturhistorischen Museum nach 1945. In *Politik der Präsentation. Museum und Ausstellung in Österreich 1918–1945*. Herausg. Herbert Posch et al. Wien, 1996, Turia+Kant.

PAP Károly: *Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*. Budapest, 2000, Múlt és Jövő.

SCHEIN Gábor: Egy történet jele. *Buksz*, 1998. 4. sz. 406–416. p.

SZABÓ Lőrinc: Újságírói védőbeszéd. In uő: *Emlékezések és publicisztikai írások*. Budapest, 2003. Osiris. /Osiris Klasszikusok/

SZÉP Ernő: *Emberszag*. Budapest, 1945, Keresztes. Új kiadása: Budapest, 1984, Szépirodalmi.

„NEVET NEM SZABAD KÉRDEZNI!” KÖZVÉLEMÉNY-KUTATÁS MAGYARORSZÁGON 1945 ÉS 1949 KÖZÖTT¹

1945 őszén a kisgazdapárt elnyerte a parlamenti mandátumok 57 százalékát. Az eredmény sokakat megdöbbsített, pedig a választások várható kimenetelét viszonylag pontosan jelezte a frissen megalakult Magyar Közvéleménykutató Intézet. A jelentést figyelmen kívül hagyták: a pártok részéről hiányzott a tapasztalat, s talán nem bíztak a közvélemény-kutatások létjogosultságában sem. Joggal gondolhatták kétségesnek a számítások eredményét, hiszen alig egy hónappal korábban a magyar közvélemény-kutatók alaposan melléfogtak a budapesti törvényhatósági választások kimenetelének előrejelzésében. Sokféle kérdésben lehet felmérni a lakosság véleményét, de a kapott eredmények legtöbbször nem kontrollálhatók közvetlenül. A választások azonban tiszta helyzetet teremtenek: ezt jóslták, és ez lett az eredmény. Ha túl nagy a különbség az előrejelzések és a tényleges eredmények között, akkor még mindig ott a kiskapu: a felmérés időpontjában, a kiválasztott mintában így vélekedtek az emberek, arról nem tehetünk, hogy túl sok idő telt el azóta, vagy jelentős, a választói magatartást módosító esemény történt. Végül is az 1945-ös országgyűlési választásokon sikerült kivívni a szakmai tekintélyt; nem ezen múlt, hogy 1949-re a közvélemény-kutatás megszűnt Magyarországon, és csak a hatvanas évektől kezdve – előbb a Magyar Rádió, később a Tömegkommunikációs Kutatóintézet keretében – éledt újjá. A szocialista korszak közvélemény-kutatása a rádió- és a televízió-műsorok fogadtatásának figyelésében, kulturális szokások felmérésében, nevelési, oktatási kérdések és bizonyos

¹ Köszönettel tartozom Levendél Ádámnak, aki készséggel állt rendelkezésemre dokumentumokkal és szakmai észrevételekkel.

fogyasztási szokások, illetve vélemények feltérképezésében merült ki. Politikai témák csak behatároltan jöhettek szóba, de inkább tabunak számítottak.

1945 és a következő néhány év azonban még lehetőséget biztosított – igaz, jól nyomon követhetően szűkülő lehetőséget – mindenféle kérdés felmérésére.

Az újjáépítés forgatagában meglepően korán, már 1945 augusztusában megalakították a Magyar Közvéleménykutató Intézetet (MKI).² Azt is mondhatnánk, az első békeév őszén ennivaló még nem volt, de közvélemény-kutatás már igen. Ahhoz, hogy ez a tevékenység ilyen gyorsan beindulhasson, két dolog kellett: korábbi kutatómunka és politikai akarat. A politikusok részéről feltehetően a közelgő parlamenti választások előtti izgalom nyomhatott a legtöbbit a latban, a kutatói oldalról pedig voltak olyan jelentkezők, akik korábban nem, vagy csak részben tudták kiélni a gyakorlatban tudományos ambícióikat. Elsősorban Horváth Barna jogtudós, szociológus és Harkai Schiller Pál pszichológus nevét kell megemlíteni, de nem szabad elfeledkeznünk Balassa Erikről sem, aki az intézet alapító munkatársa, majd Harkai Amerikába távozása után, 1947 februárjától 1949 márciusáig az MKI igazgatója volt.

KÖZVÉLEMÉNY-KUTATÁS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

A közvélemény-kutatás két fő ága a gazdasági, illetve a politikai témákban végez felméréseket. A jelenlegi cégek szolgáltatási kínálatában is e két terület alá sorolódhatnak be a tevékenységi profilok.³ Talán nem utólagos okoskodás, ha azt állítjuk, hogy az emberek véleményének, várható döntéseinek felmérése ott kezdődhetett el leghamarabb, ahol a kapitalista társadalom a leggyorsabban fejlődött, azaz ahol a piaci szereplőket különösen érdekelték a fogyasztók igényei, és szívesen áldoztak arra, hogy megismerjék a közönség gondolkodását, beállítódásait. Az Egyesült Államokban a cégek profitjuk megtartása, illetve növelése érdekében kénytelenek voltak újabb és újabb módszerekkel kísérletezni, a sikereseket pedig azonnal a gyakorlatban alkalmazni. A hirdetési piac XIX. század végi megugrása, majd XX. századi további növekedése szintén serkentően hatott a piackutatásra. A politikusok – a gazdasági szereplőkhöz hasonlóan – a választók bizalmának elnyeréséért, illetve megtartásáért hajlandók voltak szakembereket fizetni, akik valamilyen úton-módon ki-
puhatolták az emberek véleményét, szavazási szándékukat.

A kapott információk rendkívül fontosak lehettek, de talán még nagyobb jelentősége volt a vélemények „helyes” irányba terelgetésének, a közvélemény befolyásolásának. A sikeres felmérők így

2 Kiadványaikban rendszerint ezen a néven szerepelnek, de piackutatásoknál inkább a Magyar Közvéleménykutató Szolgálat elnevezést használták.

3 Később a piackutatásból további speciális területek nőttek ki, például a médiakutatás vagy az infokommunikáció-kutatás.

egyben tanácsadók lettek: mit és hogyan kell tenni a közvélemény megnyeréséért? Nem akadémiai, elméleti tudás hozta az eredményeket, hanem a hétköznapi piaci gyakorlat. Mivel a magyarországi intézményes közvélemény-kutatás a harmincas évek végén kezdődött el, témánk szempontjából elsősorban ez az időszak érdekes. A közvélemény-kutatás műveléséhez szükséges multidiszciplináris tudáshoz a szociológia ad a legtöbbet, de persze nem lebecsülhető a lélektani, demográfiai, társadalom-földrajzi, közgazdasági ismeretek szerepe sem. A harmincas évekre Amerika a szociológiában, de a többi tudományágban is – részben az Európából bevándorló tudósok megtermékenyítő jelenlétének köszönhetően – az élre tört, és immár nemcsak a gyakorlat, hanem az elmélet terén is nagy megbecsülésnek örvendhetett. A közvélemény-kutatás mára már fogalommá vált meghatározó személyiségei, kihasználva a presztízsnövekedést, kutatásaikat könnyűszerrel finanszíroztatták magán- vagy állami forrásokból, és idővel tudományos karrierjük mellett (vagy helyett) virágzó cégeket alapítottak. George H. Gallup, aki a Young & Rubicam hirdetési cégen belül végezte felméréseit, csep-

4 George H. Gallup 1901-ben született. Az újságolvasási szokásokról szóló Ph. D. dolgozatában piaci tapasztalatait összegezte. Doktorátusa után mint egyetemi oktató számos felmérést végzett napilapok részére. A megjelent elemzések hívták fel a Young & Rubicam hirdetési cég vezetője, Raymond Rubicam figyelmét a fiatal tudósra. 1932-ben sikerült a céghez csábítania, teljes önállóságot adott neki, és fedezte a költséges felméréseket. A kapcsolat tartósnak bizonyult, Gallup csak tizenhat év elteltével, a háború után vált meg a cégtől. http://www.ciadvertising.org/studies/student/99_spring/interactive/bklee/theory2/life.html.

5 www.britannica.com/eb/article-9064062

6 Ennek köszönhetően ugyanazt az írást egyszerre több amerikai helyi lapban közzülhetett.

7 Hadley Cantril 1906-ban született, 1928-ban diplomázott pszichológiából, majd két évet töltött Münchenben és Berlinben. 1931-

pet sem bántódott a tudomány fellegvárainak hátrahagyásán: „Minden pénz rendelkezésemre állt, amennyit csak akartam, hogy bármilyen kísérletet elvégezhessek. Nem kérték egyetlen olyan dolog végrehajtását sem, ami ne lett volna teljesen és egészében etikus.”⁴ A másik legendás alak, Elmo Roper, akiről szintén tudományos kutatóintézetet neveztek el, nem szerzett egyetemi végzettséget.⁵ Az országos hírnevet az 1936-os választás meglepően pontos előrejelzése hozta meg számára; a felmérést a *Fortune* magazin megbízásából készítette. Ezután tizenöt évig végzett kis mintavételel alapuló politikai közvélemény-kutatásokat, emellett országos terjesztésű publicisztikai rovata volt.⁶ A harmadik úttörőt, akivel a Magyar Közvélemény-kutató Intézetnek közvetlen kapcsolata is volt, Hadley Cantrilnak hívták.⁷ Míg Gallup és Roper jobbára az üzleti életben futott be látványos karriert, Cantril

megmaradt a tudomány berkein belül. Egyik első cikke, *A mindennapi élet szociálpszichológiája* 1934-ben az új mérési technikákra irányította a szociológusok figyelmét, akik rendszerint nem értékelték, és csak lassan ismerték el Gallupék „mérciskéléseinek” jelentőségét.

Kétségtelen, hogy a magyarországi közvélemény-kutatások fejlődésére nagymértékben hatott az említett amerikai szakemberek munkássága. Ha megnézzük az MKI töredékesen fennmaradt könyv- és folyóirat-rendeléseit, sorra rábukunk a szaktekintélyek műveire, kutatási beszámolóira. Az MKI vezetése szintén gyakran hivatkozott rájuk jelentéseiben. Csakhogy az 1945 után egyre inkább kommunista irányban formálódó politikai berendezkedés nem nagyon akceptálta a korábbi tekintélyeket. A magyarországi közvélemény-kutatások támogatását remélni a kiváló eredményeket elérő Gallup vagy Roper emlegetésével 1945-ben még éppen lehetett, néhány év múlva már szinte kockázatos volt. Igaz, ehhez jócskán hozzájárult az amerikai kutatók Kelet-Európából nézve elfogadhatatlan kormányzati szerepvállalása a hidegháború időszakában. Az állam és a közvélemény-kutatók kapcsolata azonban korábban kezdődött.

A harmincas évek Európája a náci kormányzat tömegpropagandájától volt hangos. A szélsőséges eszméket képviselő nemzetiszocialisták hatalomra jutásában és hatalmuk megtartásában a kortárs és a későbbi elemzések is kiemelkedő szerepet tulajdonítanak a hatékony politikai tájékoztatásnak, kormányzati marketingnek. Maga a propaganda kifejezés is összefonódott a diktatórikus, így a náci mellett a szovjet, majd a csatlós országok tömegtájékoztatásával. Nem mintha a másik, a demokratikus oldalon ne lett volna igény a lakosság befolyásolására. A háborús készülődés, még inkább maga a háború rendszerint óriási kockázattal jár. A modern kormányzat éppen ezért kénytelen folyamatosan tesztelni állampolgárait, hogy szükség esetén a kívánt irányba terelje a pénzüket és vérüket áldozó emberek véleményét. Rendkívüli, háborús helyzetben a demokráciák módszerei nem sokban különbözhetnek a diktatúra tömegbefolyásolási eszközeitől.

A demokratikus cél (jelen esetben a náci Németország megfékezése és az Egyesült Államok háborús szerepvállalása) és az antidemokratikus módszerek alkalmazása közötti ellentmondás korán feszültséget gerjesztett a kutatók között. A Rockefeller Alapítvány 1939-ben vezető kommunikációs szakemberek bevonásával titkos szemináriumsorozatot szervezett; a megbeszéléseken a lakosság

ben doktorált a Harvardon, ugyancsak pszichológiából. A harmincas évek első felében pszichológiát és szociológiát tanított a Columbia és a Harvard Egyetemen, majd 1936-tól a Princeton Egyetem pszichológia tanszékének oktatója volt, egészen 1969-ben bekövetkezett haláláig. <http://100777.com/node/157>.

háborúra hangolásának módozatait, illetve a nácik által fenyegetett demokrati-
kus állam bemutatásának lehetséges változatait vitatták meg.⁸ Harold Lasswell
következő két évben kidolgozott elmélete, úgy tűnt, feloldja az USA demokrati-
kus alapértékei és a tömeg megnyerésére irányuló, sokszor megtévesztéssel járó
manipulatív eszközök közötti feszültséget. Ez azonban nem egészen sikerült,
amint azt kritikájában Lasswell szemináriumi társa, Donald Slesinger megfo-
galmazta: „Kétségtől hajlandók voltunk feláldozni az igazságot, az emberek
egyéni szabadságát, hogy a háborús ingerre megfelelő tömegreakciókat keltsünk.
A diktatúrák erővel való megdöntésében gondolkodtunk, a manipuláció diktatú-
rájának megteremtésén keresztül.”⁹

A többség azonban Lasswell mellett állt, és ők is lettek az állami megbízá-
sok nyertesei.¹⁰ A politikai elköteleződés szinte mindegyik kommunikációval és
közvélemény-kutatással foglalkozó szakembernél megfigyelhető. Amerikában
egy egész kutatógeneráció kapcsolódott be a pszichológiai hadviselésbe, majd
a háború után részben a szoros kapcsolati hálónak köszönhetően előbb-utóbb
fontos tudományos és kormányzati pozíciókhoz jutottak. Hosszan lehetne sorolni
a különféle titkos és félig titkos kormányzati szervezeteket, stratégiai irodákat,
amelyek szociológiai, pszichológiai végzettségű munkatársakat alkalmaztak.
Közéjük tartozott a magyar közvélemény-kutatásra leginkább inspirálóan ható
Gallup, Roper és Cantril is.

KÖZVÉLEMÉNY-KUTATÁS MAGYARORSZÁGON 1945-IG

Magyarországon a közvélemény-kutatás messze kevesebb tapasztalattal rendel-
kezett, mint az Egyesült Államokban. Mindez korántsem meglepő, hiszen sem a
piacgazdasági szereplők igényei, sem a modern társadalomtudományok honi be-
ágyazottsága nem érte el a tengerentúli szintet. A majdani MKI tevékenységében
szerepet vállaló tudósok szakterületére koncentrálnak, a pszichológia, a szocioló-
gia és a közgazdaságtan egyaránt küzdött a tudományos elismerésért, praktikusán:
az egyetemi katedrákért és a publikálási lehetőségekért. A harmincas évekre
ugyan már kialakultak az első műhelyek, tanszékek, a kísérletezés azonban nem

örvendett túlzott népszerűségnek. A kí-
sérleti pszichológia még a nyugat-euró-
pai országokban is csak a második világ-
háború után tudott tanszékeket kiharcolni
magának az egyetemeken. Magyarorszá-
gon először Révész Gézának sikerült a
filozófiai karon pszichológiai tanszéket

8 Christopher Simpson: *Worldview ware-
fare and World War II*. 1994. <http://www.icedc.com/~paulwolf/oss/worldview.htm>

9 Uo.

10 Például Donald Young, Charles Dollard,
Leland DeVinney, W. Parker Mauldin stb.

alapítani, ez azonban átmeneti képződménynek bizonyult: a forradalmak alatt létrehozott egyetemi kutatóhely Révész 1920-as kényszerű emigrálásával megszűnt. A pszichológia akadémiai újrachonosítása újabb tíz évbe telt. A harmincas évek elején Harkai Schiller Pál a budapesti, Várkonyi Hildebrand Dezső pedig a szegedi egyetemen alakíthatott lélektani tanszéket. A szakmai pályát tekintve hányatott sorsú „kísérletiek” mindebből következően nyitottabbak voltak más tudományágak, illetve a gyakorlati alkalmazások felé – például nevelési, továbbtanulási kérdésekben, ipari pályaválasztási tanácsadásban.¹¹

Harkai Schiller Pál a Pázmány Péter Tudományegyetemen Ranschburg Pál pszichológus tanítványa volt, 1928-tól nála gyakornokoskodott. Doktorálása után, a harmincas évek elején Cantrilhoz hasonlóan Berlinben tanult, majd Budapestre visszatérve a PPTE-n pszichológiát oktatott. 1934-ben docenssé nevezték ki, és ekkortól több mint tíz éven át vezette az Egyetemi Lélektani Intézetet.¹² Egyetemi elfoglaltságain kívül képességvizsgálati tesztekkel dolgozott ki a vasút és a hadsereg számára, és részt vett az első komolyabb piackutatásokban is. 1945-ben az ő vezetésével kezdte meg működését az MKI.

A hazai közvélemény-kutatás másik szellemi atyja Horváth Barna volt. A jogi doktorátust szerzett Horváth 1925–49 között a szegedi tudományegyetem jogbölcseleti tanszékének volt tanszékvezető tanára, majd professzora, 1940–44-ben, Észak-Erdély visszacsatolása után néhány évig a kolozsvári egyetemen tanított.¹³ Jogfilozófiai munkái mellett a jogszociológia, állam és társadalom viszonya is élénken érdekelte, szívesen értekezett például az állami hivatalok funkcionális szerepéről, működéséről, a hivatalnokok, tehát az emberek beállítódásáról.¹⁴ A hivatalok ügymenetét, a hivatalnokok magatartását *A hivatal lélektana* című műve plasztikus leírásaival helyenként szinte irodalmi élvezetet nyújtó olvasmány.¹⁵ A közvéleménnyel foglalkozó elméleti munkáiban kiemelt helyet kapott a tömegmédiák működésének és hatásának vizsgálata – igaz, ez utóbbit csak spekulatív módon, illetve külföldi, jobbra angol és amerikai felmérésekre alapozva közelíthette meg.

Varga István közgazdászprofesszor szintén több területen tevékenykedett. 1945 előtt a Gazdaságkutató Intézet igazgatója, a koalíciós kormány idején a Nagy Ferenc vezette Újjáépítési Minisz-

11 Pléh (2002) 301. p.

12 Kiss (1995) 17. p.

13 Horváth (1993) 5. p. Magyarországi munkáját időnként külföldi tanulmányok szakították meg. 1927 és 1929 között a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként a bécsi tudományegyetemen hallgatott jogfilozófiát, majd 1929-ben Londonban volt tanulmányúton.

14 Horváth (1993).

15 Horváth (1946). Ő maga is dolgozott hivatalnokként: 1919–23 között Budapesten kincstári jogügyi segédfogalmazó volt.

térium államtitkára, a kisgazdapárt – párton kívüli – közgazdasági szakértője, majd 1946-tól 1948-ig, az intézmény megszűnéséig az Anyag- és Árhivatal elnöke volt.¹⁶ Az ő vezetésével készültek az első gazdaság-lélektani, mai kifejezéssel piackutatási vizsgálatok. 1935 és 1940 között a Magyar Gazdaságkutató Intézet az Egyetemi Lélektani Intézettel együttműködve ruházatkodási, fűtési, mosási, gyümölcs- és borfogyasztási, valamint dohányzási szokásokat próbált feltérképezni.¹⁷ Az eredmények feldolgozása után bizonyos fokig sikerült a piaci helyzetet elemezni, valamint a propaganda- és szervezési munkához is értékes adatokat gyűjtöttek.¹⁸ A legnagyobb sikert a dohányzási szokások vizsgálata aratta. A Magyar Dohányjövődék megbízásából lefolytatott felmérés és az abból készült tanulmány a Nemzetközi Dohány Egyesület római nagydíját nyerte el. A vizsgálat egyik legfontosabb eredménye is – a „felnőtt közönség” mintegy 70 százaléka rendszeres dohányos – hozzájárulhatott a szakmai sikerhez, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a nők körében a gyártóknak még jelentős tartalékaik voltak.

Horváth Barna a második világháború idején a szegedi és kolozsvári egyetemisták között készített felmérést. Az egyetemi előadókban összeterelt több száz hallgatónak tizenhat témakörben – egyetemi autonómia, kulturális kérdések, a jog és erkölcs megítélése, fogyasztási, szórakozási, újságolvasási szokások, közéleti szereplők népszerűsége stb. – kellett válaszokat adnia a kézhez kapott kérdőíveken.¹⁹

Végül elég kényes kérdésben, mondhatnánk az adott pillanatban tabunak tekinthető témában, Harkai Schiller Pál vezetett egy politikai felmérést. 1944. március elején – a finn béketárgyalások példáján – Magyarország háborúból való kilépésére irányultak a kérdések. A többség, az egyoldalú sajtóbeállítástól el-

térő módon, a háború folytatása ellen foglalt állást. „Ha a felelős vezetők akkor az igazi közvéleményre hallgattak volna, és hagyták volna szóhoz jutni – írta Varga István 1946 januárjában –, ma Magyarországnak talán nem volna a külföld előtt az a híre, hogy Németország leghűségesebb csatlósa volt.”²⁰

Mielőtt a nagy áttörésről, egy szakosodott intézmény, az MKI megalapításáról és a demokráciát érintő felméréseikről beszélünk, érdemes Horváth Barna elméleti megállapításait és gyakorlati, módszerbeli elgondolásait felidézni.²¹

16 Berend (1988) 21. p.

17 A gazdasági konjunktúrakutató intézetek Európában a Rockefeller Alapítvány támogatásával jöttek létre. Varga (1928).

18 Varga (1940).

19 Horváth (1942).

20 Varga (1946).

21 Korábban Dékány István és Szirtes Artúr foglalkozott a közvélemény és a modern társadalmak problémájával. Írásaikban főként Sombart, Le Bon, Simmel és Tönnies elméleteire támaszkodtak, empirikus felmérések nem álltak rendelkezésükre.

A megmaradt dokumentumok alapján úgy tűnik, Horváth 1945-től nem vett részt a gyakorlati munkában, munkássága és kapcsolatai révén azonban előkészítette a talajt a hazai felmérések megindításához.

Horváth – bár sokat foglalkozik a közvéleménnyel kapcsolatos jelenségekkel – nem törekszik pontosan definiálni a fogalmat. Mivel túlságosan képlékeny, nehezen megfogható dolognak tartja, inkább a fogalom környezetét igyekszik vizsgálni, a kísérőjelenségeket elemezni. Feltehetően a bevett tudományos eljárás kényszerének engedve definiálja a kutatás tárgyát – megpróbálkozik a fogalom-meghatározással, ám ez is csak körülírásra sikeredik:

„Leghelyesebb azért a közvéleményt a *közös tudattartalmak egy szelvényének* felfognunk. Ezek a közös tudattartalmak maguk is csupán a *közös lelki tartalmaknak* a közös tudat küszöbén áttörő szelvényét jelentik.” Ezután megemlíti a ténykérdéseket (köztudomás) és a hitkérdéseket (közös hit), melyek egyfajta bizonyosságot jelentenek számunkra, és a *közérzelmet*, a *közhangulatot*, amelyek érzelmi alapú, átmeneti jelenségek.²² A közvéleményt e két végpont közé helyezi el, tehát a hitnél kevésbé szilárd, az érzelmeknél viszont állandóbb elköteleződésnek tekinti.

A közvéleményt nem lehet szabatosan leírni, mert a formálódásában túl sok egymással kölcsönhatásban álló tényező játszik szerepet. A híreket vagy eseményeket – amelyek alapján a befogadók, tehát az emberek konkrét véleményt alkotnak – nem lehet értékmentesen, kontextus nélkül közzétenni. Az események sokszor összekapcsolódnak egymással, ugyanígy az emberek is hatással vannak a másik véleményére, a sajtó pedig szintén felerősíthet vagy elhallgathat bizonyos értelmezéseket, összefüggéseket. Mivel számos torzító hatás éri az embereket a véleményformálás folyamatában, Horváth szerint az a legfontosabb, hogy a lakosság minél pontosabb és értékmentesebb tájékoztatást kapjon az aktuális történésekről. Ha az emberek iskoláztatásuk és köztisztéletben álló, lehetőleg tudós véleményformálók segítségével köszönhetően józanul, több szempontot mérlegelve alakítják ki véleményüket, akkor a közösség véleménye sem lesz szélsőséges. Bár az egyéni véleményről mint a közvélemény elemi egységéről a rengeteg kölcsönhatás miatt nem beszélhetünk, mégis elengedhetetlenül fontos, hogy az egyének kellően autonómak legyenek a hisztérikus, csak érzelmekre apelláló hatásokkal szemben.

Ne feledjük, hogy ezeket a gondolatokat a harmincas évek végén vetette papírra, olyan helyzetben, amikor a német – és mint láttuk, az amerikai – tömegpropaganda Horváth elképzeléseivel ellentétben éppen az érzelmekre, a beállítódások agresszív áthangolására, egy irányba terelésére törekedett.

²² Horváth (1939a) 38–39. p.

Horváth a demokrácia egyik meghatározó erejű, ugyanakkor állandó gyámoltásra, nevelésre szoruló intézményének tartotta a közvéleményt. Olyan tényezőknek, amelyre az elbürokratizálódott polgári társadalmaknak égetően szükségük van ahhoz, hogy a hibákkal működő (nota bene: válságban lévő) képviseleti demokráciák ténylegesen megőrizhessék demokratikus értékeiket. A manipulálható (gyermeki, hisztérikus) közvélemény diktatúrához vezet, a kiegyensúlyozott, felnőtt közvélemény az állampolgárok direkt érdekérvényesítése révén a túlburjánzott és öntörvényű, kiüresedett tartalmú jogi formulák mögé bújó államapparátust a megvalósítandó közös társadalmi célok megoldása felé lendítheti. (Az emberek igazságérzetétől elszakadt jog, a bürokrácia működése Horváth más műveinek is fontos témája volt.²³)

„Abból, hogy a közvetlen demokráciát a régi módszerekkel és vegytisztán nem lehet megvalósítani modern és nagy államban, még egyáltalán nem következik az, hogy azt más, új módszerekkel és a képviseletivel kombináltan nagymértékben érvényesíteni ne lehetne. A képviseleti demokrácia tehát nem nélkülözheti a közvetlent, mert könnyen elfajul, ha elszakad az ősforrásától, a közvetlen demokrácia viszont nem nélkülözheti a képviseletit, mert vegytisztán nem is valósítható meg, és mert a nép helyett végeredményben mindig egyes embereknek kell cselekedniük.”²⁴

Amikor ma a közvetlen demokráciáról, legalábbis az állam működésének ellenőrzéséről beszélünk, leginkább a civil társadalom szerveződéseit, a civil társadalom kontrollját emlegetjük. Valószínűleg Horváth is hasonlóan érett felfogású szerveződésekre gondolt, amikor például a nép részvételét szorgalmazta a bíraskodásban és a közigazgatásban. Üdvözölte Harold Laski elképzelését, „aki szerint a hivatal és az élet közé oda kell állítani a »polgárok választmányát«, amely mintegy közvetít a hivatalnok és az ügyfél szempontjai között, és mindkettőt védi a másíknak túlkapásaival szemben, miközben megismeri az ügyvitelt, és önmagát hivatalnokká képezi ki”.²⁵

Még kézenfekvőbb a helyzet az üzemi demokráciában, ahol a munkások irányítói szerepet is vállalhatnak. A jogszociológus szerint a közvetlen demokrácia érvényesülésének, a politikusi döntések befolyásolásának legáltalánosabb eszköze mégiscsak a modern közvélemény-kutatás. A mérési technika olyan fokra jutott – érvel Horváth 1945-ben –, hogy tulajdonképpen minden kérdésben kikérhetjük a lakosság véleményét, és azt igen gyorsan, néhány napon belül kéz-

hez is kaphatjuk. „Az ilyen módszer [a közvélemény-kutatás] nyilvánvalóan forradalmasítja a közösségi *akaratképzés*

23 Horváth (1926a); (1926b); (1939).

24 Horváth (1945) 46. p.

25 Uo. 52. p.

technikáját. Egy jól működő közvélemény-kutató intézet, amely igen kis hibahattárral meg tudja jósolni a választások eredményét, tulajdonképpen feleslegessé teszi ez utóbbiakat [...]. A tudomány a haladó politikának legmegbízhatóbb szövetségese.”²⁶ Ez a szövetség – tehetnénk hozzá – olykor kínos helyzeteket, cseppet sem demokratikus eljárásokat eredményezhetett, amint a korabeli amerikai példák is megmutatták.

Nem biztos, hogy a közvélemény-kutatás, számos kiaknázható értéke mellett – túlzott képlékenysége folytán – mindig helyes, előrevivő álláspontot jelenít meg. A szakértők, a kompetens végrehajtók még a többségi vélemény ismeretében sem kell hogy alá vessék magukat a nép akaratának. Az emberek jó része ugyanis tájékozatlan vagy csak pusztán közönyös, nem minden témában képes racionális, tényeken alapuló döntéseket hozni. A tervek megvalósítása sokak pillanatnyi érdekével ellentétes lehet, hosszú távon azonban az emberek életére kedvező befolyást gyakorolhat. Éppen ezért arra kell törekedni, hogy a lakosság minél inkább tájékozott legyen napi ügyekben, és érdeklődést mutasson a felmerülő kérdések iránt. Erre a problémára Horváth egy maximál- és minimálprogrammal állt elő.

Utópiája szerint a korszerűen működő közvélemény-kutatás érdekében létesíteni kellene egy közvélemény-kutató szolgálatot, amely objektíven, adatokkal alátámasztva, de legalábbis több oldalról megvilágítva adná közzé a híreket, majd mérné a híradások hatásait, és az eredményt a kormányzat rendelkezésére bocsátaná.

„A szolgálat egyik része a közértesültség emelésére irányul. Kritikai része a közvélemény tisztán tartását szolgálná azáltal, hogy minden téves vagy tendenciózus tájékoztatást leleplezne és merő tárgyi adatokkal és érvekkel cáfolna. [...] A szolgálat építő tevékenysége a közvélemény előkészítésében állana azokra a kérdésekre, amelyekben annak állást kell foglalnia, és ezeknek a kérdéseknek megfogalmazásában. Az előkészítés lényege az egyes bonyolultabb kérdések összes szempontjainak átvilágítása és közérthető referálása. A szakszempontokkal túlterhelt kérdéseket úgy tárja fel, hogy a laikus értelméhez és érdeklődéséhez oly közel vigye a kérdés lényegét, hogy kompetens vélemény egyáltalán kialakulhasson. Ugyanez a szolgálat [...] a közvélemény-kutatás elméleti és alkalmazott ismeretének haladását folytonosan a közvélemény elé tárná és azzal a közértesültséget gazdagítaná, magukat a feltárt és lemért irracionális tényezőket pedig épp ily módon racionalizálná.”²⁷ Mivel éppen a direkt propaganda elkerülése a cél, a közvélemény-kutatást csak tudományos szervezetre lehet bízni.

26 Uo. (1945) 46. p.

27 Horváth (1939a) 24. p.

A kérdéses szervezet elemei lennének

1. egy permanens *kigondoló testület*
2. egy kísérletező *laboratórium*
3. egy mozgékony tájékoztatókritizáló és közvélemény-tisztántartó *szerkesztőség*
4. egy kérdésformulázó és problémáismertető *referenciaszolgálat* és
5. egy utólagosan elemző, összeegyeztethető, eredménymérlegelő és az egész szervezet működését megítélő *ellenőrzésbírálati* szolgálat.

A *kigondoló testület* szerepe a már említett amerikai propagandaszervekre emlékeztet, amelyeket a hatékony pszichológiai hadviselés céljából hoztak létre. A cél mindkét esetben pozitív, a demokrácia vívmányainak megőrzése, a diktatórikus rezsimek elutasítása. Ez a testület tartaná a kapcsolatot a kormánnyal, „és gondoskodnék az elkerülhetetlenül szükséges pozitív közvélemény-politikai beavatkozásról is”.²⁸

A gyakorlatban a testület „a kormánytól átvett irányelveket a felkért véleménykezdeményező kiválóságokkal naponta tartott értekezleteken megbeszéli, és az így provokált, de nem oktrojált véleménykezdeményező megnyilatkozásoknak sajtó, rádió, előadás, szónoklat stb. útján a legcélszerűbb időben és módon való nyilvánosságra hozataláról gondoskodik”.²⁹

A kísérletező *laboratórium* feladata volna az ábrázolási és mérési módszerek kifejlesztése és tökéletesítése a *tudásszociológia* és a *lélektan* eredményeire támaszkodva, a közvélemény-tisztántartó *szerkesztőség* sajtószolgálatlal foglalkozna. A *referenciaszolgálat* igényli a legkvalifikáltabb munkaerőt, mert itt kritikai elemző, ismertető- és formulázóképességre is szükség lenne. „A feldolgozandó anyagot a *referenciaszolgálat* természetesen a *kigondoló testület*től, esetleg annak közvetítésével a kormányzattól és magától a közönségtől kapja.”³⁰

A szavazások lebonyolítását Horváth Barna a közeli jövőben megoldható technikai problémának tekintette, melynek lényege: titkos és várakozásmentes legyen, illetve a szavazatok gyorsan jussanak a feldolgozóhelyre. Feltehetően e kissé utópisztikus, mégis konkrét elképzelés is hozzájárult, hogy már 1945 nyarán megkezdhetette működését a közvélemény-kutató intézet.

28 Horváth (1939a) 25. p.

29 Uo.

30 Uo. 26. p.

A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNYKUTATÓ INTÉZET, 1945–49

A szervezetileg a Magyar Központi Híradó Rt.-hez tartozó, nem önálló jogi személyként működő MKI 1945 augusztusában Harkai Schiller Pál vezetésével állt föl. Tanácsadó testületében a koalíciós pártok delegáltjai mellett – például Ortutay Gyula (FKgP), Révai József (MKP), Markos György (MKP), Vas Zoltán (MKP), Kállai Gyula (MKP) –, politikailag elkötelezett tekintélyes közéleti szereplők – Bródy Sándor (PDP), Zilahy Lajos (pártonkívüli) – és neves tudósok – Horváth Barnán (PDP) és Varga István (FKgP) kívül a szociológus Szalai Sándor (SZDP) – foglaltak helyet. A fennmaradt iratokból úgy tűnik, a testületnek döntően reprezentatív funkciója volt, a tanácskozásokra a tagok ritkán jártak el. A csapat idővel cserélődött, mert többen – egyéb elfoglaltságaikra hivatkozva – lemondták a részvételt. Az igazgatói széket 1947-től átvevő Balassa Erik igyekezett kevésbé neves tagokból álló, ám könnyebben összehívható tanácsadó csoportot kialakítani.³¹ Emellett – a fokozódó politikai nyomással párhuzamosan – próbáltak minél sokrétebb kommunista kapcsolatot kiépíteni. Valószínűleg így került be 1948-ban az MKI Tanácsadó Testületébe Zala Ferenc, az MDP Állampolitikai Osztályának vezetője, Marosán György, az MDP helyettes főtitkára vagy Gács László, a SZOT helyettes főtitkára.³²

Horváth Barna elgondolása a „kitűnő magánvélemények (a szellem, a toll, a tudomány kiválóságainak) koncentrikus megszólaltatásáról” a gyakorlatban nem valósult meg. Az alig tíz munkatársból álló ügyviteli csapat nemhogy országos tekintélyt nem szerzett, de még a Magyar Központi Híradó Rt.-n belül is az egyik leggyengébb érdekképviseleti

31 Bródy Sándor sértődött hangú lemondó levelet fogalmazott 1948 márciusában, amikor nem kérték föl a további együttműködésre. Úgy vélte, a Magyar Kereskedők Országos Központi Szövetsége megszüntetésével volt kapcsolatban az MKI döntése. Balassa Erik válaszában igyekezett megnyugtatóan a félreállított vezetőt, hogy csak a technikai nehézségek miatt („a közélet prominensei egyszerűen nem értek rá tanácsot adni”) hagyták ki a testületből. Ezért a jövőben „egyes reszortokban jártas, de egyéb téren nem annyira elfoglalt szakértők bekapcsolását tervezzük munkánkba”. Magyar Országos Levéltár (MOL) K. 787 56. t.

32 A Tanácsadó Testület 1949. február 3-i gyűlésén megjelent tagok: Katona Ernő, a *Hírlap* főszerkesztője; dr. Szita János, tanácsos, Elnöki Tanács, Akadémia u. 17.; Szalai Sándor, egyetemi nyilvános rendes tanár; Csikós Nagy Béla, miniszteri tanácsos, Gazdasági Főtanács; Radnai Béla, a Fővárosi Lélektani Intézet helyettes igazgatója; Mártonfy Rudolf, a Munkatudományi és Racionalizálási Intézet igazgatója; Marosán György, az MDP helyettes főtitkára; Bognár József, Budapest Székesfőváros polgármestere; Facsády Kálmán, a Magyar Gazdaságkutató Intézet alelnöke; Tímár László, minisztériumi osztályfőnök, Országos Terhivatal;

Zala Ferenc, az MDP Állampolitikai Osztályának vezetője; Ortutay Gyula, vallás- és közoktatásügyi miniszter; Barcs Sándor, a Magyar Központi Híradó Rt. elnöke; Justus Pál, a Magyar Központi Híradó Rt. alelnöke; Flórián László, az Egyetemi Nyomda vezérigazgatója; Gács László, a SZOT helyettes főtitkára; Balabán György, minisztériumi osztályfőnök, Kereskedelmi és Szövetkezeti ügyi Minisztérium. MOL K. 787 56. t.

33 Balassa Erik 1948 novemberében fizetésrendezési javaslatot terjesztett be, több munkatárs jövedelmét a kétszeresére emelte volna. Indoklásában a jó munkateljesítmény mellett a MKH Rt. más osztályaihoz képesti elmaradással érvelt. Uo.

34 Missura Jenő kiskunfélegyházi lakos jogi tanulmányok folytatásának szovjetunióbeli lehetőségeiről érdeklődött, mellesleg a *Kicsikém, ne tétovázz!* kezdetű pajzán dal szövegét sem restellte elkérni: „Kicsikém, ne tétovázz, szűk utcában kicsi ház, oly régóta vár, hogy jössz-e már: Mindent kapsz, Te kis zsvány, amit szemed-szád kíván, nem bánod meg ám, hidd el cicám, gyere tubicám!” Uo.

35 George H. Gallup, illetve az American Institute of Public Opinion három egymást követő elnökválasztáson (1936, 1940, 1944) helyesen jóslta meg az eredményeket. 1948-ban azonban a módszer kudarcot vallott. Az Egyesült Államok társadalma, főként a nagy belső mobilitásnak köszönhetően, a háború után átrétegződött, így a kutatóknak az 1940-es népszámlálási adatok alapján nem sikerült leképezni a teljes lakosságot, látványosabb kudarcot gyűnezzel a mintavételi eljárással.³⁵ Az MKI munkatár-

résleg volt.³³ Felméréseik eredményeit azonban sokszor ismertették az újságok és a szaklapok, az intézet pedig rendszeres sajtótájékoztatókkal igyekezett felkelteni az érdeklődést a közvélemény-kutatás, illetve az aktuális eredmények iránt.

Az MKI a kutatások mellett a rádióhoz hasonlóan ingyenes közönségszolgálati tevékenységet is ellátott. Főként a nem budapestiek ügyeiben segédkeztek információval vagy a kérelmek hivatalos megfogalmazásával és továbbításával. A legkülönbözőbb panaszokat igyekeztek orvosolni: útlevél-, vízumkérelem, hadigondozás, földadó, gyerekek áthozatala Jugoszláviából, hadifoglyok felkutatása, hitelezés, kölcsön, biztosítás, jégkárrendezés, településrészek önállósodási törekvésének támogatása, nyersbőrkiutalás kisiparosok részére, MDP-tagsági kérelem, a B-listázás elhárítása stb.³⁴

Az MKI vizsgálati módszere a korban legelterjedtebb kvótás mintavételen alapult. Az ilyen típusú mintavételnél az adott populációt, jelen esetben Magyarországi lakosságát, néhány meghatározónak vélt szempont szerint különböző csoportokra különítik el. A cél, hogy a fontosnak gondolt szociológiai változók alapján viszonylag homogén csoportokat nyerjenek. Ezután elegendő csak kisszámú egyedet megkérdezni, mert válaszuk átlagát az adott csoportra jellemzőnek tekintik. A módszert George H. Gallup alkalmazta nagy sikerrel az 1936-os elnökválasztás eredményének becslésénél, és tizenkét év múlva ő szenvedte a leglátványosabb kudarcot gyűnezzel a mintavételi eljárással.³⁵ Az MKI munkatár-

sainak minden egyes megbízásnál el kellett magyarázniuk a módszer lényegét a potenciális megrendelőknek. Balassa Erik 1948-ban az MKH Rt. osztályvezetőjének már „osztályharcos” csomagolásban tálalta a mintavételt:

„Ideológiai síkon [a kvótás mintavétel] azon alapszik, hogy az egyén magatartását döntő módon befolyásolja osztályhelyezete. Tehát a megkérdezett személyeket azonos osztályhelyzet szempontjából kell csoportosítani, és első fokon a véleménykülönbségeket egy csoporton belül kell kiértékelni. Elengedhetetlen, hogy az egyes csoportok teljes társadalmi keresztmetszetet adjanak, mégpedig minden csoportot valószínűsítő, a társadalomban jelentkező súlyával kell figyelembe venni.”³⁶

Az MKI munkatársai számára az jelentette a legnagyobb problémát, hogy nem állt rendelkezésre háború utáni népszámlálási adat. A budapesti mintákhoz így kénytelenek voltak az 1945-ös választási névjegyzék 150 ezer adatát felhasználni, az országos felvételeknél pedig többszörösen túlméretezett mintával dolgoztak.³⁷ Azt mondhatjuk, hogy a kor színvonalának megfelelő mintavételi eljárást alkalmaztak, s ha az intézet az 1949–50-es népszámlálást megéri, még pontosabban alakíthatták volna ki a megfelelő reprezentativitáshoz elengedhetetlenül szükséges nagy társadalmi csoportokat. A szűk négy év alatt az MKI felméréseknél eltérő számú csoportra tagolta a megkérdezetteket. Országos felvételeknél a legegyszerűbb kategorizáció értelmiségi, kispolgár, munkás, földműves osztályokat különböztetett meg, alkalmanként a nemi és a település jellegével kiegészítve; a társadalomtudományi intézettel közösen kidolgozott, bonyolultabb csoportbontásnál pedig a következő leíró kategóriákat találjuk:³⁸

1. ipari munkásság
2. nem az iparban foglalkoztatott fizikai dolgozók (MÁV-, Beszkárt-dolgo-

azaz a kvóták nem bizonyultak reprezentatívnak. Emellett általában túl korán hagyták abba a lekérdezést, így nem kalkulálhattak azzal, hogy a bizonytalan szavazók az utolsó pillanatban mégis Harry S. Truman mellett döntenek.

36 Feljegyzés Pálóczi-Horváth elvtárs részére, 1948. szeptember 25. MOL K. 787 56. t.

37 Országgyűlési könyvtár (OK) B3 2024: 1945-1.; MTI Magyar Közvéleménykutató Szolgálat jelentése.

38 A Szeszfeldolgozó Ipari Központ megbízásából készített felmérésnél például a szeszfogyasztás szempontjából az alábbi társadalmi csoportokat különítették el: Budapest: 1. ipari munkások, 2. nem iparban foglalkoztatott fizikai dolgozók, 3. nem vezető állású köz- és magántisztviselők, 4. vezető állású tisztviselők és szabadfoglalkozású értelmiségiek, 5. kispolgárság. Vidék: 1. ipari munkás, 2. nem iparban foglalkoztatott fizikai dolgozók, 3. értelmiségi dolgozók beosztásukra tekintet nélkül, 4. kispolgárság, 5. kisparasztság, 6. középparasztság, 7. kulákság. MOL K. 787 56. t.

- zók, városi, állami altisztek, a rendőrség, a katonaság legénységi állománya stb.)
3. földműves foglalkozásúak 5 holdon alul
 4. földműves foglalkozásúak 5–20 holdig
 5. zsírosparasztság
 6. nem vezető állású magán- és köztisztviselők (értelmiségi munkakörökben)
 7. vezető állású magán- és köztisztviselők
 8. szabadfoglalkozású értelmiség (önálló orvos, ügyvéd, mérnök stb.)
 9. kispolgárság (kiskereskedők, kisiparosok 5 alkalmazottan alul)
 10. nagypolgárság.

A társadalmi rétegek nagyságát rugalmasan kezelték, és mindig az adott felmérés kívánalmainak megfelelően határozták meg. A később ideologikus okokból elterjedt munkás, paraszt, értelmiségi sematikus társadalmi rétegződésmodell a kispolgár kategóriával egészült ki, de előfordult, hogy csupán az anyagi viszonyokat vették figyelembe – *jómódú, közepes és szerény sorsú* – egy-egy eredmény bemutatásánál.

Alig van támpontunk arra nézve, hogy a kérdezőbiztosok hogyan sorolták be a megkérdezetteket az egyes csoportokba. Úgy vélem, mégsem a nagy társadalmi csoportok háború utáni érvényességének elméleti kérdése jelentette a legnagyobb problémát; sokkal inkább a kérdezőhálózat megszervezésének módja és munkájuk kontrollja aggályos. Az MKI vezetése a kezdeti időszakban valószínűleg szervezett képzéseket a kérdezőbiztosok számára, a későbbiekben azonban jobbára a velük közvetlen kapcsolatban nem lévő kérdezőkre bízta, hogy az aktuális felmérés lapjain a válaszoló társadalmi jellemzőit kitöltsék. Az első jelentésekben látszólag problémamentesnek írják le a felvétel körülményeit: „A kikérdezés munkáját részben politikai nyomozók [sic!], részben pedig egyetemi hallgatók végzik Nagy-Budapest különböző pontjain. Közel 1000 lakost hallhattak [sic!] meg, akiket munkahelyükön, az utcán, a főváros forgalmas és kevésbé forgalmas helyein, természetesen nevük megkérdezése nélkül szólaltattak meg. [...] Kívánatra igazolják hivatalos megbízásukat. Udvarias, kötetlen beszélgetés során felteszik az előírt kérdéseket. Aki húzódik, azt hízalgő biztatással iparkodnak megnyerni. Pl. »éppen az ön véleményére vagyunk kíváncsiak...« Biztosítják a teljes névtelenség felől. A kérdezőbiztos a kérdőlapján megmutatja a vastag betűvel szedett felhívást: Nevet nem szabad kérdezni! A jegyzetekkel ellátott lapot a válaszolók szeme láttára iratcsomójába, a többi közé helyezi. Nem is tapasztaltunk semmiféle nehézséget vagy komolyabb bizalmatlanságot, legfeljebb néhány idősebb, az értelmiségi réteghez tartozó egyénnél.”³⁹

A következő években az intézet időről időre felhívásokban keresett önkéntes kérdezőbiztosokat. A vállalkozók minimális díjazásért a környezetükben élő körében tíz-tíz emberrel vették fel a kérdőívet, majd postán visszaküldték az MKI címére. Eleinte fizetett külső alkalmazottaik voltak, de hamarosan áttértek az úgynevezett levelező-tudósítói rendszerre. A munka irányítói a módszer előnyét abban látták, hogy mivel az alkalmi munkatársak önkéntes alapon kapcsolódnak be a felmérésekbe, nem fűződik érdekük a csaláshoz, ezért a kapott válaszok feltételezhetően érvényesebb képet tükröznek, mint a kapitalista országokban a fizetett alkalmazottaktól beérkező válaszok. Elvben ugyan helyesnek látszik, hogy munkás a munkást, paraszt a parasztot kérdezze ki, mert a hasonló társadalmi helyzetű emberek könnyebben találják meg a hangot egymással, de a módszernek legalább annyi hátránya is volt, erről azonban a különféle ismeretéseken elfelejtettek említést tenni. Mivel a „tudósítók” saját környezetükből gyűjtötték a válaszokat, elképzelhető, hogy az ismerősök vagy a munkatársak nem mindig a valós, hanem az elvárt véleményeket hangoztatták. Az emberek bizalmatlanságára többen levélben hívták fel a kutatók figyelmét. Az alábbi példa nemcsak a kérdezési nehézségekre, hanem a tudósító felkészül(e)t(len)ségére is rávilágít: „[...] az emberek olyan bizalmatlanok, hogy nemhogy jobbra fordulna a helyzetünk, hanem rosszabbodik, tehát az emberek biztosan felelni és biztosat mondani nem tudnak, olyan ímmel-ámmal válaszolnak, de ha nem jól van beírva, tessenek megírni. Az emberek őszinte feleletet adtak, és én úgy írtam be, tessenek megírni, jól van vagy nem jó, ahogy feleltek, és én úgy írtam. Nagyon szeretném megismerni személyesen az intézetet, én hamarabb nem tudok válaszolni, mert rossz a postafordulta, maradok tisztelettel, Barna Árpádné.”⁴⁰

A biztosok toborzása a jelek szerint nem volt zökkenőmentes. A munkában kevésbé vagy legalábbis nem huzamosabb időn keresztül érdekelt kérdezőknek csak kis hányada küldte vissza rendszeresen a megkapott kérdőíveket, így az MKI folyamatosan új tagok bevonására törekedett. A rádióelőfizetők, postai és vasúti dolgozók mellett több szakszervezetet is megkerestek, annak reményében, hogy a tőlük kapott taglistákra építve megerősíthetik a vidéki levelező-tudósítói hálózatot. Az UFOSZ-tól (Újbirtokosok és Földhözjuttatottak Országos Szövetsége) és a FÉKOSZ-tól (Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége) nyert címanyag „különösen kedvező a dolgozó parasztság gondos megkérdezése szempontjából” – jegyezte fel Balassa Erik.⁴¹ A szakszervezetekkel való együttműködésnek más előnye is volt: „[...]

39 OK B3 2024: 1945-2/a. MKSZ-jelentés községi választásokról, 1945. október 2. p.

40 1947. október 22. A teljesen tagolatlan levél eredetijében sok helyesírási hiba is volt. MOL K. 787 56. t.

41 Jelentés, 1948. december 4. Uo.

szintén figyelembe véve a tekintetbe jövő címanyagot a kedvező politikai megbízhatóság és aktivitás szempontjából, a Szakszervezeti Tanács vidéki osztályának segítségét vettük igénybe. Az onnan kapott vidéki titkárok címanyaga alapján szervezési munkánk folyamatban van.”⁴² A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége közreműködésétől a női levelező-tudósítók fokozottabb bevonását remélték.⁴³ Nem nehéz belátni, hogy a politikailag nyilvánosan elkötelezett emberek bevonása a munkába legtöbb esetben a bizalmatlanságot erősíthette, a válaszokat, valamint a válaszok kódolását illetően torzításokhoz vezethetett.⁴⁴ Összességében ezerötszáz levelező-tudósítót tartottak nyilván, akikkel szükség esetén öt-hatezer embert tudtak gyorsan elérni, a beérkezett eredményekből pedig már két nap alatt elkészültek a legfontosabb alaptáblák.⁴⁵

Jelen írás keretében csak néhány politikai témájú, illetve a demokráciát érintő felmérés eredményeit közlöm rövid kommentárokkal. Hatvan év távlatából mélyebb elemzés aligha lehetséges, mivel rendkívül nehéz számba venni az emberek véleményét befolyásoló tényezőket. Kiragadhatnánk olyan politikai eseményeket, amelyeket a mából visszatekintve nagy jelentőségűnek vélünk, de ko-

rántsem biztos, hogy a korabeli válaszadók motivációi ugyanezekhez a történetekhez kötődtek. A felmérések a korábban leírt kvótás minavétellel készültek Budapesten, illetve az egész országban. A kutatási jelentésekben rendszerint nem tüntették fel, hogy ki volt a megrendelő – valószínűleg az MKI vezetői adták az ötletet, legfeljebb egyeztetniük kellett az intézetet felügyelő koalíciós pártok illetékeseivel.

A második világháború befejezése után az év kétségtelenül legnagyobb politikai eseménye az új parlamenti választás volt. Előtte egy hónappal tartották meg a budapesti községi választást, amely nemcsak önmagában volt jelentős, de politikai barométerül is szolgált a pártok részére. A budapesti eredményekből következtetni lehetett az országosra, ahol a fővárosihoz képest több parasztpárti (FKgP és NPP) és kevesebb

42 Jelentés, 1948. november 2. Uo.

43 Az MKI majd egy évig levelezett az MNDSZ vezetőségével annak érdekében, hogy vidéki szervezetek taglistáit megkaphassák. Elviekben mindkét oldalról megvolt az együttműködési szándék, a gyakorlatban – a jelek szerint – nem sok minden történt. MOL K. 787 56. t.

44 Az alapproblémák mellett eltörpül annak jelentősége, hogy a rendelkezésre álló levelező-tudósítók nagy része egyetemista volt. Az értelmiségiek ugyanis, így az egyetemisták is, hajlamosak interpretálni a kérdőíveken szereplő kérdéseket, ami sokszor a válaszok torzulásához vezethet. Ezért alkalmaznak szívesen a közvélemény-kutató cégek a kérdezői munkára érettségizett háziasszonyokat.

45 A kutatások lebonyolításának további részleteit, valamint a felmérések éves listáját lásd Levendel (1983–1986).

szociáldemokrata szavazatra lehetett számítani. Az emberek túlnyomó többsége a választások győztesének a munkáslistát⁴⁶ tartotta, de voltak, akik nem tudtak a közös listáról, így csak az egyik pártot nevezték meg.

I. Melyik párt győz az Ön tárgyilagos ítélete szerint? (községi választások)						
Budapesti adatfelvétel 1945. szeptember végén (%)						
	Férfi			Nő		
	értelmiségi	kispolgár	munkás	értelmiségi	kispolgár	munkás
MKP	7,3	8,5	20,0	11,6	12,9	16,7
SZDP	5,9	8,1	12,0	10,6	12,2	12,3
Munkáslista	54,2	57,3	48,8	46,0	45,6	43,9
Fentiek együtt	67,4	73,9	80,8	68,2	70,7	72,9
Kisgazda	30,7	24,0	13,6	25,2	23,9	16,3

A bizonytalanság egyik jele, hogy az MKI még tíz nappal a választások előtt is fontosnak tartotta megtudakolni, hogy az emberek szerint vajon a terveknek megfelelően, a kitűzött időpontban tartják-e meg a választást. A válaszolók több mint 80 százaléka igennel felelt. A többség nem kételkedett a választások tisztaságában, azonban arányuk jóval kisebb: 60 százalék körüli. Különösen érdekes a Függetlenségi Fronton kívüli pártok indulásának megítélése.⁴⁷ Az értelmiségi férfiak fele helyeselte más pártok részvételét, a többi csoportban ez az arány csupán 30–35 százalék között mozgott. A jobboldali pártok indulásának korlátozása a kisgazdapárt szavazótáborát gyarapította, mint azt a későbbi relatív vesztesek – a szociáldemokraták és a kommunisták – nem győzték hangsúlyozni.⁴⁸

46 Az SZDP és az MKP a szavazatkonzentrálás reményében közös listán indították jelöltjeiket.

47 1944 decemberében az MKP, az SZDP, az FKGP, az NPP és a PDP, valamint a szakszervezetek részvételével megalakult a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, melynek fő célja az új, demokratikus államrend megteremtése volt. A második világháború előtt és alatt diszkreditálódott jobboldali pártok nem vehettek részt a szervezetben, és gyakorlatilag az első parlamenti választásokon sem indulhattak.

48 A táblázatokban a legmagasabb és a legalacsonyabb értékeket sötét háttérrel emeltem ki. A fejlécekben meghagytam az eredeti kérdéseket. A táblázat értékeit összeadva nem mindig kapunk 100 százalékot, ennek az az oka, hogy sokan bizonytalanok voltak, illetve a választási törvény szerkezetétől és a pártok propagandakampányától tették függővé a sikert.

Mint az alábbi táblázat mutatja, a saját pártszimpátia alapján szintén a munkáslista került az élre.

2. Melyik pártra szavaznak? (Személyes választás)*		
Budapesti adatfelvétel 1945 szeptember végén (%)		Eredmény (1945. október 7.)
Munkáslista	58,2	42,76
FKgP	29,1	50,54
NPP	5,0	2,1
PDP	4,1	2,9
Radikális Párt	0,5	1,8
Nem választ	3,1	

* Az előző kérdéssel szemben itt nem azt tudakolták, hogy melyik párt fog győzni, hanem hogy a megkérdezettnek mi lesz a „személyes választása”, azaz melyik pártra fog szavazni.

A kutatók ezúttal kellemetlen hibát követtek el. Azoknak a szavazatait, akik csak külön indulás esetén szavaztak volna a Szociáldemokrata Pártra, rossz arányban osztották szét a munkáslista és a többi párt között. Így aztán a kiszegzők vereségét jósolták, ezzel szemben nagyarányú győzelem született Budapesten. Idézet a kutatási jelentésből: „Beavatott szakértőkkel folytatott megbeszélés alapján az MKP-t említőket mind hozzászámítottuk a közös munkáspártra szavazókhoz, ellenben az SZDP-t említőknél csak háromnegyed részét. A fennmaradó egynegyedének felét, tehát a külön az SZDP-re szavazók nyolcadát a Kiszegzőpártra szavazókhoz csatoltuk, míg másik nyolcadáról feltételeztük, hogy a szavazástól tartózkodni fognak. Mivel ez a népesség jelentős, megközelíti a 20%-ot, ennek a megoszlása a vonatkozó eredmények meglehetősen bizonytalanságát idézi elő.”⁴⁹ Az eredmények tükrében a kutatók rájöttek, hogy az egész csoportot a kiszegzők szavazókhoz kellett volna sorolni, és így sokkal jobban prognosztizálhatták volna a szavazás kimenetelét. Mivel semmilyen gyakorlati tapasztalattal nem rendelkeztek, mi sem vehetünk semmit a szemükre.

A nemzetgyűlési választásokon külön indultak a munkáspártok. Az előrejelzések tendenciájukban jobban közelítettek az eredményekhez, egyedül az abszolút kiszegző többséget, illetve az SZDP-szavazatokat nem sikerült pontosan megbecsülni.

Igaz, a tiszántúli adatok nem érkeztek be időben.

49 OK B3 2024: 1945-2/a.; MTI, Magyar Közvéleménykutató Szolgálat jelentése.

3. Melyik pártra szavaznak?(Személyes választás)		
Budapesti és vidéki adatfelvétel 1945. október második felében (%)		
	Előrejelzés	Eredmény
FKgP	48,00	57,03
SZDP	25,00	17,41
MKP	18,00	16,85
NPP	7,50	6,87
PDP	1,50	1,62
	100,00	99,78

A kutatók ezúttal is megkérdezték, hogy az emberek mennyire tartják lehetségesnek a választások elhalasztását. Tekintettel a közös munkáslista körüli politikai huzavonára, ez alkalommal már a budapestiek fele gondolta úgy, hogy van esélye a későbbi időpontban megtartott választásnak.

Az államforma kérdése és az államfő személye 1946 elején vált komoly politikai témává. A felmérésekből kiderült, hogy a lakosság többsége személyes szavazatával szeretne volna eldönteni a kérdést.

4. Nemzetgyűlés vagy népszavazás döntsön-e az államforma felett?							
Budapest, 1946. január közepe (%)							
	Értelmiségi		Kispolgár		Munkás		Mérlegelt átlag
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	
Népszavazás	44,5	51,8	51,8	54,0	51,1	52,5	51,5
Nemzetgyűlés	52,1	47,6	47,4	42,2	47,6	46,2	47,0
Egyéb, n. v.	3,4	0,6	0,8	3,8	1,3	1,3	1,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Végül a Nemzetgyűlés határozott az ügyben. Azért tekinthetjük érdekesnek a közvetlen akaratnyilvánítás igényét, mert még csak három hónap telt el az első szabad választások óta, ami azt sugallhatná, hogy mivel a nép képviselői ülnek az országgyűlésben, rájuk bízható a politikai ügyek eldöntése. A táblázat adatai alapján: az értelmiségi férfiak inkább a parlamentre bízták volna a kérdés megválaszolását. A kérdést vidéken később tették fel, akkorra már eldőlt, hogy a Nemzetgyűlés fog dönteni. Ennek ellenére a vidéki lakosság kb. 63 százaléka szerint inkább népszavazást kellett volna tartani a kérdésben. Az állam-

formáról szóló javaslatot a miniszterelnök 1946. január 24-én nyújtotta be, melyet megtárgyalása után a képviselők január 31-én fogadtak el.

1946 elején határozták meg az új államformát. Ha az emberek szavazatain múlt volna, bizonyára köztársaságot választanak.

5. Milyen államformát tartana helyesnek a jövőben?							
Budapest, 1946. január 12–18. (%)							
	Értelmiségi		Kispolgár		Munkás		Mérlegelt átlag
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	
Köztársaság	78,7	72,9	82,2	69,4	83,1	69,4	76,0
Királyság	19,8	23,0	13,8	24,4	13,8	21,9	20,0
Egyéb, n. v.	1,5	4,1	4,0	6,2	3,1	8,7	4,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A Nemzetgyűlés szintén a köztársaság mellett döntött, így lényegében a lakosság kívánalmainak megfelelően járt el, ugyanakkor megtakarította egy újabb szavazás költségeit. A kutatók szerint a felmérés alatt azért is nőtt a köztársaság-pártiak száma, mert nagy nyilvánosságot kapott a parlamenti pártok egységes álláspontja a kérdésben. Érdekes megfigyelni, hogy az arányokban leginkább a nők szerint lehet különbséget tenni: a nők, különösen a kispolgárok, nagyobb számban választottak volna királyságot. A király személyéről nem esett szó, bár a király nélküli királyság abszurditása végeredményben nem jelentett valós problémát a megelőző huszonhat évben sem. A legnagyobb különbséget a munkás férfiak és nők között mutatták ki.

Az MKI kíváncsi volt a közéleti emberek népszerűségére is. Mindenki három közszereplőt nevezhetett meg. A kutatók a sorrendre nem voltak tekintettel, csupán az összeadott említések számát viszonyították a megkérdezettek számához.

6. Nevezze meg a három legnépszerűbb közéleti kiválóságot!						
Budapesti adatfelvétel 1946. január közepén (%)						
	Értelmiségi		Kispolgár		Munkás	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Tildy Zoltán	56,3	61,4	58,0	62,0	59,0	64,3
Rákosi Mátyás	33,0	30,6	41,2	35,8	58,1	53,7
Szakasits Árpád	25,0	19,7	38,5	33,0	51,9	47,0
Mindszenty József	32,1	30,1	27,5	27,6	13,0	17,5
Szent-Györgyi Albert	11,8	14,1	7,1	7,0	2,0	4,4
Károlyi Mihály	2,6	0,6	2,7	0,0	0,7	0,6
Gerő Ernő	3,6	4,9	11,8	5,7	14,7	5,0
Vas Zoltán	8,5	9,8	9,8	8,8	16,7	5,6
Bán Antal	0,7	1,8	0,4	0,0	0,7	0,0
Varga Béla	9,1	14,7	8,2	9,0	4,4	5,6
Nagy Ferenc	7,5	11,1	5,9	6,5	6,4	11,0
Balogh István	6,4	4,9	3,9	2,4	4,0	6,2
Kővágó József	4,9	6,7	7,4	3,2	3,3	3,1
Szekfű Gyula	2,3	3,7	1,6	0,4	1,3	0,0
Miklós Béla	2,6	1,2	0,8	2,0	1,7	1,2
Egyéb politikusok	23,8	14,6	22,7	16,8	14,4	20,6
Színészek stb.	13,1	7,4	3,2	6,7	3,7	12,5
Külföldiek	3,9	1,8	1,2	1,8	1,0	1,2
Nincs válasz	4,6	4,7	3,8	4,6	4,7	6,7
	251,8	243,8	255,7	233,3	261,7	266,2

A budapesti lekérdezés miatt valószínűleg az országos népszerűségnél kisebb értékeket kaptak a parasztpártok politikusai. 1946 elején nyolc közéleti személy (köztük öt politikus) örvendett átlagon felüli népszerűségnek. Közülük is kiemelkedett Tildy Zoltán, akit a nők különösképpen kedveltek. Rákosi Mátyás minden rétegben a második helyet foglalhatta el, az értelmiségiek körében Mindszenty József, a kispolgárok és a munkások esetében Szakasits Árpád közel azonos pontszámot kapott. Rákosi leginkább a munkások körében volt népszerű. Károlyi Mihály, az egyik komolyan szóba jövő államfő-aspiráns, 1946 elején Tildytől messze leszakadva, alig egy-két százalékot kapott. Feltételezhetjük, hogy a háború után aktív közéleti szerepet vállaló Tildyhez képest Károlyi alig volt ismert, alakja inkább a múlthoz kötődött. Vas Zoltán bonmot-i, úgy tűnik, a munkás férfiak körében hatottak, a munkásnők jóval kevésbé értékelték. Nagy Fe-

renc ezzel szemben nagy népszerűsége tett szert a körükben, de általában is jobb pontszámokat kapott a nőktől, mint a férfiaktól.

1947-ben Magyarországon eltörölték a hazai és a külföldön adományozott nemesi címeket, megtiltották a rangra utaló jelzések (méltóságos, nagyságos, nemzetes stb.) használatát is. A törvényjavaslatot a belügyminiszter 1946. október 4-én nyújtotta be, és 1947. január 14-én jelent meg az *Országos Törvénytarban*. A megkérdezettek túlnyomó többsége – a férfiak háromnegyede, a nők kétharmada – helyeselte a nemesi címek eltörlését. Szembetűnő ugyanakkor, hogy a „szerény sorú” nők elleneztek leginkább, és ők voltak a legtájékozatlanabbak a kérdésben.

7. Helyesli-e vagy sem a nemesi címek eltörlését?						
Budapest, 1946. október (%)						
	Férfi			Nő		
	jómódú	közepes	szerény s.	jómódú	közepes	szerény s.
Helyesli	75,7	74,0	78,9	69,6	67,3	60,1
Ellenzi	22,1	20,6	17,1	24,9	24,1	28,4
Egyéb, n. v.	2,2	5,4	4,0	5,5	8,6	11,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) nyomására létrejött koalíciós kormányzás szükségessége visszatérő közéleti témát jelentett. A koalíciós kormányzást 1946 tavaszán még a megkérdezettek kétharmada támogatta, arányuk azonban az év végére egyharmadra csökkent.

8. Szükségesnek tartja-e a pártok közötti koalíció alapján történő kormányzást? (%)			
	Igen	Nem	Nem felel
1946. március	64,0	34,0	2,0
1946. szeptember	48,0	50,0	2,0
1946. december	33,0	52,0	15,0

A bizalomvesztés okait utólag nehéz megállapítani, közrejátszhatott a Baloldali Blokkon belüli eldurvuló hatalmi harc, de a kommunisták által manipulált tömegmozgalmak is befolyásolhatták az emberek véleményét. A kérdésfeltevés-

ből következően kommunista és kigazda szimpatizánsok – eltérő indítékból – egyaránt kívánhatták a koalíció felszámolását.

Felmérés készült 1947-ben arról is, mit tart a lakosság a demokratikus államrend ismérvének. Azzal, hogy nem Magyarország megítélésére vonatkozott a kérdés, a kutatók talán a nyulat akarták kiugrasztani a bokorból. Ha azt feltételezték, hogy az emberek nem mondják el őszintén a véleményüket a hazai állapotokról, célszerűnek mutatkozhatott távolítani a kérdést, így a megkérdezettek nagyobb eséllyel adtak meggyőződésüknek megfelelő választ.

9. Véleménye szerint melyek a demokratikus országok ismérvei?				
Budapesti adatfelvétel 1947. március első fele (%)				
	Értelmiségi	Kispolgár	Munkás	Mérlegelt átlag
Gondolatszabadság, szólásszabadság, sajtószab., gyülekezési szabadság, szabad vallásgyakorlás	35,3	24,8	23,5	25,9
Szabad, félelem nélküli élet	6,2	2,5	0,7	2,2
Jogegyenlőség, kölesönös jogok és kötelességek	14,8	19,8	18,9	18,4
A munkához való jog	–	2,4	1,7	1,6
Általános, titkos választójog	4,5	1,5	2,2	2,3
Alkotmányosság, parlamentarizmus, a nép részvétele az állami ügyekben	1,9	1,8	2,6	2,2
Népuralom	7,2	8,6	6,5	7,3
Jog- és közbiztonság	0,9	0,3	1	1,3
A többség – nem terrorisztikus – uralma, a többségi akarat érvényesülése	3,1	1,5	0,2	1,1
Az általános jólét és életszínvonal emelkedése, művelődés lehetősége	5	13	16,9	13,5
A munka és a dolgozók megbecsülése	2,9	8,3	4,5	5,5
Osztálynéküliség, a javak egyenlő elosztása, szocialista államforma	9,8	5,1	3,2	4,9
Összetartás, egymás megbecsülése, erkölcsi alap, testvériség	4,5	6,2	5,5	5,5
Egyéb	2,2	1,1	5,4	3,4
Nincs válasz	1,7	3,1	7,2	4,9

A 9. táblázatban szereplő jellegzetességeket kétfelé bonthatjuk: egyrészt valamilyen konkrétumhoz (törvény, intézmény) köthető ismérvekre, másrészt ál-

talános elvekhez, illetve érzelmekhez kötődő meghatározásokra. A válaszolók szerint a demokratikus országok ismérvei általában a szólás- és sajtószabadsággal írhatók le, ezek természetesen a demokráciához kapcsolódó legmarkánsabb asszociációk.

Amellett megállapíthatjuk, hogy ezek a szabadságjogok 1947 elején egyre kisebb területre terjedtek ki Magyarországon. Érdekes, hogy az egyéni politikai akaratszavazás legközvetlenebb módja, az általános titkos választójog alig bír jelentőséggel. Meglepő továbbá, hogy a „népuralom” általános és homályos fogalma leginkább a kispolgári réteg számára tűnik fontosnak, illetve hogy a szocialista államformának az értelmiségiek háromszor akkora arányban tulajdonítanak jelentőséget, mint a munkások. Az anyagi jólét ugyanakkor leginkább a munkások és kispolgárok szerint jellemzője a demokráciáknak. A demokráciáról tehát meglehetősen vegyes a kép, és nincs eszközünk annak megállapítására, hogy mi volt az emberek viszonyítási pontja a kérdés megítélésénél: a háború előtti vagy utáni magyar politikai berendezkedés, esetleg a nyugat-európai országok működési módja.

10. A demokrácia fejlesztésére vonatkozóan az 1945. januári állapot 0, és az ideális 100						
Mivel jelöli az 1946. január 1-i állapotot?						
Budapest, 1947. január 15–18.						
1946	Férfi			Nő		
százalék	értelmiségi	kispolgár	munkás	értelmiségi	kispolgár	munkás
0	2,7	1,2	1,2	1,8	2,4	1,2
1–10	13,7	9,3	14,4	12,3	9,2	6,8
11–20	22,4	24,5	26,3	24,5	19,9	21,5
21–30	24,6	22,0	24,5	22,8	22,8	22,6
31–40	13,7	15,7	11,4	10,5	10,6	8,6
41–50	12,4	7,0	8,4	7,9	11,7	8,0
51–60	1,4	5,2	3,0	1,8	5,3	3,1
61–70	1,8	2,9	1,2	1,8	1,5	0,6
71–80	1,8	2,9	–	2,6	0,5	1,2
81–90	–	1,2	0,6	–	1,0	–
91–100	–	–	1,2	–	0,5	–
Nem válaszol	5,5	8,1	7,8	14,0	14,6	26,4
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Mérlegelt átlag	24,9	28,5	24,6	30,5	27,8	25,5
Összátlag			26,9			

A három (10., 11., 12.) táblázat két eltérő időpontban mérte fel az emberek véleményét a demokrácia fejlődéséről. 1947 elején az aktuális helyzet mellett az 1946. januári állapotra is rákérdeztek, utoljára 1948 januárjában vizsgálták a kérdést. Ha az 1945. januári állapotot a 0, akkor a válaszolók többsége egy évvel később 10–30 százalékra tette a fejlődést. A legoptimistábbnak az értelmiségi férfiak tűnnek, de ha az extrém értékeket is bekalkuláljuk (60–100 százalék), akkor a munkás férfiak vagy a kispolgári nők is bizakodóknak mondhatók. Ezúttal is feltűnő, hogy sok nem válaszolt. A súlyozott átlag 26,9 százalékos elmozdulást mutat 1945 és 1946 között.

II. A demokrácia fejlesztésére vonatkozóan az 1945. januári állapot 0, és az ideális 100						
Mivel jelöli az 1947. január 1-i állapotot?						
Budapest, 1947. január 15–18.						
	Férfi			Nő		
százalék	értelmiségi	kispolgár	munkás	értelmiségi	kispolgár	munkás
0	2,3	1,2	1,2	2,6	2,4	0,6
1–10	5,5	4,7	5,9	7,0	3,4	3,7
11–20	6,4	9,3	12,0	11,4	5,3	6,8
21–30	11,4	12,8	10,8	6,1	13,2	12,3
31–40	18,3	15,1	11,4	21,1	10,6	8,6
41–50	17,8	13,4	15,5	20,3	20,9	17,8
51–60	18,7	14,5	19,8	6,1	16,5	10,4
61–70	7,3	9,3	4,8	4,4	7,8	5,5
71–80	5,0	5,8	8,4	3,5	2,9	6,1
81–90	0,9	3,5	0,6	2,6	1,0	0,6
91–100	0,9	2,3	1,8	0,9	1,9	1,2
Nem válaszol	5,5	8,1	7,8	14,0	14,1	26,4
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Mérlegelt átlag	41,3	37,4	41,5	37,3	42,4	41,9
Összátlag			40,3			

1947-ben a megkérdezettek többsége 30–50 százalékos javulást észlelt az 1945-ös (nulla) állapothoz képest. A megoszlás azonban egyenetlenebb, mint korábban. A súlyozott átlag szinte kétszeresére nőtt 1946-hoz képest: meghaladja a 40 százalékot. A kutatók kizárólag pozitív értékekre számítottak, így a 0 százalék sorába olyanok is kerülhettek, akik valójában rosszabb körülményeket érzekeltek, mint 1945-ben. E torzító hatás természetesen a másik két táblázatra is vonatkozik.

12. A demokrácia fejlesztésére vonatkozóan az 1945. januári állapot 0, és az ideális 100							
Mivel jelöli az 1948. január 1-i állapotot?							
Budapest, 1948. január 15–18.							
	Férfi				Nő		
százalék	átlag	értelmiségi	kispolgár	munkás	értelmiségi	kispolgár	munkás
0	2,3	2,7	–	–	7,0	4,5	1,2
1–10	1,2	4,9	–	1,2	–	2,6	0,0
11–20	3,1	6,7	3,2	3,5	3,0	3,2	1,8
21–30	6,0	7,2	8,6	6,6	7,0	5,2	4,3
31–40	12,8	8,9	11,8	10,0	10,0	16,6	14,8
41–50	36,1	25,6	31,0	35,0	29,0	29,4	49,0
51–60	18,0	19,6	20,9	20,0	24,0	18,6	12,3
61–70	10,2	12,9	13,6	10,0	9,0	11,6	8,6
71–80	6,0	8,9	6,4	8,3	6,0	5,8	3,8
81–90	1,1	0,4	1,4	1,8	–	0,6	1,2
91–100	1,4	0,4	0,9	1,8	3,0	–	1,8
Nem válaszol	1,8	1,8	2,2	1,8	2,0	1,9	1,2
Mérlegelt átlag		45,1	49,0	50,4	46,6	44,5	47,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Összátlag				46,9			

A vizsgálat érdekessége, hogy a megkérdezettekkel kiindulópontként közölték az előző évi mérlegelt átlag értékét. Tanulságos lett volna megtudni, miként alakulnak az értékek, ha a válaszolók nem ismerik az előző vizsgálat eredményeit. A vélemények kiegyenlítődtek 1948-ra, a többség minden kategóriában 40–60 százalékos fejlődést észlelt 1945 óta. Tekintettel a demokráciák alapvető jellemzőinek eltünetedésére, itt már komolyan felmerül a kérdés, hogy az emberek vajon mit értettek a demokrácia fogalmán (lásd 9. táblázat). A korábbi két évtől eltérően a nők között megnőtt az elégedetlenek száma, így a megszokott 10 százalékos körüli érték összességében 17 százalékra növekedett.

Az MKI sorsa szinte paradigmátikusán mutatja az 1945-ös demokrácia nekibuzulását, majd gyors kimúlását. Vezetői nem győzték hangsúlyozni *Közvélemény* című szemléjükben, de egyéb kiadványokban, főként a politikusoknak szánt ismertetésekben, jelentésekben is, hogy míg az elnyomó fasiszta politikai berendezkedés nagyban gátolta a közvélemény-kutatást, a demokrácia végre lehetőse-

get biztosít a nép véleményének megismerésére és közzétételére. A nép véleményét pedig minden baloldali politikusnak üdvös szem előtt tartania, ha valóban a nép érdekeinek megfelelően szeretné alakítani az ország sorsát. Hamarosan bebizonyosodott azonban, hogy a népi demokrácia csupán retorikai fordulat, és jelentése körülbelül a szocialista diktatúrával egyezik meg. Számos prominens politikus elhagyta az országot 1947-ben – tavasszal emigrált például Kovács Imre, Varga Béla, majd Nagy Ferenc –; az MKI vezetői is ekkor döntöttek a távozás mellett. Az év elejétől Balassa Erik koordinálta a munkát, és védte az intézet érdekeit. Igyekezett elnyerni magas besorolású politikusok jóindulatát: az MKI tevékenységét a helyes választási előrelézés és Rákosi elismerő szavai igazolták. Az 1947-es parlamenti választások másnapján a *Szabad Nép* interjút közölt a párt vezetőjével:⁵⁰ „– Amerikai sajtóhangok azt állítják, hogy a közvélemény kommunista vereséget várt, és hogy a választásokon egymillió-hatszáz ezer hamis szavazatot adtak le a kommunisták. – Erre vonatkozólag elég hivatkoznom arra, hogy vasárnap este, a választások befejezése után fél órával a magyar rádió közölte a választásokat közvetlenül megelőző közvélemény-kutatás eredményét, amely pártunknak 20–23 százalékos eredményt jósolt, ami be is vált [...]”

Az MKI hol sikeresen, hol eredménytelenül próbálta a különféle vállalatok, minisztériumok, társadalmi szervezetek érdeklődését felkelteni a piacutatás iránt.⁵¹ Nagy diadalnak könyvelték el, mikor többszöri hiábavaló megkeresés után az Országos Tervhivataltól 1948 második felében felkérést kaptak felmérések elvégzésére.

50 Rákosi elvtárs az MKP győzelméről. *Szabad Nép*, 1947. szeptember 2. 1. p.

51 Az állandó előfizetők száma 1949-ben sem haladta meg az egy-két tucatot. A Közvéleménykutató Szolgálat és a Közgazdasági és Piacutatató Szolgálat előfizetőinek névsora: Budapesti Központi Városháza, segédhivatal; Gazdasági Főtanács, Közgazdasági Osztály; Magyar Pénzügyminisztérium; *Kis Újság*, Hallósy Béla igazgató; Légrády Testvérek Rt.; *Hírlap* szerkesztősége; *Világ* szerkesztősége, Hajdu igazgató; *Világ* szerkesztősége, Rónai hírlapíró; Era Villamossági Rt.; *Szabad Nép* kiadóhivatala, propagandaosztály; Magyar Külforgalmi Rt.; Dohányjövődék Igazgatóság sajtóelőadója; Magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium D. ügyosztály; Magyar Országos Szövetkezeti Központ Titkárság; Magyar Belügyminisztérium, Kelemen Ferenc miniszteri segédtitkár; Magyar Pénzügyminisztérium, Gerő Ernő miniszter; Magyar Pénzügyminisztérium Elnöki Osztály, Somogyi főigazgató; Magyar Dolgozók Pártja, Révai József h. főtitkár; Postavezérgazgatóság Könyvtára; *Népszava* szerkesztősége, Fenyves igazgató; IBUSZ; Kiskereskedők Országos Szervezete, KISOSZ; Állami Hirdető Nemzeti Vállalat; Országos Kisipari Szövetkezet, OKISZ. Budapest, 1949. február 22. MOL K. 787 56. t.

„Az Intézet több alkalommal rámutatott munkájának arra a lehetőségére, amely kétségtelen felhasználhatóságú a Tervhivatal minden olyan elgondolásánál, amely a tervgazdálkodás értékesítési problémáinak megoldásához nyújt lehetőséget. Amint a tárgyalások folyamán kiderült, a Tervhivatal elsősorban termelési tervet készített, és csupán a közelmúltban vált nyilvánvalóvá, hogy az értékesítési tervek szintén döntő jelentőségűek. Utal erre Vas Zoltán és Vajda Imre felszólalása az MDP központi vezetőségi ülésén. Az értékesítési tervek elkészítésének egyik fontos tényezője a közönség szükségleteinek, igényeinek felmérése, és kétségtelen érdemként kell elkönyvelnünk azt a tevékenységünket, amellyel erre illetékesek figyelmét több alkalommal felhívtuk.”⁵²

Az MKI igyekezett a nemzetközi közvélemény-kutatásba is bekapcsolódni. A magyar kutatóintézetet 1947 elején meghívták a közvélemény-kutató intézetek párizsi konferenciájára.⁵³ A tanácskozáson konszenzus mutatkozott a közvélemény-kutatás finanszírozását illetően: „Valamennyi intézet rájött arra, hogy legeszségesebb financiaális bázisa a magángazdaság, amelynek piacutató szolgáltatást végez megrendelésre.” A következő egy-másfél évben az MKI több nemzetközi felmérésben is részt vett.⁵⁴ A kibontakozó hidegháború azonban visszavonulásra készítette a magyar kutatóintézetet, hamarosan tanácsosnak mutatkozott leépíteni a nyugati kapcsolatokat.

„A nemzetközi közvélemény-kutatásban való részvételünket illetékesekkel való megbeszélésünk alapján szüneteltetni kívánjuk, tekintettel arra, hogy a felvetett kérdések a jelen politikai konstellációban nem mentesek olyan szempontoktól, amelyek azokat imperialista propagandára alkalmassá teszik. Szakirányú

kapcsolatainkat természetesen a külföldi intézetekkel fenntartjuk, és az eredmények kölcsönös kicserélésére is a legnagyobb gondot fordítjuk.”⁵⁵

Hiábavalónak bizonyult minden erőfeszítés, az intézet sehogy sem illeszkedett a kommunista rendszer kereteibe. Piacgazdaság és polgári demokrácia hiányában az állam nem látta szükségét, hogy megtudakolja az emberek véleményét. A hatalmi gépezetet, nevezzük államnak vagy pártnak, nem a képviselői demokrácia hibáit korrigáló közvélemény, hanem az egyes emberek viselt dolgai érdekelték. A megfigyelés, a be-

52 Jelentés. 1948. december 4. MOL K. 787 56. t.

53 A konferencián részt vett Belgium, Franciaország, Görögország, Hollandia, Köztársasági Spanyolország, Svájc, Olaszország, Csehszlovákia és Németország amerikai zónája. Beszámoló az IFO I. európai közvélemény-konferenciáról. Uo.

54 Kelet-Európában Magyarországon kívül Csehszlovákiában működött még közvélemény-kutató intézet, de ott teljes mértékben állami költségvetésből finanszírozták a felméréseket.

55 Jelentés. 1948. november 2. Uo.

súgás, a hálózatépítés szintén izgalmas története azonban egészen más intézményekhez kapcsolódik. Az MKI minden fogyatékossága ellenére a második világháború utáni felemás demokrácia egyik progresszív műhelyeként foglalhatja el történelmi helyét.

IRODALOM

- BEREND T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest, 1988, Közgazdasági és Jogi.
- HORVÁTH Barna: *Staatsorgantheorie*. [Szeged], 1926a, k. n.
- HORVÁTH Barna: *A társadalom és az állam funkcionális szemlélete*. Budapest, 1926b, saját kiadás.
- HORVÁTH Barna: *A közvélemény ellenőrzése*. Szeged, 1939a, Ferenc József Tudományegyetem Barátainak Köre.
- HORVÁTH Barna: *A szociológia elemei*. Szeged, 1939b, Városi nyomda.
- HORVÁTH Barna: *A közvélemény vizsgálata*. [Kolozsvár], 1942, k.n.
- HORVÁTH Barna: *Demokrácia és jog*. In *Demokrácia*. Budapest, 1945, Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- HORVÁTH Barna: *A hivatal lélektana*. [Budapest], 1946, k. n.
- HORVÁTH Barna: *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944–45-ből*. Fordította Nagy Endre. Budapest, 1993, Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.
- KISS György: *A hazai pszichológia-történeti kutatások eredményei*. In uő (szerk.): *Pszichológia Magyarországon*. Budapest, 1995, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- LEVENDEL Ádám: *Tallózás a Magyar Közvéleménykutató Intézet jelentéseiben. Jel-Kép, 1983–1986*.
- PALASIK Mária: *A Magyar Közvéleménykutató Szolgálat jelentése. Magyar Tudomány, 1997. 4. sz. 487–491. p.*
- PLÉH Csaba: *A magyar funkcionális pszichológia elméleti szintézise: Harkai Schiller Pál a pszichológia céljairól és felépítéséről. Utószó*. In Harkai Schiller Pál: *A lélektan feladata*. Budapest, 2002, Osiris. 298–307. p.
- VARGA István: *A Magyar Gazdaságkutató Intézet működése és nemzetközi kapcsolatai*. [Budapest], 1928, k. n.
- VARGA István: *A lélektani módszerű piackutatásról*. [Budapest], 1940, k.n.
- VARGA István: *Szemle a közvéleménykutatás hazai előzményeiről. Közvélemény, 1946. január. 15. p.*

KENDE PÉTER

HOGYAN VÁLT 1945 REMÉNYBŐL MEGOSZTÓ ERŐVÉ? TÉZISEK

Ez a téma olyan hatalmas, hogy csak címszavakban tárgyalható. A háború óta eltelt hatvan év legkézenfekvőbb periodizációját követve öt ütemben fogom áttekinteni (1945–46, 1947–53, 1953–56, 1957–88, 1989–).

1945: ki volt a demokrácia mellett, és ki ellene?

Ezt a korszakot az 1944-es katasztrófaév vezeti be, s ennek következményei: a régi Magyarország összeomlása, képviselőinek (ideértve a nyilas uralom személyzetét is) nyugatra menekülése, az 1945 előtti hatalmi-közigazgatási-politikai és propagandaapparátusok teljes eltűnése. A háború elvesztésével és a szovjet csapatok megjelenésével a régi Magyarország egészben véve képviselő nélkül marad (ez alól csak a keresztény egyházak képeztek kivételt), arról nem is szólva, hogy pszichológiailag csakúgy, mint politikailag, képviselhetetlenné vált.

Hadd emlékeztessenek itt egészen röviden a 45-ös év legelejétől meginduló büntető, megtorló és tisztogató-eltávolító akciókra (népbírói ítélezés, minisztériumi B-listák, titkosan végbemenő letartóztatások, a választói jegyzékekből való tömeges kizárás), valamint azokra az intézkedésekre, amelyek bizonyos politikai ellenfelek (például Peyer Károly vagy a jelentkező katolikus párt) kiküszöbölését szolgálták. E lépéseket elsősorban, ha nem éppen kizárólag, a szovjet csapatok nyomában megjelenő és a moszkvai hatalmi központtal szorosan együttműködő kommunista pártvezetők szorgalmazták. Akcióik eredményeként kiszorultak a közéletből mindazok, akik a szovjet uralom vagy a hatalom helyi állásaiiban szovjet támogatással berendezkedő kommunista párt legaktívabb ellenfelei lehettek volna.

De 1945-ben s részben még 1946-ban is megmaradt a „demokratikus új rend” kétféle felfogása: egyrészt a polgári-paraszti (az FKgP-vel mint főképviselővel), másrészt a népi-forradalmi (az MKP-val mint főképviselővel). Az utóbbi felfogást felerősítette, hogy szélesebb (s persze nem kommunista-forradalmi) értelemben támogatásra számíthatott olyanok részéről is, akik így vagy úgy valamiféle illúziót tápláltak a társadalomalakítás 1945-ben megnyílt lehetőségeit illetően. Hadd utaljak itt az olyan köztes pozíciókra, mint aminőt például az SZDP autonóm vezetői (Kéthly Anna, Bán Antal, Szeder Ferenc stb.) képeztek, akiknek baloldalisága egy jogtisztelő demokrácia eszményéhez kapcsolódott, vagy az olyan közvetítő próbálkozásokra, mint aminőkkel például Bibó István személy szerint, a Csécsy-féle polgári radikális párt pedig mint politikai kiscsoport kísérletezett. Ez utóbbiakról szólva nagyon nyomatékosan alá kell húzni helyzetük társadalmi marginalitását, az autonóm szocdemek esetében pedig azt a tényt, hogy az MKP a „munkásegység” jelszavával és leple alatt a kezdet kezdetétől fogva a követő másodhegedűs hálátlan szerepére kárhoztatta őket.

1947–1953: az 1945 utáni „új világ” kommunista kisajátítása és lejárata

A 47-es fordulatot végrehajtó és az országot fokozatosan bolsevizáló MKP-MDP gondolati íve így hangzott: „Az igazi demokraták mi vagyunk – csak mi demokraták – Akik mást mondanak vagy akarnak, azok se nem demokraták, sem pedig helyük nincsen az új Magyarországon.” E végsőkéig kielezett logika jegyében történt az FKgP szétverése, a 47-es választásokon sikert arató ellenzéki pártok felszámolása, az SZDP bedarálása, a népi-parasztpárti irányzat nyílt csatlósítása, az egypártrendszer és a szovjet mintázatú (1945-ben még alig-alig emlegetett) proletárdiktatúra bevezetése. Ezt követték a diktatúra „osztályharcos” fejleményei (tömeges letartóztatások, kitelepítések, az úgynevezett kulákok diszkriminálása és a kisparasztság kényszerszövetkezetesítése), amelyek mély sebeket ejtettek a magyar társadalom szinte minden rétegében, s máig sem múló, önéletrajzokban és irodalmi művekben jól nyomon követhető sötét emlékeket hagytak maguk után.

1945 ennek megfelelő új, hivatalos (pártállami), de persze egyre szűkebb körben elfogadott értelmezései: „*társadalmi forradalom*” volt, melynek a földreformon, az államosításokon, a szövetkezetesítésen, a kultúra teljes megújításán át végül szükségképpen el kell vezetnie a „a szocializmusig”, azaz ennek szovjet típusú változatáig; és persze „*abszolút újrakezdés*” is volt, amelynek folytán a valahai Magyarországból csak az maradhat érvényes, ami a népi-demokratikus-

proletár forradalom előzményének tekinthető (ezt kodifikálták a leszűkített és teljes önkénnyel újraírt úgynevezett „haladó hagyományok”).

Ezt kiegészíti még két fontos mozzanat: 1. a Vörös Hadsereg általi felszabadítás és a szovjet jelenlét gátlástalanul zajos, ízetlenül túlzó glorifikálása; mint tudjuk, ez már 1945-ben megkezdődött, aminek következtében hamis helyzetbe kerültek a nem kommunista demokraták, a nagy többség szemében pedig hitelét veszítette a 45-ös felszabadulásról szóló minden beszéd; 2. a *jus murmurandi* betiltása: nemcsak a „felszabadítókat” nem illethette semmiféle panasz vagy reklamáció, hanem általában nem eshetett szó a magyar nemzet 1945 utáni sérelmeiről, a hosszú évekre kirótt súlyos hadisarcról, a trianoni határok visszaállításáról, az ország elszigeteltségéről stb.; az is igaz persze, hogy a magyar társadalom nemigen akart tudomást venni arról, hogy hazája vesztes országgént került ki a háborúból, s hogy részben ezért is kellett „fizetnie”. (A kommunista hatalom évtizedeiben ez a körülmény egyébként annyira feledésbe merült, hogy arra a kérdésre, hol állt Magyarország „a fasizmus elleni harcban”, a hivatalos iskolai történelemoktatás szellemében nevelkedett fiatalok egy része úgy válaszolt: a győztes tábor oldalán.)

1953–1956: átmeneti megrendülés és újabb nemzeti kudarc

A Sztálin halálát követő rövid történelmi intermezzo azért érdemel itt külön említést, mert ország-világ előtt dokumentálta, hogy mégsem volt azért ebben az „új világban” minden annyira rendben: ezt még a kommunista vezető réteg egy része is megértette (aminek következtében előbb összezavarodott, aztán egy pillanatra megrendült, miközben a feje felett összeomlott az egész kommunista államrend).

Maga 1956 ebben az összefüggésben úgy is értelmezhető, mint az 1945-ben elvileg megnyílt lehetőségek társadalmi-nemzeti visszahódításának pillanata. Tudom, hogy ez csak *egy* a lehetséges értelmezések közül (Mindszentyé egészen bizonyosan nem ez volt!). De szimbólum ereje van annak, hogy az 1956-os forradalmi felkelés eredményeként létrejövő nemzeti kormány az 1948 *előtti* politikai képletet állítja vissza. Mintegy annak kinyilvánításaként, hogy az 1945-ben létrehozott koalíciós demokrácia volt az utolsó legitim rendszer, tehát ahhoz kell visszahátrálni, s abból lehet majd valamilyen, a nemzet számára hasznos és elfogadható irányban elindulni.

1956 november 4-e – ebben az értelmezésben – az 1945 táján még sokakban munkáló remények végleges lehervasztását, teljes visszavételét jelenti.

**1957–1988: a magyar társadalom a
konszolidálódott államszocialista rendszerben**

Nem föladatomban ebben az áttekintésben az 1956 utáni kényszerű beletörődés okait vagy annak lelki-politikai kísérőjelenségeit taglalni. Elég a végeredményre utalni: „ez van, más út nem lehetséges, az elbukott forradalom után úgy kell élnünk, ahogy lehet”. A konszolidációról persze tudjuk, hogy az nem 1956/57-ben, hanem jó néhány évvel utána kezdődött. Mint ahogy évek kellettek ahhoz is, hogy a Kádár-kormányzat által beígért, s részben már 1957-től kezdve megvalósításra kerülő változásokban hinni lehessen. Amiből ez az elemzés kiindul, az a „konszolidált államszocializmus” közismert alapképlete: *egyrészt* szovjet függőség és egypárt alapú diktatúra, *másrészt* kiskapuk, kis szabadságok, kis ablakok a nyugati világra stb. stb. – egészben véve a korábbinál valamivel ésszerűbben és kiszámíthatóbban működő, de azért persze kommunista alapokon álló rendszer.

A kérdés, amelyet ezzel kapcsolatban föltennék, úgy hangzik, hogy milyen helye volt ebben a világban (amely, ismétlem, nem a kezdeti, sztálinista kommunizmus, de nem is az 56-ot közvetlenül követő megfélemlítés világa volt) a keresztény-úri Magyarországhoz vagy a régi, a kollektivizációk előtti paraszti életformához kötődő társadalmi osztályoknak?

Az *egyének szintjén* elég tágas. Aki kollaborált, előbb-utóbb befogadást nyert: ha nem is a dolgok irányításának belső, bizalmi körébe, de valamiféle, már-már normálisnak látszó, szakmai érvényesülést is lehetővé tevő életvilágba. Ha azonban nem ezt az egzisztenciális szintet nézzük, hanem a mindenkire továbbra is kötelezően ránehezedő *politikai-kulturális konvenciókat*, akkor a rendszer által nyújtott „hely” sokkal szűkebb és kényelmetlenebb volt. A szóban forgó rétegek, illetve az ide tartozó egyének és családok ezt a kommunista világot a maga rítusaival, indoktrináló szólamaival, a magyarság történelmi szerepét illető – s az iskolai tankönyveket kizárólagosan megtöltő – nézeteivel soha nem érezhették egészen a magukénak, valamennyire mindig idegenül mozogtak benne.

Ezért olyan problematikusak a Kádár-rendszer széles körű társadalmi elfogadottságáról szóló, már-már közhelyszerűen visszatérő kijelentések. Nem vitatom, hogy voltak olyan rétegek, amelyek szorosán kötődtek a fennálló viszonyokhoz, s másfajta „rendszer” nem is igen tudtak volna elképzelni. A többség esetében azonban az elfogadás annyiból állt, hogy „ez van, ezzel kell együtt élni”. E beállítottság felemás voltára élesen rávilágítanak a memoáriródalom hetvenes–nyolcvanas évekbeli sikerei, a marxista szemlélettől fokozatosan elszakadó történelmi és más szakmunkák iránti tömeges érdeklődés, egy egészen másik síkon pedig a nyugati emigrációval – azaz az általa tovább élő virtuális

Magyarországgal – fenntartott, ugyancsak tömeges kapcsolatok. Ez utóbbi kapcsán azonban említést érdemel az emigránsokkal kialakított viszony fölöttébb ambivalens jellege is. Állandóan keveredtek benne – ezt tapasztalatból mondom – az olyan ellentmondó elemek, mint a csodálat, az irigykedés, a saját helyzet felett érzett bosszúság, illetve az idegenkedés. „Mit tudsz Te arról, barátom, milyen dolgoknak vagyunk mi odahaza kitéve, s hogy gondolhatod, hogy majd *Te* fogod megmondani nekünk, mit tehetünk mi az ottani viszonyok között!”

Megjegyzendő, hogy a Nyugaton tovább élő „másik Magyarország” léte a Kádár-rendszer vezetőit is meglehetősen izgatta, s hogy az ne zavarja köreiket, kísérleteket tettek annak belső meghódítására. A nyugati magyarság politikai integrálására tett próbálkozások a hazai rendszer konszolidálásának egyik késői vonalát képezték, nem egészen elhanyagolható sikerekkel. Jó példa erre az Anyanyelvi Konferenciák sorozata, amelynek résztvevői körét ugyan többnyire társutasok és naiv szimpatizánsok tették ki, de amelynek rejtett célja az volt (s ezt el is érte!), hogy a rendezvényt jelenlétükkel megtisztelők között ne csak ilyenek legyenek. Ugyanezt a célt szolgálta ismert politikai emigránsok Magyarországra csalogatása.

1989: a kommunista „egyetlen világ” összeomlása és ennek ideológiai következményei

Fejtegetésemnek ebben a záró szakaszában tulajdonképpen egyetlen ideológiai következményről fogok beszélni, arról, amely az 1945-ös változások képét, az arra vonatkozó képzeteket érinti. Megpróbálom a fejekben végbement változásokat a lehető legegyszerűbb szavakkal, s csakis a lényegre szorítkozva összefoglalni.

Alapvetően arról van szó, hogy ha a kommunista Magyarország eszméiből és értékeiből immár semmi sem érvényes (vagy legalábbis semmi sem *irányadó*), akkor persze maga az 1945-ös változás is szükségképpen átértékelendő. Az átértékelés egy első lehetősége az 1945-ös választásokban született kiscgazda–polgári Magyarország rehabilitációja volt. Személyes tapasztalatból tudom (de állításom szövegszerűen is dokumentálható), hogy maga Antall József is ezzel próbálkozott miniszterelnöksége kezdetén, mert ebben az időben még úgy vélte, hogy az új demokrácia eszmei előzményeit leginkább az 1946 körüli korszakban lehet megtalálni. Ez a hivatkozás azonban múlt pillanatnak bizonyult (miközben Csicsery-Rónay István vezetése alatt máig is létezik egy civil egyesület, amely 1945–46 szellemének ilyen értelmű életben tartásán fáradozik).

A háború utáni korszakra való hivatkozás azonban a továbbiakban elhalványult, s helyét a közelmúlt egy sokkal radikálisabb szemlélete foglalta el. Ennek

okai külön vizsgálatot érdemelnének: elégedjünk itt meg annyival, hogy a háborúban végsőkéig kompromittálódott magyar jobboldaliság 1990 utáni újraéledésének, úgy látszik, ez volt a természetes dinamikája. 1945 átértékelése egyszerűen az új jobboldaliság szellemi alapjait fektette le. A folyamat fázisait az alábbi négy gondolatsorban lehet megragadni:

1. „1945 nem felszabadulás volt, hanem egy idegen hódoltság kezdete.” Aligha kell mondani, hogy ez a gondolat már 1945-ben is jelen volt, előbb a jobboldali Magyarország föld alá szorult rétegeiben, később a demokráciából lépésről lépésre kiszoruló irányzatok híveiben, amint ezt például a parasztpárti és eredetileg népi-forradalmi beállítottságú Kovács Imre emigrációban írott könyve már a címével (*D'une occupation à l'autre*, azaz: Egyik megszállástól a másikig) is tükrözi.

2. „Nem demokráciát hozott, hanem a demokrácia megcsúfolását, siralmas karikatúráját.” Itt sem új eszmével van dolgunk, hanem egy olyan szemlélettel, amely legalábbis 1946-tól kezdve a demokrácia őszinte hívei körében is jelen volt, például a kisgazdapárt úgynevezett jobboldalán és más polgári csoportosulásokban is. 1990 óta feltűnő sokan mondják, hogy ők mindig is így éreztek, de számos esetben azt lehet gondolni, hogy ez a ténylegesen megélt személyes történet új keletű átirása.

3. „Nemhogyan nem teremtette meg a lerombolt ország újjászületésének feltételeit, hanem teljességgel denaturálta a nemzetet, megfosztotta valódi szellemiségétől, spirituális alapjaitól, értékeitől” (és így tovább). Erről csak annyit, hogy kezdettől fogva ez volt Mindszenty József hercegprímás nyíltan vallott s minden lehető alkalommal újra elmondott véleménye, s tulajdonképpen a magyar katolikus egyház hivatalos álláspontja is. A mai másodvirágzás nem egyéb, mint visszatérés egy már akkor is tömegesen vallott nézethez, ezúttal azonban nem jóslatként, hanem a további tények ismeretében.

4. „Nem egy régóta esedékes társadalmi forradalom külső feltétele és kezdő lökése volt 1945, hanem a valódi Magyarország sarkiból való kiforgatásának első, kárhozatos állomása.” Ebben a gondolatban tagadásra kerül az, amit a háború utáni években még a nem kommunista demokraták egy része is igaznak tartott, vagyis hogy az 1944-ig fennálló magyar társadalmi struktúrák radikális átalakulásra szorultak, s ehhez a 45-ös változások, még az oly fájdalmasan átélt szovjet brutalitásokkal együtt is, valamiféle esélyt nyújtottak. (Mint ismeretes, ez volt Bibó István helyzetértékelése legalábbis 1947-ig, de némi módosítással talán még 1956 őszén is.) A magyar népi mozgalom fokozatos szemléletváltása és a XX. század végén bekövetkezett teljes metamorfózisa leginkább e pont körül érhető tetten.

A felsorolt tétélekkel a legsúlyosabb probléma az, hogy *1945-tel kapcsolatban nincsen egyértelmű, egyszerűen kimondható, mindenki számára egyaránt érvényes „igazság”*. A kommunizmus évtizedei után, a szovjet szocializmus zsákutcáinak ismeretében nyilvánvalóan bajos volna olyasmiket állítani, hogy 1945 a demokrácia előfeltételeit teremtette meg, vagy hogy „az úri világ helyett a nép kezébe” adta a hatalmat.... Miközben persze amellet is nehéz volna érvelni, hogy 1944 után itt csak a megszálló hatalom illetősége változott, s ha ez nincsen – azaz ha nem az oroszok kergetik ki a németeket hazánk földjéről –, akkor a 45 előtti ország szellemisége és társadalmi szerkezete megőrizhető és változtatlanul folytatható lett volna...

Az előbbi kettős megállapítással tulajdonképpen elérkeztem előadásom végkövetkeztetéséhez. 1945 emléke azért vált megosztó tényezővé, mert – akár-hogy forgatjuk is a dolgot – a magyar társadalom különböző csoportjai másképp és másképp élték át ezt a korszakot. Szép számban voltak, akiknek 1945 felszabadulást hozott, de köztük is többen vannak azok, akik aztán a későbbiekben csalódtak, mint azok, akiknek reményei minden szempontból beteljesültek. Másoknak viszont a 45-ös változás szenvedést és megaláztatást hozott, s ezt az élményt még leszármazottaikra is átörökítették. Úgy vélem, hogy – legalábbis részben – ebben az ellentétes tapasztalatban keresendő a mai magyar politikai megosztottság egyik magyarázata is.

Ha viszont a jövő felé nézünk, akkor a gondolati probléma az, hogy *az 1945 előtti Magyarország uralkodó tradícióiból semmiképpen sem vezethetők le azok az elvek, amelyek szerint a mai magyar társadalom élni és szervezkedni akar*. Az 1945. évi fordulat ennyiben tehát mégis megkerülhetetlen, csak éppen 1989 óta még nem dolgoztuk ki azt a tudásra épülő közös belátást, amely szerint beszélni kellene, érvényesen beszélni lehetne róla...

1945 MEGÍTÉLÉSE A KÖZGONDOLKODÁSBAN*

Semmi sincs tőlünk olyan távol, mint a csupán karnyújtásnyira lévő XX. század. Legtömörebben talán így foglalhatnánk össze azokat a hétköznapi és tudományos tapasztalatokat, amelyekkel akkor szembesülünk, ha az elmúlt századdal kapcsolatban a közgondolkodásban tetten érhető ismeretekkel, véleményekkel, értékelésekkel és az ezekből leszűrűt köznapi ideológiákkal találkozhatunk.¹ A tisztánlátást nagymértékben nehezíti, hogy mindaz, ami a XX. században történt, valahol a múlt és a jelen között, időbeliségét tekintve a „senki földjén” egyensúlyoz. Ahhoz túlságosan közel vannak ezek az események, hogy történelemmé váljanak, ahhoz pedig túl messze, hogy közvetlenül a jelen részeként tekintsünk rájuk. A közelmúltra vonatkozó emlékeket, amelyekben az ember kortársaival osztozik, Jan Assmann a kommunikatív emlékezet fogalmával jelöli, mivel ezek ma még az emlékezők közvetlen élményein és tapasztalatain nyugszanak, és alapvetően a személyek közötti kommunikációban léteznek². A kommunikatív emlékezet jelentős része az emlékezőkkel együtt elenyészik, kisebb – elsősorban írásban megőrzött – része pedig az emlékezet megszilárdult formái, illetve a történelem részévé válik.

E rövid bevezetés azért fontos, mert nélküle nehezen értelmezhető a vizsgált jelenség természete, nevezetesen, hogy mit tudnak és mit gondolnak az emberek

* Készült az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport támogatásával

1 A következőkben leírtak azoknak a közvélemény-kutatásoknak az eredményeire támaszkodnak, amelyeket 2001 és 2005 között az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportjában végeztünk. Az adatfelvételek 1000–1500 fős országos reprezentatív minta tagjainak a körében készültek, standardizált kérdőíves interjúk segítségével. A minta tagjai nem, életkor, lakóhely és iskolai végzettség szerint reprezentálták a 18 éven felüli felnőtt lakosságot.

2 Assmann (1999).

napjainkban a szimbolikusnak tekinthető 1945-ös évről, amely Magyarország XX. századi történelmének egyik a legneuralgikusabb pontja, és egyben a legmarkánsabb jelképes választóvonal az ideológiailag erőteljesen megosztott magyar társadalomban.

Abban, hogy az 1945-ös év önmagán túlmutató jelentést kap a magyar történelemben, meghatározó, hogy az évszámhoz a náci birodalom bukásán és a második világháború befejezésén túl számos más sorsfordító esemény is tapad a közgondolkodásban. Ezek egy része valóban 1945-ben játszódott le, más részük inkább jelképesen kötődik ehhez az évhez. Magyarország sorsát alapvetően meghatározta, hogy Hitler utolsó csatlósainak egyikeként, a későbbi szovjet birodalom többi országával szemben, a vesztesek oldalán került ki a világháborúból. E szégyenteljes szerepvállalás önmagában is komoly frusztrációt jelentett, amit súlyosbított, hogy a második világháború mind az üldözöttektől, mind pedig az „üldözőktől” nagyon komoly véráldozatokat követelt. A náci birodalom bukása ugyanakkor nemcsak a németekkel az utolsó percig szövetségi viszonyban lévő nyilas kormány, hanem a Horthy-korszak hatalmi elitjének teljes politikai és erkölcsi bukását is jelentette. A 45-ös év azonban nem csupán az általa szimbolikusan lezárt múlt, hanem az akkor „megkezdett jövő” miatt válhatott a társadalmat máig megosztó törésvonallá. A német megszállás alóli felszabadulást ugyanis nem egy szabad és független állam létrejötte, hanem hosszú évtizedekig tartó újabb megszállás követte, a gazdasági és politikai rendszerváltás pedig nem a polgári demokratikus rendszer, hanem újabb totalitárius diktatúra kiépítésének kezdete lett.

Ami a személyes sorsokat illeti: Európában mindössze két ország volt – Lengyelország és a Szovjetunió –, amelytől a második világháború hasonló vagy nagyobb emberáldozatot követelt, mint Magyarországtól. A visszacsatolt területeken élőkkel együtt 14,5 milliós magyar lakosság csaknem hét százaléka, közel egymillió ember pusztult el; közülük 350 ezer körülire becsülhető a háborúban elesett katonák és 550–600 ezerre a holokauszt zsidó és cigány áldozatainak száma. Lengyelország háború előtti lakosságának 15 százalékát, a Szovjetunió pedig 6,4 százalékát veszítette el.³ A németek embervesztesége a magyarokéhoz hasonló arányú volt, ugyanakkor a francia áldozatok aránya az összlakosság 1,4 százalékát, az olaszoké és angoloké pedig alig egy százalékát tette ki. Ezek a számok mindennél beszédesebben jelzik, milyen mértékű megrázkódtatást jelentett a magyar lakosság számára a második világháború. Ha mindehhez hozzászámítjuk, hogy a halottakon kívül további 600 ezer magyar katona és polgári személy

került szovjet hadifogságba, és több tízezren a bombázások következtében vesz-

3 Romsics (1999) 267–268 p.

tették életüket, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy aligha van olyan magyar család, amely ne vesztette volna el legalább egy közelebbi hozzátartozóját a háború éveiben. S mindez korántsem ért véget a háború befejeztével, hiszen magyar állampolgárok százezreit hurcolták „malenkij robotra” a Szovjetunióba.

A személyes sorsok alakulását e tragédiák mellett alapvetően befolyásolta a hatalmi és tulajdonviszonyok erőszakos és gyökeres átrendezése is. A harmincas–negyvenes években a magyarországi zsidóság, a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején pedig a korábbi tulajdonosi rétegek államilag szervezett és irányított tömeges kifizetése zajlott le.

Így azután ami egyeseknek felszabadulást, az másoknak a zsarnokság kezdetét jelentette, és ami egyesek számára kifizetést, anyagi ellehetetlenülést és társadalmi lecsúszást eredményezett, az másoknak anyagi és társadalmi felemelkedést hozott. És persze nem kevesen voltak, akiket mindkét rendszerben meghurcoltak és kifizetettek, illetve akik mindkettőnek haszonélvezői lettek.

Mindezek után érthető, hogy Magyarországon nemigen akad olyan család, amelynek sorsát közvetlenül és mélyen ne befolyásolta volna az 1945-höz köthető események valamelyike, és azon sem lepődhetünk meg igazán, hogy a sebek mindmáig nem gyógyultak be teljesen. Azt azonban már inkább tekinthetjük magyar sajátosságnak, hogy – amint a köznapi és kutatási tapasztalatok jelzik – ezek a hatvan év előtti sérelmek és veszteségek máig a társadalmat legerőteljesebben megosztó ideológiai-politikai tényezők, amelyek a politikai szembenállás fundamentumát képezik, és széles tömegekben képesek indulatokat gerjeszteni. Ebben pedig – azon túl, hogy a politikai szereplők egy része tudatosan gerjeszti és tartja életben ezeket az indulatokat – fontos szerepet játszik az is, hogy a magyar társadalom nagyon kevés releváns ismerettel rendelkezik az ország XX. századi történelméről – és ezen belül a második világháború előtt, alatt és után történetéről –, és mindmáig várta magára a szembenézés saját történelmünkkel és az egyes történésekhez kötődő történelmi felelősség kérdésével.

Mielőtt azonban rátérnénk ezen ismeretek és vélemények számbavételére, röviden érdemes áttekinteni a véleményalkotást alapvetően befolyásoló tényező, a személyes érintettség kérdésének alakulását a lakosság körében.

AZ ÉRINTETTSÉG EGYES DIMENZIÓI

Áldozatok...

A XX. század történelmi rémtetteit nemcsak a történelemlkönyvek, hanem a magyar családok emlékezete is elevenen őrzi; tapasztalataink szerint minden második család legendáriumban fellelhető legalább egy olyan történet, amely az el-

múlt évszázad során a családot ért sérelemről, igazságtalanságról és fájdalomról szól. Mégis teljes kudarcra ítéltetne minden olyan kísérlet, amely a XX. századi magyar történelmet az egyéni és családi emlékezet alapján kívánná rekonstruálni. A társadalmi emlékezet ugyanis – éppen az egymást követő diktatúrák eltérő jellege és célkitűzései miatt – igen távol esik az elszenvedett igazságtalanságok és sérelmek valós, tényleges súlyától.

Nyilas időkben elszenvedett sérelmeket a megkérdezettek 12 százalékának családi emlékezete őriz, a holokauszt idején meggyilkolt családtagra egyharmaduk emlékszik, a többiek vagyonekbobzást, munkaszolgálatot vagy koncentrációs táborba hurcolt túlélőket tartanak számon.

Alig több mint fél évszázaddal azután, hogy közel 600 ezer magyar állampolgár esett áldozatul a holokausztnak, ennek nyomai alig lelhetők fel a családi legendáriumokban. A nyilas rémuralom, amely a zsidóság teljes megsemmisítését tűzte ki céljául, „alapos munkát” végzett; a Magyarországon élő zsidó családok többségét úgy pusztította el, hogy hírmondó sem maradt utánuk. „Az osztályból mindenkit megöltek, a zsidó iskola összes tanulóját. [...] Nagyváradról és környékéről zsidó gyerek nem maradt életben. [...] A doktor (Mengele) különösképpen haragudhatott a gyerekekre, fiatalabb és munkára még alkalmas nőket is gázhalálra ítélt, ha gyerekeket fogtak. A gyerekeknek most azonnal és feltétlenül pusztulnia kell. A doktor úgy intette a gyereket és mindenkit, akivel testi érintkezésben volt, jobbra, ahogy összezsapja a tenyerét az ember, ha nyáron, a teraszon szúnyog szálldos előtte.”⁴

A vidéki zsidóságot csaknem teljesen elpusztították, a fővárosi zsidóság nagyobb részét is meggyilkolták, így azután mára alig maradt olyan magyar család, amelyet közvetlenül érintett a holokauszt, amely közvetlenül, személyes tragédia-ként élte át a népirtást. Ez a magyarázata annak, hogy a holokausztnak ma már csak elvétve akad lenyomata a családok emlékezetében, annak ellenére, hogy a XX. század egyetlen más tragédiája sem követelt megközelítően sem annyi áldozatot, mint a náci népirtás.

A legtöbben a *Rákosi-korszak* idején elszenvedett családi sérelmekről beszéltek; minden harmadik család tart számon legalább egy súlyos igazságtalanságot, amely családját az ötvenes években érte. A legtöbben, a megkérdezettek 20 százaléka arra emlékszik, hogy a 45 utáni államosítások, illetve vagyonekbobzások eredményeként részben vagy teljesen megfosztották családját korábbi tulajdonától, a családok hat százaléka esett áldozatul a kitelepítéseknek, a megkérdezettek négy százalékának családjában volt olyan, akit a Rákosi-érában

politikai okok miatt börtönbe zártak, és ugyancsak négy százalék azok aránya,

4 Konrád (2002) 143. p.

akiknek egy vagy több családtagja politikai okok miatt állását veszítette el. A családok két százaléka említi, hogy valamelyik családtag titkosrendőrségi megfigyelés alatt állt, politikai okokból nem került be valamelyik egyetemre, nem kapott képzettségének megfelelő állást, illetve munkát ezekben az időkben.

A *szovjet hadifogság* ugyancsak számos magyar családot érintett; a megkérdezettek 25 százaléka tart számon olyan családtagot, aki szovjet hadifogságba került, a „malenkij robot” pedig a családok négy százalékát sújtotta.

Azok a családok, amelyek legendáriumában fellelhetők a XX. századi diktatúrákban rajtuk esett sérelmek, az esetek jelentős részében nem csupán egy, hanem több elnyomó rendszer és történelmi katasztrófa áldozatainak emlékét is őrzik. A megkérdezettek 16 százaléka emlékszik arra, hogy saját családjának történetére legalább kettő, 11 százalékának három, három százalékának pedig ennél több, diktatúrában elszenvedett sérelem nyomja rá bélyegét.

Azon családok csaknem kétharmada, amelyeket a holokauszt idején sérelem ért, igazságtalanságokat szenvedett el a kommunista diktatúra különböző periódusai idején is, egyharmadukat pedig mind a vészkorszak, mind a Rákosi-korszak, mind pedig a Kádár-éra idején értek súlyos igazságtalanságok.

Ugyanakkor a Rákosi-korszakban sérelmet szenvedett családok egyharmadában volt olyan családtag is, aki korábban orosz hadifogságba került, vagy akit a szovjetek kényszermunkára hurcoltak el, és ugyancsak közel egyharmadukat mind a Rákosi-rendszer, mind a Kádár-rendszer igazságtalanságai, mind pedig a szovjet hadifogság sújtotta. Összességében a felnőtt lakosság 11 százaléka tartozik abba körbe, ahol a család történetét a kommunista diktatúra által okozott sérelmek „halmozódása” jellemzi, és lényegében az összes ilyen típusú igazságtalanságnak voltak áldozatai a családban, a családok négy százaléka pedig mind a náci, mind a kommunista diktatúrák idején súlyos sérelmeket szenvedett el.

Az emlékezet természetének megfelelően generációról generációra halványul a családon esett sérelmek emléke. A 70 év feletti korosztály tagjainak 60 százaléka őriz emlékezetében legalább egy, a családot ért súlyos igazságtalanságot, ugyanez az arány a 40 év alattiak körében már csak 40 százalék. Ami pedig a sérelmek halmozódását illeti, ebben a vonatkozásban még látványosabban érvényesül az emlékezet homályosulása.

1. táblázat

A családot ért sérelmek említése életkor szerint

	18–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70 felett
éves						
Nem érte sérelem	58	57	50	43	38	40
Egytípusú sérelem érte ⁵	19	20	23	21	25	18
Kéttípusú sérelem érte	12	12	17	18	20	23
Háromtípusú sérelem érte	9	10	7	12	16	15
Négy- vagy többtípusú sérelem érte	2	1	3	6	1	4
Összesen	100	100	100	100	100	100

A családot ért sérelmek említése szorosan összefügg a kérdezett iskolai végzettségével; a magasabban iskolázott rétegek tagjai jobban ismerik és inkább számon tartják a családjukat ért történelmi sérelmeket és igazságtalanságokat.

2. táblázat

A családot ért sérelmek említése iskolai végzettség szerint

	Nyolc ált. vagy kevesebb	Szaktanácsképző	Középiskola	Egyetem, főiskola
Nem érte sérelem	52	51	49	37
Egytípusú sérelem érte	20	26	20	17
Kéttípusú sérelem érte	17	11	16	25
Háromtípusú sérelem érte	9	9	12	16
Négy- vagy többtípusú sérelem érte	2	3	3	5
Összesen	100	100	100	100

5 A „sérelem típusa” ebben az esetben az egyes rendszerektől, illetve elnyomó hatalmaktól elszenvedett sérelmet jelenti. Az „egytípusú sérelem” tehát azt jelenti, hogy a XX. századi diktatúrák egyikében, a kétféle, hogy két diktatúrától, illetve elnyomó hatalomtól szenvedett a család sérelmet stb.

A kérdezett ideológiai orientációját érzékelhetően befolyásolja, hogy a családját érték-e súlyos politikai igazságtalanságok, sérelmek a XX. században.

Általánosságban úgy tűnik, hogy azokra, akik a családot ért sérelmeket, igazságtalanságokat számon tartják, in-

kább jellemző a jobboldali, konzervatív beállítódás, mint azokra, akik nem számoltak be ilyesmiről. Ám ha az összefüggések elemzésekor különbséget teszünk a történelmi sérelmek típusa között, árnyaltabbá válik a kép. A náciizmus idején sérelmet szenvedő családok tagjait az átlagosnál valamivel erőteljesebb liberális orientáció jellemzi, ugyanakkor a bal–jobb skálán való elhelyezkedésük nem különbözik az átlagostól. Azokat viszont, akiknek családját 1945 után, illetve az államszocialista diktatúra keményebb vagy puhább periódusaiban érték súlyos igazságtalanságok, az átlagosnál erőteljesebb jobboldali, konzervatív orientáció jellemzi.

...és hősök

Interjúalanyainktól azt is megkérdeztük, volt-e a családban olyasvalaki, aki az elmúlt század sorsfordító történéseiben – a második világháborúban, az 1956-os forradalomban, az államszocialista diktatúrában – az egyik vagy a másik oldalon említésre méltó szerepet vállalt.

A kutatás tapasztalatai szerint *a felnőtt lakosság körében éppen háromszor annyian tartanak számon olyan családtagot, aki az elmúlt több mint fél évszázad történelmi viharaiából hősként vette ki a részét, mint olyat, aki bűnt követett el.* Interjúalanyaink 22 százalékának családjában él vagy élt olyan családtag, aki a második világháború, az 56-os forradalom vagy a Kádár-rendszer idején tevékenyen szembeszállt az elnyomó hatalommal, és mindössze hét százalékuk emlékezetében él olyan családtag, aki tettesként történelmi bűnök elkövetésében vett részt. Azok közül, akiknek volt közeli hozzátartozójuk, aki tevőlegesen szembeszegült valamelyik XX. századi elnyomó rendszerrel, 28 százalék (az összes megkérdezett hat százaléka) több ilyen történelmi eseményt is megjelölt, és többségük mind a fasiszta, mind pedig a kommunista diktatúrával szembeszegülő családtagról említést tett.

A megkérdezettek 12 százaléka tud arról, hogy közeli családtagja a második világháború idején részt vett az ellenállásban, és közülük minden harmadik több ilyen családtagot is számon tart. Tizenhárom százalékuk számolt be arról, hogy a családból valaki ugyanezekben az években segítette az üldözötteket, és közülük ugyancsak minden harmadik úgy emlékszik, hogy a családnak több ilyen tagja is volt. Ez a számok nyelvére fordítva azt jelenti, hogy közel egymillió felnőtt tart számon olyan közeli hozzátartozót, aki részt vett az ellenállásban, és nagyjából ugyanennyien vannak, akik úgy tudják, hogy közeli hozzátartozójuk segítette az üldözötteket a világháború idején.

A tények és a történelmi kutatások azonban – finoman szólva is – ellentmondanak az emlékezetnek. „Akármit állít is a háború utáni magyar történetírás,

sehol az országban nem volt jelentős, s különösen nem a zsidók védelmében szerveződő ellenállás...” – szögezi le R. L. Braham *A holokauszt Magyarországon* című tanulmányában.⁶ Hasonló következtetésre jutottak a holokauszttal foglalkozó más történészek is, mint ahogy azok a számok is nyilvánvalóan erősen túlzóak lennének, amelyekhez akkor jutnánk, ha a Rákosi- és Kádár-rendszerrel szembeszálló csoportok nagyságát a családi emlékezet alapján kívánnánk rekonstruálni.

Ha a családi legendárium és a személyes emlékezet a történelem rekonstruálására nem alkalmas is, arra azonban igen, hogy jobban megértsük, milyen tényezők állnak az egyes történelmi eseményekkel kapcsolatos véleményalkotás hátterében, milyen okokkal magyarázható, hogy ugyanazokat a tényeket és eseményeket egymástól gyökeresen eltérően értelmezik az emberek különböző csoportjai.

Napjainkban nagyjából minden hatodik felnőtt magyar állampolgárnak lehetnek személyes emlékei a háború befejezéséről, mindenki más csak közvetett úton, az idősebb korosztályok elmondása, illetve tanulmányai, valamint kulturális közvetítők – könyvek, filmek, színdarabok – segítségével szerzett ismereteket erről a korszakról. Az előbbieken vázolt sokszoros személyes érintettség miatt az emberek jelentős részének 1945-ös eseményekkel kapcsolatos véleményalkotását és mai ideológiai-politikai orientációját mégis mindmáig élő, eleven „élményként” befolyásolja családjának Horthy-korszakbeli, háború alatti, és az azt követő államszocialista diktatúra idején átélt története.

A közgondolkodást mind a XX. század egészével, mind a 45-ös évvel kapcsolatban az ismeretek rendkívül alacsony szintje és e kevés tudás önkényes, személyes sérelmek és napi politikai érdekek által motivált és manipulált csoportosítása jellemzi.

A legendák egy része afféle szállóigeként hagyományozódik generációról generációra, anélkül, hogy igazságtartalmuk a társadalmi nyilvánosság fórumain valaha megmérettetett volna. Ahogy nem igazolja semmi a már-már axiómaként rögzült állításokat, miszerint sehol nem érkezett annyi feljelentés a zsidók ellen a Gestapóhoz, mint nálunk, nyilvánvaló téveszme az is, hogy Magyarország a bolsevizmus európai térnyerésének feltartóztatása érdekében vállalt szerepet a második világháborúban, vagy hogy a magyar kormány és a hatóságok mindent megtettek annak érdekében, hogy megakadályozzák a zsidók elhurcolását. Mint ahogy sajnos nem felel meg a valóságnak az a gyakran hallható – és korábbi kutatások tapasztalatai szerint igen széles körben elterjedt – állítás sem, mely sze-

rint a magyar lakosság többsége segítette és bújttatta a zsidókat. S hogy e tévhi-

6 Braham (2002) 24. p.

tek mégis széles körben elterjedt, történelmi igazságnak vélt állítások, azt saját kutatási tapasztalataim is megerősítik. A felnőtt lakosság 58 százaléka meg van győződve arról, hogy a magyarországi holokausztért kizárólag a németeket terheli a felelősség, és a magyarok, ameddig csak lehetett, védték a zsidókat, ám 43 százalékuk hitelt ad annak az állításnak is, hogy Magyarországon érkezett a legtöbb feljelentés a Gestapóhoz. S miközben a második világháború áldozatainak számáról az emberek döntő többségének fogalma sincsen, három felnőtt közül kettő úgy tudja, hogy a Rákosi-rendszer idején több tízezer embert öltek meg Magyarországon.

ISMERETEK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚRÓL

A korszakkal kapcsolatos ismeretek általános szintjével összehasonlítva viszonylag sokan válaszoltak helyesen arra a kérdésre, hogy mettől meddig tartott a második világháború; interjúalanyaink 46 százaléka a helyes, 1939–45 közötti, nyolc százalék az 1938 és 1945, kilenc százalék pedig az 1940 és 1945 közötti éveket jelölte meg.

Magyarország második világháborúban játszott szerepéről meglehetősen eltérő vélemények élnek a lakosság körében. A legtöbben, a magyar történelem általános értelmezésével összhangban, ebben a vonatkozásban is inkább áldozatnak, mint tevékeny résztvevőnek látják az országot. Az emberek csaknem fele – 47 százaléka – úgy véli, a leghívebben azzal lehet jellemezni szerepvállalásukat, hogy az *országot szövetségesei belesodorták a háborúba*. Ugyanakkor a felnőtt lakosság 37 százaléka szerint az ország nem belesodródott, hanem *a náci Németország szövetségeseiként vett részt* a világháborúban, nyolc százalék véli úgy, hogy *Magyarország azért harcolt, hogy megtarthassa a Trianon után elcsatolt területeket*, három százalék szerint pedig *a bolsevista Szovjetunió elleni háborúban vettünk részt*.

Az ország háborús szerepvállalásának értelmezését az iskolázottság, az életkor és egyetlen más úgynevezett objektív változó sem befolyásolja. Hogy sodródó áldozatnak vagy tevékeny résztvevőnek látja-e valaki az országot ebben a helyzetben, azt kizárólag a kérdezett liberális–konzervatív, illetve a bal–jobb skálán való önbesorolása, valamint a magyar történelemről és a Horthy-korszakról alkotott ítélete befolyásolja. A liberálisok körében a jellemző álláspont, hogy helyzetünket elsősorban a náci Németországgal kötött szövetségünk determinálta, a konzervatívok pedig inkább arra hajlanak, hogy az országot szövetségesei sodorták a világháborúba. Az önmagukat határozottan liberálisnak vallók több mint fele, a konzervatív kötődésűeknek viszont alig egyharmada azonosult az első

véleménnyel, ugyanakkor a liberálisok közül csak minden harmadik, a konzervatívok körében pedig minden második megkérdezett vélte úgy, hogy az országot szövetségesi sodorták a háborúba. Ennél is élesebb különbség mutatkozik a két másik állítás elfogadottságát illetően: a liberálisabb beállítottságúak körében gyakorlatilag teljes elutasításra talált az az állítás, hogy Magyarország a bolsevista Szovjetunió elleni háborúban vett részt, a konzervatív skála szélén helyet foglalók tíz százaléka viszont így értékeli az ország szerepvállalását. Ugyanakkor az a vélekedés, mely szerint Magyarország második világháborús részvételében a területi revízió volt az elsődleges motiváció, valamivel elfogadottabb a liberális beállítottságúak körében. Az önmagukat a liberális–konzervatív, illetve a bal–jobb skálán középre helyezők többsége úgy véli, hogy az országot szövetségesi sodorták a háborúba.

A történészek⁷ a holokauszt magyarországi áldozatainak számát 550 és 600 ezer fő közöttire becsülik. Ebből kiindulva a kutatás eredményeinek értelmezésekor jó becslésnek azokat a válaszokat tekintettük, amelyek 500 és 600 ezer közötti számot jelöltek meg. A kérdésre – „Ön hogyan tudja, hány áldozata volt a holokausztnak Magyarországon?” – a megkérdezettek fele nem tudott válaszolni. Az általunk helyes válaszként definiált 500–600 ezer fő körüli számot mindössze a válaszadók 12 százaléka jelölte meg, 29 százalékuk a valóságosnál kevesebb, kilenc százalékuk pedig több áldozatot említett.

A magyar áldozatok becsülésének pontossága elsősorban a kérdezettek iskolai végzettségével mutat összefüggést. A nyolc vagy kevesebb osztályt végzettek kétharmada nem tudott válaszolni a kérdésre, a felsőfokú végzettségűek körében ugyanez az arány 30 százalék. Ám ha ebben az összehasonlításban a magasan iskolázottakról lényegesen kedvezőbb kép alakul is ki, önmagában az a tény, hogy az értelmiséghez tartozók közel egyharmada nem tud értékelhető választ adni a kérdésre, igencsak elgondolkodtató.

A képzettség dominanciája mellett a nemhez tartozás és az életkor is differenciálja az ismereteket; a férfiak és a fiatalabbak pontosabb ismeretekkel rendelkeznek a kérdésről, mint a nők és az idősebbek. Az úgynevezett objektív változók mellett néhány további, a kérdezett ideológiai orientációját, politikai preferenciáit jelző változó is összefüggést mutat a válaszokkal. A bal–jobb, illetve a liberális–konzervatív skálán önmagukat inkább a jobboldalhoz, illetve a konzervatív beállítottságúak közé sorolók körére inkább jellemző az áldozatok számának alulbecslése, mint a középén, illetve a bal- és liberális oldalon elhelyezkedők között. Ugyanakkor a felülbecslés inkább az utóbbi csoporthoz tartozókat jellemzi.

7 Lásd például Romsics (1999); Karsai (2001) 15. p.; Braham (2002), Bevezető.

A XX. század történelmét illető ijesztő ismerethiányról nemcsak a holokauszttal kapcsolatos tudatlanság árulkodik, hanem az is, milyen kevesen rendelkeznek akár csak megközelítően helyes információkkal arról, hány magyar katona halt meg a második világháborúban. Itt azonban az előbb tapasztalt tendenciózus alulbecsléssel szemben inkább az áldozatok számának felülbecslése jellemző.

A megkérdezettek 45 százaléka nem tudta, hogy hány magyar katona halt meg a második világháborúban, nyolc százalékuk jelölte meg a valóságoshoz közel álló 300 és 400 ezer közötti számot, 22 százalékuk 300 ezernél kevesebbre, 25 százalékuk pedig 400 ezernél többre becsülte az elesett magyar katonák számát. Az ismereteket itt is a képzettség differenciálja a legerőteljesebben, de itt kevésbé erős összefüggés mutatkozik az ideológiai és politikai preferenciák, valamint a becslések iránya között, mint a holokausztáldozatok esetében. Általánosságban inkább az „ideológiai és politikamentes tudatlanság” a jellemző, és biztonsággal csupán annyi állapítható meg, hogy ebben a kérdésben a jobboldali szavazók inkább hajlamosak az áldozatok számának felülbecslésére, mint a baloldaliak, illetve az önmagukat a politikai középre helyezők.

MI TÖRTÉNT 1945-BEN?

Mindezek fényében nem csodálkozhatunk azon, hogy a közvéleményt mind a mai napig erőteljesen megosztja a kérdés, valójában mi is történt Magyarországon 1945-ben. Nemcsak nálunk vitatott kérdés ez, hanem a régió összes országában, mint ahogy (a két) Németországban sem alakult ki ezzel kapcsolatos társadalmi konszenzus. Nyugat-Németországban a háborút túlélő generációk többsége – érthetően – vereségnek, az üldözöttek és az ellenállásban résztvevők azonban természetesen felszabadulásként élték meg a háború végét. Ugyanakkor persze a május 8-át vereségnek tekintők többségének is a megkönnyebbülés volt a legmeghatározóbb érzése ezekben a napokban. Később, a személyes tapasztalatok halványulásával, a konszenzuskeresés jegyében született meg a „felszabadító vereség” fogalma, amely valóban plasztikusan fejezi ki a kérdés összetettségét. Az NDK-ban azonban, ahol a hivatalos propaganda a személyes tapasztalatokról – a vereséggel együtt járó hatalmas veszteségekről és a szovjet katonák rémtetteiről – tudomást sem véve, az első perctől önfeledten ünnepelte a felszabadító szereget, mindvégig megmaradt a szakadék a hivatalos álláspont és az emberek személyes véleménye között. A tényleges felszabadulás ebben a kérdésben is csak 1989-ben jött el.

Az 1945-ben történtek értékelése nálunk is egyre élesebb viták keresttűzében áll; nemcsak a történészszakmát, a közvéleményt is erőteljesen megosztja. Míg a Kádár-rendszer idején a hivatalos terminológia magától értetődően felszabadulásként és a legnagyobb nemzeti ünnepként értékelte azt a napot, amikor – szerintük – az utolsó magyar települést is elhagyták a német megszállók, a rendszerváltást követően felszínre kerültek azok a mélyben lappangó ellentétek, amelyek az 1945-ben történtek értékelésében is megmutatkoznak. A kérdés megítélésével kapcsolatban jól érzékelhetően legalább három komoly támogatottságot élvező véleménytípus körvonalai rajzolódnak ki. Vannak, akik továbbra is úgy gondolják, hogy 1945-ben felszabadult az ország, mások ezzel ellentétesen úgy vélik, hogy valójában a szovjet hadsereg bevonulásakor veszett el, és ekkor kezdődött a valódi megszállás. A két véglet „kiegyensúlyozásaként” jelenik meg a harmadik domináns véleménytípus, amely szerint ebben az évben az egyik megszálló hatalmat felváltotta egy másik. A legtöbben – a megkérdezettek 30 százaléka – így vélekednek. Alig vannak azonban kevesebben – az összes megkérdezett 26 százaléka –, akik felszabadulásként, 15 százaléuk viszont egyértelműen megszállásként értékeli ugyanezt. Interjúalanyaink 26 százaléka, kerülve a helyzet értékelését, azt az értékmentesnek tekinthető, leíró állítást érezte álláspontjához a legközelebb, mely szerint az 1945 tavaszán történtek legmegfelelőbb sommázata, hogy Magyarország vesztesen került ki a második világháborúból.

Az előbb ismertetett, 2002-ben végzett kutatás óta eltelt időszak alatt, úgy tűnik, valamelyest átrendeződtek a vélemények. A Medián Közvélemény- és Piackutató cég 2005 tavaszán végzett ugyanerről véleménykutatást,⁸ amelyből az derült ki, hogy az elmúlt három évben jelentős mértékben emelkedett azok aránya, akik úgy vélik, a szovjet csapatok 1945-ben megszállták az országot, és némileg többen vannak azok is, akik felszabadulásról beszélnek. A többiek, a válaszadók valamivel több mint egyharmada szerint pedig sem a megszállás, sem a felszabadítás nem fejezi ki megfelelően azt, ami 45-ben történt.

Az objektív változók közül egyedül az iskolai végzettség játszik számottevő differenciáló szerepet abban, ki hogyan vélekedik a kérdésről; az alacsonyabban képzettségű körében az események felszabadulásként való értékelése a leggyakoribb, a magasabban iskolázottak között pedig a legtöbben azzal a véleménnyel azonosulnak, hogy az egyik megszállót felváltotta egy másik.

8 Karácsony Gergely: Három részre szakadt ország. Medián-felmérés a hatvan évvel ezelőtti történetekről. *Népszabadság*, 2005. április 2.

3. táblázat

Az 1945 tavaszán történtek megítélése iskolai végzettség szerint

	Nyolc ált. és alatta	Középiskola	Főiskola, egyetem
Felszabadulás	30	21	18
Megszállás	14	16	17
Egyik megszállót felváltotta a másik	24	38	38
Magyarország vesztesen került ki a háborúból	27	21	25
Egyéb, illetve nem tudja	5	4	2
Összesen	100	100	100

Az események megítélése szorosan összefügg a kérdezett családjának történetével. Azok közül, akiknek családját a náci Németország, illetve az azt kiszolgáló magyar hatóságok részéről érte sérelem – érthetően –, lényegesen többen értékelik felszabadulásként 45 tavaszát, mint mások, és ugyanez megfordítva is igaz: akiknek családját a szovjetek részéről érte sérelem, másoknál inkább azonosulnak azzal az állásponttal, hogy a megszállás fogalom fejezi ki leghívebben annak lényegét, ami történt. Azok pedig, akiknek családját közvetlenül sem a németek, sem a szovjetek részéről nem érte sérelem, a legszélesebb körben azt a véleményt fogadják el, hogy az egyik megszálló hatalmat egy másik váltotta fel.

Az 1945 előtti és utáni rendszerek megítélése ugyancsak szoros összefüggést mutat azzal, ki hogyan tekint a sorsfordulóra. A Horthy-rendszert alapvetően pozitívan megítélők körében lényegesen többen vélekednek úgy, hogy 1945 a megszállás éve volt, azok körében viszont, akik a Horthy-korszakról negatív véleményt formálnak, többen vannak, akik a felszabadulás éveként tartják számon.

Az előbbinél lényegesen szorosabb összefüggés mutatkozik a Kádár-rendszer és a 45-ben történtek megítélése között. Mind az általunk, mind pedig az évekkel később a Medián által végzett vizsgálat azt jelzi, hogy a Kádár-rendszerrel kapcsolatos attitűdök lényegesen erősebben befolyásolják a vélemények alakulását, mint a Horthy-rendszer megítélése.

4. táblázat

A Kádár-rendszer és az 1945-ben történtek megítélése

	Kádár-rendszer megítélése			
	Negatív N = 158	Ambi- valens N = 161	Pozitív N = 339	Nagyon pozitív N = 284
Felszabadulás	9	15	27	41
Megszállás	26	21	14	8
Egyik megszállót felváltotta a másik	35	44	34	18
Magyarország vesztesen került ki a háborúból	28	18	22	29
Egyéb, illetve nem tudja	2	2	3	4
Összesen	100	100	100	100

A táblázat adatsorai egyértelműen tükrözik, hogy minél pozitívabb kép él valakiben a Kádár-rendszerrel, annál valószínűbb, hogy a 45-ös évhez a felszabadulás fogalmát köti, a Kádár-rendszer negatív megítélése pedig inkább valószínűsíti, hogy a megszállás éveként tartja számon.

Nem meglepő, hogy az 1945 tavaszán történtek megítélése elsősorban ugyancsak az ideológiai-politikai dimenziók mentén differenciálódik. A baloldali beállítottságúak körében a legelfogadottabb álláspont, hogy Magyarország 1945 tavaszán felszabadult, a jobboldalon elhelyezkedők többsége szerint viszont megszállták az országot. Bár az utóbbiak körében valamivel többen vannak, akik úgy gondolják, hogy az egyik megszálló hatalmat váltotta fel egy másik, minél erősebb a kérdezett jobboldali orientációja, annál inkább hajlik arra, hogy a német csapatok kivonulásánál fontosabbnak tekintse a szovjet megszállást. Ugyanakkor – szemben az előzőekben tapasztaltakkal – ebben a kérdésben a liberális–konzervatív skálán való önbesorolás nem differenciálja szignifikánsan a véleményeket. Az tehát, hogy a kérdezettek a liberális vagy a konzervatív ideológia áll-e közelebb, nem befolyásolja azzal kapcsolatos véleményét, hogy miként ítéli meg a 45 tavaszának történelmi jelentőségét. A helyzetértékelésben megmutatkozó különbségek a bal–jobb skálánál is karakteresebben rajzolódnak ki a kérdezettek pártpreferenciáinak függvényében.

S minthogy a politikai pártok egyik legfontosabb identitásképző ismérve az, miképp viszonyulnak a Horthy-, illetve a Kádár-korszakhoz, nem meglepő, hogy az egyes pártok megítélése és az ebből képződő politikai preferenciák is összefüggést mutatnak azzal, ki mit gondol 1945-ről.

Felszabadulásként elsősorban az MSZP-szavazók értékelik, megszállásként pedig az MDF támogatói. A Fidesz és az SZDSZ közönsége körében az „egyik megszállót felváltotta a másik” vélemény a legelterjedtebb.

5. táblázat

Pártpreferenciák és az 1945-ben történtek megítélése

	FIDESZ	MDF	MSZP	SZDSZ
	Szavazók			
Felszabadulás	16	7	32	21
Megszállás	22	36	9	13
Egyik megszállót felváltotta a másik	34	36	28	42
Magyarország vesztesen került ki a háborúból	25	21	26	21
Egyéb, illetve nem tudja	3		5	4
Összesen	100	100	100	100

Azt, hogy a XX. századra vonatkozó kommunikatív emlékezet alkotóelemei közül mi válik a kulturális emlékezet részévé, számos tényező befolyásolja. Ezek között meghatározó szerephez jut, hogy a ma élő generációk, amelyek az emlékek továbbörökítésével ebben valamiféleképpen a katalizátor szerepét töltik be, milyen mértékben képesek megérteni és feldolgozni e „büntető század” történetét. A megértés és feldolgozás esélye pedig nagyrészt attól függ, mennyire vagyunk birtokában a témával összefüggő releváns ismereteknek, vagyis mit tudunk a XX. század tényeiről, illetve mennyire vagyunk motiváltak abban, hogy személyes érdekeinken és elfogultságainkon felülemelkedve értékeljük az összegyűjtött ismereteket.

A XX. századra vonatkozó emlékek „halmazállapot-változásának” idejét éljük. A mindeddig képlékeny, cseppfolyósnak tűnő emlékek lassan megszilárdulnak, jelentős részük kihull az emlékezet rostáján, legfontosabb vonulatai pedig történelemmé válnak. S hogy milyen lesz a részben általunk is írt történelem és ezen keresztül saját nemzeti önképünk, az nagyrészt attól függ, hogy korábbi hagyományainkhoz híven az önámítás, a tények előli menekülés és a felelősség hártása, vagy az őszinte szembenézés és a közös felelősségvállalás alapján reális történelmi önkép felépítését szorgalmazó motivációk válnak dominánssá.

IRODALOM

- ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, 1999, Atlantisz.
- BRAHAM, Randolph L.: A holokauszt Magyarországon. Oknyomozó elemzés. In uő: *A holokauszt. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2002, Láng.
- KARSAI László: *Holokauszt*. Budapest, 2001, Pannonica.
- KONRÁD György: *Elutazás és hazatérés*. Budapest, 2002, Noran.
- ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999, Osiris.

ÚJSÁGCIKKEK A DEMOKRÁCIÁRÓL 1945-BEN

SZEKFŰ GYULA

KESERŰ TANULSÁG

Az egyes embernél egyszerű a dolog. A vándor betévedt a vadonba, amelynek út-talan bozótjában fogvacogva keresi a kivezető utat, s amikor ezt megtalálja, hosszú ideig emlékében fogja hordozni a rémségeket, amelyeket ott megismert. Ez így is van rendben: minden, amit átélünk, életünk részévé válik, benyomul emlékezetünkbe, és következőképpen öntudatosan, vagy ösztönösen, vagy mindkét módon meghatározza további cselekedeteinket.

Azaz a dolgok nem múlhatnak el következés nélkül, s az egyes ember nem is kerülheti ki a tanulságok levonását. Bizonyos, hogy a nagy emberi közösség, a nemzet sem kerülheti ki: minden cselekedete vaskövetkezetességgel szabja meg későbbi útját, de az már más kérdés, vajon az emberek a nemzet tagjaiként hajlandók-e avagy képesek-e átlátni, hogy ami ma velük történik, ami életüket megnehezíti, az az ő saját cselekedeteik folyománya, egy logikus folyamat, amelyet lehetetlenség többé elhárítani. A kő elrepült, és már tudjuk, kit és hogyan talált el, de nagyon könnyen elfelejtjük, hogy a kő a *mi* kezünkben volt, és jövőnket vagy jelenünket, részben legalább, mi magunk alakítottuk olyanná, hogy szeretnénk előle elfutni.

Talán kemény beszédnek látszik ez; kemény beszédet a mai zord időkben szeretetlenségnek is lehet tartani. S aki ma a tegnapot felhánytorgatja, annak különösen tudnia kell, mint a dolgok kritikusanak, hogy senki sem lehet büntetlen, és senkinek sincs joga arra, hogy magát a közösséggel szembehelyezve, bíróként ítélje el azt a nemzetet, amelynek maga is mindenét, még szellemi alakulását is köszönheti. A kollektív bűnök mindnyájunk bűnei, nemesak azokéi, akik őket

elkövették, s amint e kollektív bűnökért manapság városunk és országunk nyomorúságában, családtagjaink, barátaink és felebarátaink szörnyű pusztulásában mindnyájan bűnhődünk: ugyanígy közös és elválaszthatatlan a bűn is, amellyel a végzetet kihívtuk. Mindnyájan felelősek vagyunk valamilyen módon, mert mindnyájan tagjai vagyunk ez útjavesztett nemzetnek, és egyikünknek sem volt elég ereje arra, hogy az utat még idején megjelölje, és a népet a dzsungelből, amellyé tették az országot, idejében kivezesse. Lelkiismeret-vizsgálatot végezni, a bűnököt felkutatni és azokat megutálni, hogy soha többé el ne kövessük, csak az képes, aki a bűnököt annak idején elkövette – ilyen értelmű lelkiismeret-vizsgálatról van szó most: a nemzet egy atomja részéről, amely tudja, hogy a nemzet-hez tartozik és attól el nem válhatik, akkor sem, amikor borzasztó tévelygést és szörnyűségek tűrését, sőt elkövetését kénytelen annak szemére hányni.

Vergődve is a feladat súlya alatt, be kell látnunk, hogy mellőzhetetlen ez a kollektív önvád és önvallomás. Túlságosan sokan vannak, akik a mentő körülményeket emlegetik és elfordítják fejüket a bűntől és annak következéseitől, amelyek pedig legyenek mégoly rémségesek, meghatározásukat, mint egyszerű okozatok, az októl, bűneinktől nyerték. Még el sem múlt a katasztrófa, még benne élünk, és nyíltabb szemű szemlélőnek lehetetlen észre nem vennie, hogy önrésztétünk és önbecsánatunk megint működik, és szívesen rálépnénk az útra, amelyen haladva megint megszabadulhatunk súlyos múltunk kínzó emlékezésétől. Hogy hadseregünk nem hajtotta végre a döntő jelentőségű fegyverszüneti egyezményt, amely megmentett volna a végső bukástól és egy negyedév lealjasodásától, ezért nemcsak azok felelősek, akik személy szerint felelni is fognak, hanem névtelen százezrek is, akiktől egyebet nem kívánhatunk, mint hogy ismerjék fel tévedésüket, lássák át azok szörnyű következéseit, és örökre váljanak el azoktól a nézetektől, amelyekkel tévedéseiket elkövették. De ezek a százezrek – tisztelet a kivételnek – ma nyugodtan alszanak a tegnapi miatt, és csak a más siránkoznak, amelynek pedig az ő tegnapija a szülőanyja. És ugyanilyen önmegbocsátási hajlam uralog el külpolitikai tévelygésünkön, ugyanilyen könnyed mentegetőzés százezreknek a nemzettestből kitaszításán és könnyörtelen pusztulásán. Emlékeztünk kormányozható, s a múlt igaz tükre helyett pillanatnyi kényelmünknek alacsonylelkű kiszolgálója lett.

Pedig a tegnapi emlékezve nemcsak a mai morális magatartásunk határozható meg helyesebben, hanem a jövő útja is moraliter és politikai síkon is. Mi sem oly világos, mint az, hogy a tegnapi tévelygéseit felismerve, végképp el kell hagynunk a szörnyű tájakra vezető utat, s egészen új ösvényekre kell térnünk. Még az is, aki nem szeret morált tudomásul venni és nem érzi lelkiismeretét, an-

nak is tudatosítania kell önmagában a tegnapot, mert másként nem fogja megismerni a holnap útjait. A tegnapi útvesztés katasztrófába vitt, s abból isteni ajándék, hogy lassan kigázolhatunk – *még egy* útvesztés katasztrófájából nincs többé menekülés.

Világ, 1945. május 14.

VERES PÉTER DEMOKRÁCIA ÉS BECSÜLET

A magyar nép ma az oldottság állapotában van. Nincs ugyan forradalom a szó régebben ismert értelmében, nincs polgárháború, nem folyik vér az utcákon, a pártok és embereik nem ölik egymást, de a magyar államszervezet régi vezetői olyan mértékben cserélődnek ki minden területen, hogy egy valóságos forradalomban nem különbül. Ebből következik, hogy a mozgásba jött magyar társadalom rengeteg új erőt, új embert, új tehetséget, és természetesen rengeteg új törtetőt, tehetségtelen, erőszakos vagy éppen bectelen akarnokot s hozzá rengeteg üzletes rongy-embert vet felszínre.

Kiválogatni, megrostálni ezt az embertömeget egyhamar nem lehet. A nép demokratikus intézményei még nem működnek. Egyetlen működő és valóban demokratikus szervezetünk a Nemzeti Bizottság, de ez is tényleges, intézményes hatáskör nélkül áll, ez is rövidesen elsorvad, ha nem építjük bele az államszervezetbe. Nincs hát más biztosítékunk a demokrácia meggyökérésére, otthonossá tételére, mint a pártok élete. A magyar demokrácia csak a pártokban érvényesülő becsületre, közösségi felelősségre épülhet.

Hogy ezt az egyes pártok hogyan érvényesítik, az az ő dolguk, s a történelem előtt is ők felelnek érte. Ha rosszul felelnek, bukással felelnek. Mert azt bizonyára tudja mindenki, hogy a magyar nép ma, ezeréves szolgaság után messzianisztikus [sic!] vágyakozással várja a szebb és jobb világot, a szabadabb és boldogabb emberi életet. És sajnos, inkább csak várja – másoktól várja – pártoktól várja –, s nem eléggé küzd, harcol, dolgozik érte. De éppen ebből következik, hogy ha esetleg csalódás éri, a csalódás után a közöny következik. A közöny megjött, pedig a reakció leselkedik. Nem az újságrém, a plakátszólam és nem is az, amelyik néhány minden hájjal megkent politikus klikk-főnök taktikázásában van, hanem az a valóságos reakció, amely esetleg a csalódott tömegek keserűségében, konok maradiságában, bizalmatlanságában, hitetlenségében mutatkozik meg.

Jól tudom, nem kell most félni a világ-fasizmus visszatérésétől, nem kell félni, hogy megint politikai erővé válhatna az ellenforradalom, mint az első világháború után. Túlságosan lejárt a magát, túl mélyek és nagyon fájók a sebek, amelyeket ütött. De nem is erről van szó, hanem arról, hogy ha nem vetjük bele minden erőnket az újjáépítésbe, ha nem akar egész népünk hívő, reménykedő lélekkel dolgozni, cselekedni, szenvedni és verekedni, akkor megint lemaradunk. Lemaradunk, elsorvadunk, s éppen olyan maradi képlet leszünk itt Közép- és Kelet-Európa friss, harcos, hívő és cselekvő népei között, mint a múltbeli Magyarország volt.

A demokrácia hát nem állhat meg a pusztá és múlandó politikai hangulaton, nem állhat meg azon az egyszerű szólamon, hogy a fasizmus és a Horthy-önkény után csakis demokrácia következhetik. A demokráciát intézményesíteni kell. A nép akaratát törvényesen biztosítani kell az állami, gazdasági és szellemi szervezetekben mindenütt.

De még ez sem elég: *a demokráciát a lelkekben is meg kell honosítani, mert az a demokrácia, amely csak intézményekben van meg, nem egyéb, mint bürokrácia és – sokat beszélés.*

Hogy pedig a demokrácia meggyökerezhessen a magyar nép lelkében is, annak a népnek a lelkében, amelyik szerte az országban, a mezőkön és a műhelyekben valóságos munkával van elfoglalva, és még nem áll egészen a pártok befolyása alatt, ahhoz az kell, hogy a demokrácia alatt *becsület* álljon. Ez a fogalom a politikában meglehetősen ismeretlen és népszerűtlen, és alkalmazására ritkán került sor eddig. A politikusok – különösen az aprók – általában úgy hiszik, hogy a becsület a politika balekjainak a vesszőparipája. Olyan sok látszat szól mellettük, hogy az már majdnem igazságnak látszik, és – mégsem igazság. Mert az alacsonyrendű, becstelen politika elboldogul akkor, amikor csak apró taktikázásokról van szó, és a háta megett ott áll az erős, megszervezett állam a maga hadseregével, rendőrségével és bürokráciájával. Ezeknek az intézményeknek *„discipliná”-juk, fegyelemrendjük* van. Tudják, hogy minden adott esetben hogyan kell viselkedni. Bármennyire képmutató szólam volt is a régi államrendben, hogy *„minden állam talpköve a tiszta erkölcs”*, mégis rengeteg ember komolyan vette ezt, és ez a komolyan vevés már magában véve is államfenntartó politikai erő. De ezen túl is, az intézményekben rögzített disciplina, még ha önkényuralmi vagy osztályuralmi disciplina is, akkor is valamelyes tartó erőt jelent.

Vigyázzunk hát, nagyon vigyázzunk: a demokráciából ne legyen „weimari” rothadás. Amelyik országban a demokráciának nincsen történelmi hagyománya, ez

a veszély nagyon is fenyegető. Intő példa a lengyeleken és németeken túl még a spanyol példa is. A mi pártunk, a Parasztpárt nem vállalhatja és nem fedezheti a *peremberkéik* dáridóját. Legyünk résen: a kezdő demokráciák gyermekbetegsége fenyeget, a sokat beszélés, keveset cselekvés, a fecsegés, alkudozás, intrika és korrupció áldemokráciája. A mi demokráciánkban elszántság, szilárdság, józan-ság, igazságosság és mindenekfelett becsület legyen a vezéreszme.

De mit értek hát én becsület alatt? Mire megy ki ez a hosszú bevezetés?

Arra, hogy a becsület nem polgári szólam, a becsület örök emberi eszme, amely a társas ember életében nélkülözhetetlen, a törvéynél is erősebb, és ősidők óta hat. Lényege: *Ember, tartsd magad!* – A világ oldott, az olcsó siker csábít, az anyagi előnyök kecsegtetnek, nincs jó számontartás: a köz zsebébe és a mások zsebébe, a köz becsületébe és a mások becsületébe egyformán könnyű belenyúl-ni. De éppen ez a mi próbánk. Azt mondják, a múltban volt úri becsület, tiszt-i becsület, hivatalnok-becsület, polgár-becsület és még betyár-becsület is. Nos, legyen most munkás-becsület, paraszt-becsület, szocialista-becsület, pártbecsü-let, de legyen hát becsület! Új életrendet kell teremtenünk, és az intézményeink-ben a tartó erőt a lelkekben kell kifejlesztenünk.

Ha csakugyan volt a világon a magyarságról kialakulva valami olyan kép-let, hogy a magyar lovagias és józan nép, a becsületre sokat ad, a gyengékkel, nőkkal, gyermekekkel emberies, ellenfeleivel szemben nem gyűlölködő, hajla-mai szerint nem zord, bosszúálló, hanem derűsen igazságos – mondom, ha volt valaha, valahol ilyen vélemény rólunk, ezt nem szabad elveszítienünk. Én tudom, hogy az ilyen vélemények mindig csak félig igazak, s az itt-ott elhelyezett udva-rias dicséreteket csak önszeretetünk nagyítja fel, de mégis, semmiből nincsen semmi, mégis, ha ilyen hiedelem alakult ki rólunk, akkor annak valami alapja kell hogy legyen. Ha tehát valamit mégis örökölhettünk a régi magyar világból, ezt vállalhatjuk.

De ha mégis, ez is csak magyar önáltatás volna, ha csakugyan nincs rólunk a vi-lágban semmi jó, ha nincs a világban semmi becsületünk: *akkor annál inkább meg kell teremtenünk*. Becsület nélkül nem élhet egy ember sem, nem élhet egy nép sem. *Ha nincs becsületünk: akkor legyen!* Nem engedhetjük, hogy a rongy-ság és az alacsony-ság legyen úrrá rajtunk.

És akkor a példa és a mérték nem kívülről jön: ezt magunknak kell megte-remteni. A becsület nem ahhoz méri magát, hogy mások hogy viselkednek, a becsület tartó erő, amely belülről jön, a lélekre épül. Arra a lélekre, amely ellent

tud állni a rossznak, az alacsonyságnak akkor is, ha az édes csábítás, akkor is, ha az gonosz szándék alakjában jön.

A demokrácia veszélyes és nehéz játék, becsület kell hozzá. A történelem hosszú léptekkel mér, és a szilárdság és becsület végül is meghozza a jutalmát: szilárd és megingathatatlan lesz általa testében-lelkében a nemzet.

Van-e valami konkrét okom arra, hogy ezt a vezércikk-prédikációt elmondjam?

Semmi kirívó nagy okom nincs, de ezer és ezer apró panasz kényszerít rá. Én nemcsak politikusokkal, hivatalnokokkal és újságírókkal érintkezem, hanem az egészen egyszerű dolgozó magyar emberekkel is. Érzem a fájalmukat, látom a csalódás kezdeteit, felbuggyanó keserűséget és azért mondom: legyünk résen, nemcsak a demokrácia sikereiről, hanem a magyar nép életéről van szó.

Szabad Szó, 1945. május 16. (vezércikk)

KASSÁK LAJOS VISSZA AZ ÉLETBE

Ha jól meggondoljuk, a mea culpázásból is elég lehetne. Senki sem vonja kétségbe bűnös voltunkat, valóban nem egyenesíthettük ki gerincünket, s amikor keményen a helyünkön kellett volna állnunk, kétértelműek voltak szavaink, bizonytalanok a cselekedeteink, de végül is lássuk be, mindennek az örökös felhánytorgatásával nem tehetjük múltunkat szebbé. Amit elkövettünk, rávall tisztázatlan elveinkre, bizonytalan tudatunkra, s ugyanúgy mai, majdnem szemérmetlennek mondható penitenciázásunk sem tanúskodik gerincünk keménységéről és lelkünk érzékenységéről.

Az ország felszabadulása óta figyelemmel kísérem az egyes emberek pontosabban meg nem fogalmazott panaszait, a társasági élet fanyar hangulatát, az újságok hangadó közleményeit, s egyre keserűbb szájjal kell megállapítanom, hogy a legtöbb ember lelkében alig is történt változás az utóbbi hónapok alatt. Kétségtelenül érthető a bizonytalanságérzés, a jövő lehetőségének még tisztán nem látása, de most nem erről van szó, hanem arról az állandó hangos bűnbánatról, amely nem annyira az egészséges szólni és cselekedni vágyásból fakad, mint inkább a kiégett szellemű templomjáró nénikék siránkozásaihoz vagy a tudatos álszentekedők ravaszkodásaihoz hasonlít. Nehéz időket élünk, olyan terhek rakódnak ránk, amiket lehetetlenség panasz nélkül viselni; de mégis viselnünk

kell, és komolyan keresnünk kell sorsunk jobbra igazításának módozatait. Miért akarunk mindenáron szóalmat kelteni a magunk irányában, holott látnunk kell, hogy a nálunknál sokkal erősebbek, azok, akik nélkülünk és a mi javunkra is győztek, nem panaszkodó koldusokat, hanem önérzetes, felvilágosodott gondolkodású, józan cselekvésre képes társakat szeretnének bennünk látni.

Abban is van igazság, hogy az embertelen megpróbáltatásokat átélte, féktelen terrortal meggyötört lélek a maga valóságában még mindig nem tudja a helyzet jelentőségét felfogni, és nem érzi a feléje nyújtott kéz segítő szándékát. Mintegy még nem ébredt fel a szörnyű álomból, amely a legvalóbb valóság volt körülötte; az őszinte bizalom helyett az egyre kevésbé indokolt gyanakvás tölti el, s akár a csiga, minduntalan visszarántja tapogató csápjait. Valóban mindez érthető, de maholnap már semmi sem menthető vele. Háborús legyőzöttek vagyunk, de föl sem tételezhető, hogy a hatalmas győző akár politikai meggondolásból, akár gazdasági fondorlatból a rabszolgák sorsát szándékoznék ránk mérni. Mik vagyunk mi őhozzájuk képest? Maroknyi esőppség, önmagunkban alig tudnók a vizet megzavarni, s ha végleg elszakítottak bennünket az imperialista germán hatalomtól, semmi szükségük rosszízű megalázkodásunkra, bünbánatunk folytonos hangoztatására.

Azt hiszem, sokkal kevésbé kell tartanunk a győzők szándékától, mint inkább saját magunk tehetetlenségétől, napi politikusaink és társadalomszervezőink tévedéseitől. Egyrészt kívánatos lenne, hogy végre befejezzük sopánkodásainkat; másrészt mértékletesebbeknek kellene lennünk a szónoklatokban. Anélkül, hogy a mai szónoklatok tartalmi és formai nívóját bármiképpen is össze akarnók hasonlítani a közelmúlt ördögi rábeszéléseivel, gyilkos fenyegetéseivel, tény, hogy nem sok eredményt várhatunk ettől a módszertől. Mind az egyes ember, mind a tömeg elfásult a lelkesítő szavak, a kecsegtető ígéretek iránt. A legszebb szavakon is túl valahogyan magát a való életet szeretnék ízlelni, abba a légkörbe szeretnének jutni, ahol közvetlen értelmét látnák tevékenységüknek, s így valószínű is, hogy meg tudnának feledkezni nyomasztó múltjukról, bele tudnák élni magukat a folytatólagos munka tempójába, ösztönös kíváncsisággal fordulnánk a szép és jó felé, aminek az igényét éveken át minden eszközzel megkísérelték kiölni belőlük. S ha őszinték akarunk lenni, be kell vallanunk, hogy a reakció törvényeinek s az amorális nyilas propagandának ezeket és tízezreket sikerült társadalmon kívüli helyzetbe sodorni. Hosszú idők erkölcsi tanításait rombolták le bennük, az ész józan kritikája alól elszabadították az állati ösztönöket, a munkából felelőtlen munkakerülőt, a törvénytisztelőből tekintet nélküli rablót, s azokból, akiknek a szellem felsőbbrendűségét kellett volna képviselniök, rosszindulatú, hazug demagógokat csináltak. Ennek az áldatlan munkának a hatása

nem múlt el nyomtalanul az ország fölött, s ahhoz, hogy az erkölcsi jó és rossz között szociális értelemben helyreálljon a mérleg, hosszú, fáradságos nevelőmunkára van szükség. Tévedés lenne azt hinnünk, hogy a lelkek megmétélyezését máról holnapra rendbe lehet hozni.

Politikusainknak és organizátorainknak sosem volt nehezebb feladatuk, mint ma. Emberek tömegeit kell visszavezetniök az élet normális keretei közé, de nagyobb zökkenők nélkül ez csak úgy történhetik meg, ha minden erőnkkel [erejükkel] és elsősorban a társadalmi élet normális kereteinek visszaállítására, helyesebben szólva, időszerű megteremtésére törekszenek. A világ mai külső állapotában szinte lehetetlennek látszik, hogy az emberek visszanyerjék igazi erkölcsi és szociális valójukat.

Kevesebb szónoklatot tehát, és több erő kifejtést az új alapok lerakásához, az új erkölcsi és szociális normák gyakorlati megvalósításához.

Hogyan is lehetne a régi valójából erőszakkal kirázott embernek etikus magára eszmélését elképzelni, amíg az eltakarítatlan romok között kell bolyongania, amíg az utcákról el nem tűnik a rablókereskedelem jegyeit magán viselő bazár-árusítás, amíg az újságok a politikai távbeszédék helyett nem az élet közvetlen jelenségeivel foglalkoznak, amíg szabadon szóhoz nem juthat az irodalom, az az irodalom, amely a politikai szolgálattelvésen túl a mélyebb régiókba száll alá, hogy felkeltse az értelem kíváncsiságát s a lélek hívó érzékenységét. A mai ember még nem eszik, hanem fal, a mai ember még nem él, csak létezik. S azok, akik ki akarják mozdítani ebből a majdnem állati passzivitásából, azoknak pozitívumot, mennél több pozitívumot kell adniok az élet új lehetőségeiből. Majd eljön az ideje, amikor töviről hegyire át kell beszélni és magyarázattal kell ellátni a múlt tragikus eseményeit – most azonban nem ez az elsődleges feladatunk. Az élet új lehetőségeit kell előttük feltárnunk, arra kell törekednünk, hogy ízelet adhassunk nekik mindabból, amiért élni érdemes, s bizonyosak lehetünk benne, ha egyszer is belekóstoltak, megízlelték ennek az életnek az ízét, mérföldes szónoklatok s az agitációs módszerek halmozása nélkül is hajlandók lesznek érte küzdeni. Mert hiszen már maga ez a küzdelem is része lesz az újból megkívánt életnek.

HORVÁTH BARNA egyetemi professzor A MAI DEMOKRÁCIA

A magyar nép politikai vérmérséklete kissé heves. De lelke mélyén érzi, hogy sorsa attól függ, vajon helyzetét képes-e tisztán, világosan látni és józanul megítélni, vajon képes lesz-e helyzetének követelményeihez értelmesen alkalmazkodni?

Az adott helyzet abban áll, hogy hazánk elébe szabott pályán elindulhatott a demokrácia útjára. A szövetséges hatalmak bizonyos irányt szabtak, indítást adtak a magyar demokráciának. Elindítottán pályáján, most rajta áll, mit tud produkálni. Maga lesz-e saját szerencséjének a kovácsa, mert a demokratikus népek versenyében aszerint fog boldogulni, miként tud élni demokratikus szabadságával!

A mai magyar demokráciának elsősorban tárgyi problémákkal kell megbirkóznia. Talpra kell állítania a magyar termelést, meg kell alapoznia a magyar jólétet, meg kell teremtenie a termékeny együttműködést szomszédainkkal és a nagyvilággal.

Ezek nehéz és nagy feladatok. Vissza kell gondolnunk arra, hogy a demokrácia 1918-ban is egy csődbe jutott rendszer, egy tönkretett közgazdaság teher-tételével, csődtömegével indult, és olyan bajok ódiumát kellett viselnie, amelyekért tulajdonképpen a régi rendszer volt felelős. A mai demokrácia még sokkal súlyosabb helyzetben, még sokkal leromlottabb állapotban lévő közgazdasággal indul el útjára. Egyfelől tehát nem szabad elmosni engednie a határvonalat a saját és a régi rendszer felelőssége között: állandóan napirenden kell tartania a kérdést, hogy bajainkat mennyiben tulajdoníthatjuk az előző rezsimnek. Másfelől az erőt ily roppant nehézségek legyőzéséhez csakis a népből merítheti. Ezért kell a demokrácia értelmét mélyen átélnünk, ezért kell az egészséges demokratikus közszellem kialakítására oly nagy súlyt fektetnünk. A demokrácia csak akkor fog nagy gazdasági feladataink megoldására alkalmas módszernek bizonyulni, ha lelkiismereti kérdést csinálunk belőle, ha ön- és köznevelési eszményként tűzzük magunk elé.

Vannak, akik szerint a demokrácia csak annyit jelent, hogy a nép ötévenként maga választhatja meg a képviselőit. Érdekes megfigyelni, mennyire elmélyült a demokrácia értelme a népképviselői elvnek ehhez a formulájához képest. A képviselői demokrácia *közvetett* demokrácia. Minél ritkábban és minél tökéletlenebb módon történik a képviselők kiválasztása, annál könnyebben válik a képviselő a demokráciának gúnyképévé. Ezért lép előtérbe mindinkább a köz-

vetlen demokrácia, vagy annak a képviseletivel való kombinálása. Közvetlen demokrácia pl. a népszavazás. A mi mai ideiglenes kormányzati rendünkben a közvetlen demokrácia elemeit látjuk a pártok messzemenő hatáskörében, amely a népbíráskodástól az igazolóbizottságokban való részvételig sok mindenre kiterjed. A közvetlen demokrácia nagy hatású technikai módszerre tett szert legújabbban a modern *közvélemény-kutatásban* (Gallup). Ez pontos képet ad akár „napenkénti népszavazások” segítségével a politikai vélemények megoszlásáról, és eredményeit önmaga folytonosan ellenőrizni képes. Ezért a közvélemény-kutatás megszervezése a legbiztosabb módszer a közvetett demokrácia hátrányainak kiküszöbölésére és annak a közvetlen demokráciával való kombinálására. A közvetlen demokráciának ez a finom módszere egykor talán feleslegessé is teszi a képviselet kiválasztásának mai nehézkes módszereit.

A demokrácia értelmezése azonban nem áll meg a *politikai* demokráciánál, hanem a *gazdasági* demokráciát is magában foglalja. Vagyis a demokrácia nemcsak a nép politikai uralmát jelenti, hanem ennek logikus következeképpen a nép egyenlő részvételét a gazdasági javakban is. Ezért kell arra a következtetésre is eljutni, hogy a demokrácia végelemzésben az osztály nélküli társadalmat kívánja, és a kapitalizmussal csak addig fér meg, amíg a termelés kiterjeszkedik és a tőkésosztály fontos engedményeket tehet.

A demokráciát azzal is jellemezték, hogy az „vitatkozás útján való kormányzás”. Ahhoz pedig, hogy a vita termékeny legyen, nagy önuralomra és szigorú önfegyelemre van szükség. A heves magyar politikai vérmérséklet mellett a mi demokráciánk egészséges fejlődése is, a tárgyi problémákon és a módszereken túl, elsősorban a politikai nevelés kérdése.

Világ, 1945. május 25. (vezércikk)

KASSÁK LAJOS SÖPRÖGETÉS MAGUNK KÖRÜL

Alapjában véve érthető, s mégis mint különös jelenséget kell feljegyezni, hogy a világraszóló nagy társadalmi tragédia nálunk a szellem embereit tette legjobban próbára. Az üzletemberek, az ipari munkásság s a parasztság nagy rétegei szemmel láthatóan már összeszedték magukat, ki-ki utánanéző foglalkozásának, s legalábbis a maga számára keresi a kivezető utakat. Mindez sokkal kevésbé mondható el a szellem képviselőiről, akikre pedig az ország felépítése szem-

pontjából nemcsak tömegükben, hanem személy szerint is komoly feladatok várnak.

Úgy látszik, hogy ők, akiknek szinte hangadóként, józan fejvel és kezdeményező akarattal kellene előlépniök, még mindig nem mernek vagy nem tudnak kibújni az árnyékból. A felszabadulás óta hónapok múltak el, s ami kezdeményező kísérlet történt az irodalom, a képzőművészet, színház és zene területén, egyáltalán nem mondható jelentékenynek. Mi lett a bátor alkotótehetséggel, mi lett azokkal, akik olyan lélekzetelfojtottan várták a háború befejeződését, s mondták és hitték is, megtörhetetlen erővel, kifogyhatatlan jó szándékkal vannak tele a jövőre?

Emlékezzünk vissza, az első világháború befejeződése milyen más lelkiállapotban találta az írókat, művészeket és tudósokat. Igaz, hogy annak a háborúnak a méretei nem voltak olyan óriásiak, megpróbáltatásai nem voltak olyan egyetemesen súlyosak, mint ezé, de az is alaposan túllépett a hétköznapi méreteken, és mégis, az összeomlás előtt már gyulladoztak a tüzek, amikből később izgalmas kísérletek és komoly eredmények lettek. Az alkotószellem akkor, ha nem is rajongó hévvel, ha csak kiábrándult undorral is, akcióba lendült, akkor csíráztak ki a különböző művészeti izmusok és akkor indult meg a sorsdöntő, nagy társadalmi problémák elvi vitája és gyakorlati megoldásának erőpróbája. Ahhoz képest ma csend van, fáradt, szürke kedvetlenség, saját erejéből senki semmire sem képes, és nem látható az a fórum vagy közület, amely figyelemre méltó segítséget nyújtana felénk.

A problémák összességéből talán az írók helyzete a legvisszatarthatóbb. Nincsenek hangos kimondásra érdemes terveik, s mintha félajulatban élnének, meg sem kísérlék, hogy kezdeményezzenek valamit. Nem arról van szó, hogy lássák el őket, a valóban nagyon szegényeket menhelyi fedéllel és alamizsnatáplálékkal, hanem hogy segítségül legyenek komoly munkalehetőségek megteremtésében. Gondolják meg az illetékesek, hogy az írók kényszerű hallgatásából hamarosan súlyos kára származik az országnak, aminek felépítéséhez minden gondolkodó agyra és minden komolyan becsületes kritikára szükség lesz. Az íróknak, ha nem akar önmagában meghasonlani, kibeszélési, közlési lehetőségre van szüksége, és sajnos erre ma semmiképpen sincs meg az alkalom. Tudjuk, hogy papírhiány van, tudjuk, hogy egyéb anyagi nehézségekkel kell küzdeni, ezért nem is annyira a napilapok kis számát és kis terjedelmét panaszoljuk, mint inkább a színvonalas, komoly folyóiratok teljes hiányát. Az illetékeseknek sem szociális, sem politikai szempontból nem lehet érdekük az írók elnémulása. A 25 éves reakció éppen eleget ártott népünk szellemi fejlődésének, itt lenne hát az ideje, hogy kezdődjön újból a termelés, az alkotó szellem szóhoz juthasson legalább a maga

sajátos területein. 1919 óta két nemzedék fulladozott tétlenségre ítélten, alig tudott néhány jelentősebb egyéniség kifejlődni, s most itt állunk teljes utánpótlás nélkül, nincsenek fiatal írók, s így természetesen nincsenek bátor kísérletezők sem. Itt lenne hát az ideje, hogy azok, akik arra érdemesek, folyóiratot indíthassanak, hogy nyilvánosság elé hozzassák az építés munkájához nélkülözhetetlen szellemi termékeiket.

De mindez nemcsak az íróra, hanem intézményesen a színházra is vonatkozik. A színészek talpra állása tagadhatatlanul sokkal előbb kezdődött meg, mint az íróké, ők már a nyilvánosság elé léptek, játszanak, azzal sem törődve, hogy legtöbbször félre üres széksorok előtt. S kétségtelen, ez nemcsak az ő játékok gyengeségén, hanem a közönség indolenciáján is múlik. Szörnyű erőfeszítések kellene ahhoz, hogy ebben a szürke közönyösségben folytatni tudják munkájukat, de reméljük, hogy van hozzá elég erejük és szívósságuk. Úgy látszik azonban, hogy a jelentős utánpótlás, a fiatal nemzedék kezdeményező szelleme nálunk is hiányzik.

Ezért is, mikor az írók számára multhatatlanul szükségesnek véljük néhány jelentős folyóirat megindítását, ugyanakkor a színészek részére, helyesebben mondva, színházkultúránk ápolása és fejlesztése érdekében is kívánatos lenne legalább egy *kísérleti színház* megnyitása. Ez a színház ne gondoljon a profittal, sőt a közönség ízlésének pillanatnyi kiszolgálásával sem, merjen új utakra térni, bátorságával serkentse alkotótevékenységre a fiatal írónemzedéket, hogy közös erőfeszítéssel kivergődhessenek a kátyúból, amiben, miért is tagadnánk, nyakig benne vannak.

Világ, 1945. június 8.

SZÁVA ISTVÁN KÖZÉLETI BABONÁK

Huszonöt esztendeig nemigen volt szólásszabadság Magyarországon, sem sajtóban, sem gyűlésen, még csak parlamentben sem igazán. Illetve helyesebben, nagyon is volt szólásszabadság bizonyos rétegek számára, de annál kevesebb másoknak. Persze, ennek megvoltak a maga káros következményei azok számára is, akik huszonöt évig ennek előnyeit élvezték: önmaguk vágják el maguk előtt a lehetőséget, hogy megismerhessék a néptömegek hangulatát, és most nyilván felette csodál-

koznak, hogy amikor ez a hangulat megnyilvánulhatott, milyen kellemetlen meglepetés érte őket. A dolognak ez a része azonban kevésbé érdekel bennünket, ezt elintézhették a reakció és a fasizmus a saját lelkiismeretével – ha lenne lelkiismerete.

Van azonban a kérdésnek egy másik oldala is, ami már *közügy*, így tehát foglalkoznunk kell vele. Az ország becsületes, demokratikus rétegei huszonöt esztendeig nem szólhattak, vagy ha igen, csak virágnyelven, aminek kétségtelenül megvan az a hibája, hogy csupán a beavatottak számára érhető, és bizonyosan maradtak széles néptömegek, amelyekhez nem jutott el a felvilágosító szó. Huszonöt év, egy negyed század, hosszú idő. Egy egész generáció növekedett fel azóta, olyan nemzedék, amelynek jelentékeny része nem ismerhette meg a demokratikus és a szocialista gondolkodás alapelveit, vagy – ami még rosszabb – csak a fasizmus torzításán keresztül. Nem csoda tehát, hanem egészen természetes, hogy közéletünk jobbról is, balról is tele van téveszmékkel, balhiedelmekkel, babonákkal. De amennyire természetes ez a jelenség, éppolyan természetes, hogy küzdenünk kell ellene. Ki kell irtanunk babonákat, ha azt akarjuk, hogy a közgondolkodás egészségesebb legyen az eddigénél.

Ezek a babonák ma nem jelentkeznek nyilvános fórumon, sajtóban, előadói emelvényen, de annál inkább ott lappanganak bizonyos rétegekben, és ez nem teszi őket kevésbé veszedelmesekké, csak felkutatásukat nehezíti meg. De az, hogy a diagnosztizálás, következőképp a gyógyítás is nehezebb, nem lehet ok arra, hogy ezt a gyógyítást elmulasszuk.

A legsűrűbben jelentkező és a legérthetlenebb közéleti babona az, amelynek lényege röviden abban a téveszmében foglalható össze, hogy a második világháborút megnyertük. Tévedés ne essék, a magyar *nép*, a magyar *dolgozók tömegei*, a *becsületes magyar emberek* valóban megnyerték ezt a háborút, és megnyerte az ország is, hiszen felesleges lenne itt részletesen taglálni, milyen végzetes – a szó *eredeti értelmében* végzetes – katasztrófát jelentett volna az országra, ha a háború ellenkező eredménnyel végződik. Ne ringassa magát senki tévhitben! Ha a teuton barbarizmus maradt volna felül, *ma már nem lenne Magyarország*, hanem legfeljebb valamilyen Gau-Südost, amelynek élén nem Sztójay, Imrédy, Szálasi állott volna, hanem valamilyen porosz Veesenmayer, Franck vagy Heydrich. A nép és az ország tehát megnyerte ezt a háborút. A nemzetközi jog azonban hadviselő félként nem népeket, hanem *államokat* ismer. És nem a nemzetközi jog bűne, hanem a huszonöt esztendő magyar reakcióé és fasizmusé, hogy a magyar nép és a magyar állam között olyan áthághatatlan és áthidalhatatlan szakadék tátongott. De ez a magyar állam, a vérgőzös ellenforradalom, a bethleni konszolidáció, a gömbösi tengelypolitika, a Bárdossy-féle hadviselés, a Sztójay- és Szálasi-féle

vérengzés magyar állama elvesztette a háborút, és ennek következményeit most nekünk kell viselnünk.

Hogy ezek a következmények ránk szakadtak, az eléggé súlyos tehertétel a magyar nép és a magyar demokrácia számára, de tudomásul kell vennünk és el kell viselnünk. Nemcsak a felemelkedésnek, nemcsak az újjáépítésnek, hanem *fizikai létünknek* első feltétele, hogy tudomásul vegyük ezt a tényt, számoljunk vele. Nagyon rossz szolgálatot tesznek tehát az országnak, a huszonöt esztendőös intézmények hazaárulás-munkáját folytatják mindazok, akik egyre szemérmetlenebb nyíltsággal olyan követelményeknek igyekeznek hangulatot teremteni a közvéleményben, amelyek legfeljebb akkor lennének jogosultak, ha a háború ellenkező eredménnyel ért volna véget. Minden épeszű ember tudta, hogy a veszített háború hadifoglyokkal jár, megszállással jár, jóvátételi kötelezettséggel jár, területvesztéssel jár, és minden épeszű ember tudta azt is, hogy ezt a háborút *csak elveszíteni lehet*. Akiknek ma a számlát fizetniök kell, azok mindvégig szabadságuk és életük kockáztatásával küzdöttek a nemzeti katasztrófa bekövetkezése ellen, a felelősség azokat terheli, akik erre a lejtőre taszították az országot: a fasizmus szálláscsinálót, a fasizmus haszonélvezőit és mindazokat, akik ma berzenkednek amiatt, hogy ki kell kanalazni azt a levest, amelyet főztek.

De nemcsak külpolitikai, hanem belpolitikai és társadalmi téren is uralkodnak hasonló babonák jobbról és balról egyaránt. Fasizmus és demokrácia, náciizmus és szocializmus valóban tűz és víz, örök ellenség. De súlyos tévedés ebből arra a következtetésre jutni, hogy ha valakinek huszonöt esztendőn keresztül mellőztetés, később üldöztetés, végül halálveszedelem volt a része egyedül származása miatt, azaz magyarul, ha huszonöt esztendőn keresztül bűn volt egyedül az a tény, hogy valaki zsidó, akkor ma ugyanez a puszta tény önmagában azonnal érdemmé válik, amelyet feltétlenül dúsán kell honorálni. A politikai rendőrség, a népbírószági tárgyalások jegyzőkönyve szolgálhatna tanúbizonyságul rá, hány nyilas van, aki mentségül arra hivatkozik, hogy ő „azért szóba állt zsidókkal”, sőt netán a legutolsó napokban még rejtegetett is valakit, és aztán szegény feje rendkívül csodálkozik, hogy az illetékes hatóságok nem hajlandók ezt neki érdemül betudni. Sőt már arra is volt eset, hogy valaki az igazoló eljárás során azzal dicsekedett, hogy március 19-e után sem szakította meg kapcsolatait zsidó barátjával. Viszont a másik oldalon is akadnak szorgalmas síberek és panamázók, esetleg zsarolók vagy árdrágítók – elvégre az ízlések különbözők –, akik mélységes felháborodással méltatlankodnak, ha a rendőrség lecsap rájuk: „Mi a különbség? Eddig is üldöztek bennünket, ezután is. Ez a demokrácia?!”

Hát igenis, ez a *demokrácia!* A demokrácia *nem ismer faji kérdést és nem ismer felekezeti kérdést*, de ismer fasisztákat és becsületes embereket, ismer he-

réket és dolgozókat, ismer tisztességes embereket és börtönbevalókat. Eszerint bánik velük, és nem érdekli, hogy kinek milyen a családfája. Jó lesz mindezt tudomásul venni, itt is, ott is, és ehhez igazodni! Mert a babonák és téveszmék nem befolyásolják a tényeket. Csak azt jelentik, hogy a valóság kellemetlen meglepetésekkel szolgálhat azok számára, akik balhiedelmekben ringatják magukat.

Népszava, 1945. június 10. (vezércikk)

KASSÁK LAJOS

DEMOKRÁCIA – VAGY DEMOKRÁCIA?

A napokban részt vettem egy művelődési egyesület alakuló ülésén, s mondhatom, nagyon rosszul éreztem magam attól, amit ott láttam és hallottam. Kiválasztott társaság volt jelen, az ország úgynevezett szellemi nagyságai, s láttam közöttük olyanokat, akik messziről, a „jobboldali” part meredekéről ereszkedtek ide, s hallottam olyan felszólalásokat, amelyek lényegükben nemcsak idejüket múlták, hanem könnyen megingathatták volna jövőbe vetett reményünket is.

Irtózatosan demokrata volt itt mindenki. Amikor a tagok szavazati jogáról volt szó, egyesek felszólalásával szemben a vezetőség úgy érvelt, hogy demokraciellenes lenne, ha a tagok között aktív és passzív osztályozást állítanának fel. Azt mondták: ne felejtjük el, hogy demokrata országban élünk, ahol egyformán joga van mindenkinek a szavazáshoz. – Kétségbeejtő félreértése ez a valóságnak, vagy pedig a tények tudatos elferdítése.

Tisztelt vezető férfiak, ha kicsit gondolkodnak a kérdés felett, akkor önmüknek is be kell látniuk, hogy ez az ország egyelőre még nem a demokrácia földje – legjobb esetben is kínlódva és majdnem emberfeletti erőfeszítéssel kísérletezünk abban az irányban, hogy társadalmi zűrzavarunkat valahogyan eloszlassuk, s a kátyúból első lépéseinket megtehessük a demokrácia felé. Magától értetődik, mennél tudatosabb megfontolás vezet ezek az első lépéseket, annál bizonyosabban, annál rövidebb úton jutunk el vágyaink és terveink megvalósulásához. A lanyha jóhiszeműség vagy a mellékelgondolások érdekében tett engedmények könnyen csalódásokat, sőt tragikus jelentőségű hibákat idézhetnek elő. A közelmúltban láthattuk, hogy a demokrácia fogalmának naiv félreértéséből vagy hamis célzatú gyakorlásából milyen sorsdöntő bajok állnak elő.

A demokrácia valósága semmi esetre sem tévesztendő össze az érzelmes gyöngeséggel vagy az ellenkező irányzatokat toleráló bárgyúsággal. Hitler a rosz-

szul értelmezett demokrácia gyakorlásának köszönhette a hatalomnak terrorisztikus eszközökkel való meghódítását, s ebben a pillanatban nálunk a lappangó reakciónak nyújt megerősödési lehetőséget a demokrácia fogalmának helytelen értelmezése s törvényeinek rendszertelen, át nem gondolt, állandóan mellékcélok elé sandító gyakorlása.

Legyünk óvatosabbak és szótartóbbak. Ne akarjuk a világot máról holnapra megváltani, és legyünk róla meggyőződve, hogy ezekben a pillanatokban a demokratikus társadalomszemlélet élgárdájának az összehozása, érzelmi és gondolati egybehangolása sokkal fontosabb követelmény, mint a tömegek válogatás nélküli becsődítése a pártokba, és szavazati joghoz juttatása azokban a közületekben, amelyek politikai, gazdasági vagy kulturális szempontból irányító szerepre lennének hivatottak. Ha nem leszünk elővigyázatosak, és ha tárt kapukkal fogadjuk a neofitákat, sok olyan bárány csődül be velük az akolba, akik a múlt bacilushordozói s az újabb tragikus megrázkódtatások tudatos előkészítői. Az eléggé nyugodtnak látszó felületek alatt gyanús, rosszindulatú tüzek izzanak – kétértelmű szavakkal, megfontolatlan cselekedetekkel ne öntözzünk rájuk olajat.

Hosszú idő kell ahhoz, hogy ez az ország kiheverhesse a politikai meghasonlást, a gazdasági csődöt s a nagyon mélyre szivárgott szellemi fertőzést. Az ország felépítendő demokráciájának, ha komolyan vesszük az egészet, a szocialista koncepción kellene alapulnia. Ámde tágabb értelemben milyen kevesen ismerkedtek meg itt a marxi történelmi materializmus politikai vonalával és gazdasági alapigazságaival.

A munkásság tanultabb rétegei is alig jutottak túl a szervezeti szemináriumok anyagán, a brosúrákon és a népszerűen előadott ismertetésekben. A polgárság pedig majdnem a maga teljes egészében elzárkózott az eszme behatása elől. S mennyire kívül maradt az ország népességének tudatán a szabad gondolat nyugati képviselőinek eszmeköre, filozófiai és társadalompolitikai tevékenysége.

Társadalomfejlődésben nagyon elmaradtunk. Bárha az utóbbi időben – úgy általában – a világ nagyobb részében diadalmasan ütötte fel fejét és hatalomhoz jutott a reakció, mindenhol voltak legalább szellemileg megművelt és tetterre kész csoportok – nálunk majdnem a két kezén számlálhatná meg az ember azokat, akik immúnisak maradtak a koreszmével szemben, s a meddő passzivitás helyett hasznos cselekvésbe lendültek.

Most lenne itt az ideje, hogy ezek a kevesek s a legalább lélekben hozzájuk hasonlóak elvetnék a fejlődés magját, gondolnák csírázását és elősegítenék szárba szökkenését. Így szétszóródhatnának az újabb magok, komoly pedagógiai tevékenységgel elő lehetne a kultúrára hajlamosak fejlődését segíteni, meg lehetne a tömegek bizalmát nyerni, és ellenőrizni lehetne a vezetők működését

és jó szándékú előretörését. Sok minden ezen múlik, végeredményben talán minden.

Nemcsak a mennyiségre, hanem a minőségre is súlyt kellene helyoznünk. S ez elsősorban az ifjúság nevelésére áll. Az illetékesek hiába szónokolnak az ifjúság párton kívüli egységének megteremtéséről: látnunk kell, hogy a jelszavak mögött fontos pártérdekek húzódnak meg, s kétségtelen, hogy ennek a lappangó rivalitásnak legsúlyosabban maga az ifjúság esik áldozatul. Illetve az ifjúság fejlődésvonalának összezavarásával az egész ország.

Az ifjúságot, ha másképp nem megy, kényszerrel is vissza kellene vezetni a tantermekbe, hozzá kellene szoktatni a tanulás fáradalmaihoz, különben nem lesz utánpótlásunk, amely egyengesse a sokat emlegetett demokrácia útját, megvalósítsa és meg is tartsa a jövő nemzedékek számára.

Világ, 1945. június 17. (vezércikk)

HORVÁTH ZOLTÁN A MI DEMOKRÁCIÁNK

Idestova öt hónapja lesz, hogy a pesti oldal felszabadult a nyilas uralom alól, s tudjuk, hogy az ország újjáépítése tulajdonképpen ettől kezdve indult meg komolyan. Öt hónap valójában kevés idő, ha arra gondolunk, hogy *egy negyedszázad romboló és pusztító munkáját kell jóvátenni*, s meggondoljuk, hogy olyan népet kell hozzászoktatni a szabadsághoz és demokráciához, amely *még soha szabadon nem élt*.

A demokratikus pártok munkája semmiképpen sem lebecsülhető. Aki visszaemlékszik a januári pesti utcára, akinek eszébe jut, hogy hogyan álltak az emberek koldus módjára egy-egy orosz szekér körül, s könyörögtek egyetlen falat kenyérért, vagy aki felidézi magában az ablaktalan, kifosztott, kiégett üzletek, az utcai torlaszok képét, a szanaszét heverő emberi és állati tetemek bűzét, annak el kell ismernie, hogy hatalmas utat tettünk meg azóta. Budapest s az ország dolgozói derekas munkát végeztek, és erőfeszítésük nem volt hiábavaló. *Sikerült újból életet hozni ebbe az országba*, lassan, nehezen és dőcögve, de mégis megindítani a vérkeringést a már halotti merevségbe dermedt nemzetbe.

Amikor bírálunk és kifogásolunk, soha ne felejtjük el, hogy az igazi dolgozók, a magyar munkások úgy végezték a rájuk háramló óriási munkát, mint akik tudják, hogy most első ízben, ezer esztendő óta első ízben dolgoznak a maguk or-

szágáért, a maguk világáért. Minden elismerés és minden dicséret megilleti őket, s minden dicséret megilleti azokat is, akik megszervezték, kitervelték és irányították ezt a munkát.

De amikor látjuk és örömmel állapítjuk meg az eredményeket az egyik oldalon, akkor nem lehet szótlannul elmenni amellett, amit *a másik oldalon figyelmen kívül hagynak, amit napról napra elmulasztanak*. A rommá lőtt városok, a kifosztott üzletek, a szétzüllött közlekedés és a szennyes utcák mellett a reakció és a fasiszta uralmak *lezüllött lelkeket, beteges gondolatvilágot, alantas rabszolgaszellemet, emberhez nem méltó irigykedést és egymás elleni acsarkodást hagytak ránk örökölni*.

Hiába gondoljuk, építjük és javítjuk az élet anyagi oldalát, ha közben nincs ember, aki *a szabaddá lett ország szabadságával emberhez méltóan élni tudjon*. Hiába termelünk javakat, ha az alvilági mohóság és kapzsiság tovább is kikívánja a másik szájából a falatot, hiába hozunk ide újjáépült civilizációt, *ha közben a kultúra, az emberi méltóság és a szabadság szeretete nem hatja át a lelkeket*.

Hirdetjük és állítjuk, hogy az a szabadság, amely csak törvényekben és hatósági intézkedésekben él, nem lehet és nem lesz soha igazi szabadsággá, igazi demokráciává. Ezt a népet nagyon is elszoktatták attól, hogy az ország közügyeit a maga ügyének érezze. Itt dicsőség volt nem váltani jegyet a villamoson, elcsalni öt pengő forgalmi adót az államtól, letagadni valamit a jövedelemből, hogy kevesebb adót kelljen fizetni. *Az állam és a polgárok egymásban ellenséget látnak* – és joggal gyanakodtak egymás minden lépésére, minden tetteire.

Senki nem várt jót attól, ami az államtól jött, s az állam nem bízott abban, hogy polgárai őszintén és becsülettel teljesítik honpolgári kötelességeiket. Ezen a téren sajnos még ma is távol vagyunk attól, hogy a javulásnak akár csak leg-halványabb nyomait is fölfedezhetnénk. Ha az élet egyik vagy másik területén valami zökkenő akad, máris felzúdul mindenki: *hát ez a demokrácia?* Ha valaki nem tudja rávenni a hatóságokat, hogy magánügyét soron kívül és minden rendelkezésre való tekintet nélkül kedvezően intézze [intézzék] el, máris hajlandó a felszabadult Magyarország egész új rendszerét elejteni és kiátkozni.

Tanulja meg mindenki, aki nem tudná – és sajnos, csak nagyon kevesen tudják, s még kevesebben hajlandók levonni a tanulságot belőle –, hogy ez az ország, *ez az állam ma távol áll attól, hogy bárkinek bármit adni tudna*. Most és még nagyon sokáig mindenkítő, mindannyiunktól csak kapnia kell. Ha a múltban adóztunk azért, hogy rabszolgák lehessünk – *adjuk ma önként azért, hogy biztosítsuk a magunk s országunk szabadságát*. És tanuljuk meg végre azt, hogy csak az a mienk, amit saját magunk szereztünk meg magunknak. Minden másért adósai és lekötelezettjei vagyunk másoknak.

Ehhez a mi mostani szabadságunkhoz mi semmit sem adtunk. Kaptuk ajándékba a felszabadító Vörös Hadseregtől, s adósai vagyunk, még nagyon sokáig adósai leszünk a Szovjet-Úniónak [sic!] azért, amit értünk tett. S ez az adósság csak egyféleképpen róható le. Teremtünk itt olyan országot, amely valóban a szabad és magukbiztos emberek hazája.

Ne mondja nekünk senki, hogy ez nem demokrácia, ne vesse senki szemünkre, hogy ez nem szabadság! Mindenki másnál jobban tudjuk, hogy *a demokrácia itt még csak nagy ígéret*, a szabadság valami messze libegő álmokép. Mit áldozott eddig a polgárság – tisztelet a kivételnek – a szabadságért? Azt talán, hogy rejtegeti a reakció szolgálait? Azt, hogy sértődötten felszisszen, ha számon kérjük tőle az elmúlt negyedszázad bűneit? Vagy azt tudjuk be érdeméül, hogy ma visszataszítóan nyüzög a baloldali pártok körül, és fennen lobogtatja hatalmas pártkönyvecskéjét?

Nem tagadjuk, hogy a magyar demokrácia és a magyar szabadság ügyét nagyon rossz kezekben tudnánk, ha csak erre a csupán kivételes esetekben megértést mutató polgárságra és a középosztályra kellene építenünk. *A szabadság a törvények mellett és a törvényeken túl elsősorban kultúra kérdése.* Az a középosztály, amely számára a kultúra fogalma kimerül Cronin és Bromfield olvasásában, s társadalmi ismereteit a múlt sötét idők bulvársajtójából merítette, amelyhez a művészet a „Színházi Élet” és az újabb „Színházi Élet”-ek szűrőjén keresztül jutott el, sohasem fogja megérteni, hogy a mi számunkra mit jelent a kultúra. Ettől a középosztálytól osztálygőgön és igényeken kívül nem várhatunk el semmit.

Nekünk az a kultúra kell, amely mélyen és igazán áthatja a tömegeket, amely arra tanít, hogy mindannyian egyforma értékű emberek vagyunk, egyformán hivatottak és képesek arra, hogy önállóan alkossunk véleményt, és a magunk feje szerint dönthessünk sorsunk felett. *A mi irodalmunk Ady és József Attila, a mi művészetünk Bartók Béla és Berényi Róbert, a mi társadalomszemléletünk Marx és Engels után Szabó Ervin és Kunfi Zsigmond.*

Ezzel a szellemmel itatjuk át napról napra a mi áldozatkész dolgozóinkat, s *ennek a szellemnek akarjuk meghódítani ezt az országot.* Akinek ez a kultúra kell, aki ennek a nagy munkáskultúrának részese akar lenni, azt szívesen fogadjuk magunk közé, de az tudja meg azt is, hogy *ebbe a közösségbe csak úgy lehet bejutni, ha az áldozatokból, a munkából is kiveszi a maga részét.* Aki ezt nem vállalja, az maradjon meg a maga talmi kultúrájánál, de az ne is álljon elénk reklamálni és keresni a demokráciát, a szabadságot.

A szabadság és demokrácia azé, aki megdolgozik, aki áldoz érte. Akinek füle süket, s szeme vak a mi világunk számára, annak ebben az új világban nincs és ne is legyen helye. Hiába takarózik ma feketén harácsoltságonába vagy az

igazoláson valahogy megmentett állásába, hiába barikádozza el magát tetszetősebb életformái közé, és hiába lobogtatja maga elé védőpajzsként a pártigazolványt.

Egy szép napon megunjuk a játékot, s „feltámad a dolgozók népének tenge-
re”, hogy a felszínen libegő gáncoskodókat megtanítsa Petőfi örök igazságára:

Habár fölül a gálya

S alul a víznek árja,

Azért a víz az úr!

S jaj lesz nekik, ha egyszer kénytelenek lennénk be is bizonyítani, hogy itt a dolgozó nép az úr!

Népszava, 1945. július 8. (vezércikk)

MÁRAI SÁNDOR BESZÉLJÜNK MÁSRÓL?

Mauthauseni és az auschwitzi táborokból hazatértekkel beszélgetek. És orvosokkal, akik megvizsgálták, gyógyítgatják a hazatérteket, s tizenhat éves leányokról adnak hírt, akik hatvanéveseknek tetszenek. Emberekkel beszélek, kik a Vörös-kereszt híradótáblái előtt üveges szemmel álldogálnak, és keresnek egy nevet; egy szülő, gyermek, kedves nevét keresik, aki – ha él még – talán még ma is szalmazsákon halódik, valamely messzi táborban; egy nevet keresnek, mert ez a név számukra az élet értelme. A pesti utcákon járok, ahol a kirakatokban dagad az áru, s a kirakatok előtt emberek állonganak, és tűnődnek, mit adjanak el maradék motyójukból, hogy túró, valamilyen gyanús húsfélét, egyfajta rágnivalót vehessenek az otthoniaknak. Ezek az emberek másfél esztendő előtt még dolgozó, kereső, adót fizető, tevékenyen szolgáló tagjai voltak az emberi közösségnek. Most szórakozottan néznek az ismerősre, mint aki messziről tért vissza, zavartan mosolyognak, tétován nyújtanak kezét; látnivalóan másra gondolnak. Elválok tőlük, a csónak indul, átjutok Budára. Megyek a romnegyedeken, el a ház előtt, ahol valamikor, két évtizeden át, otthonom volt, s a romok között látok még néhány ismerős bútordarabot, néhány könyvespolcot. Törmelékdomb mellett megyek el; kétszáz ember teteme porlik a törmelék alatt, mely valamikor ötemeletes ház volt; a tetemek között három ismerős. Már csaknem hazaérek – haza? hová? –, mikor újabb ismerősbe botlom. Hol jártam, mit láttam? Beszámolok a nap emlékeiről, de az ismerős elkomorodik. Kérem – mondja –, nem gondolja, hogy elég volt mindebből? Más gondunk is van. Beszéljünk másról. – S fejét rázza, kezét nyújt, odébbsiet.

Ez a válasz nem szórványos, nem egyéni. Mind gyakrabban hangzik el. Beszéljünk másról, mondják azok, kiknek rossz a lelkiismeretük, s idegesen, sietősen iparkodnak másról beszélni. És mások, akik mélyen, életük gyökeréig fáradtak, csüggedten mondják: nincs értelme a múlt hánytorgatásának, hagyjanak már föl a számonkéréssel, panaszokkal, beszéljünk másról. És megint mások, a becsületesek, tiszta szándékúak, akik ezt mondják: „Ami megtörtént, megtörtént. Az emberi dolgok rendje olyan, hogy jóvátétel nincs, a végzet önmagában hordja értelmét és igazságát. Egy nagy szerencsétlenségnek nagyon sok oka van, áldozatok és bűnösök ugyanabban az örvényben fuldokolnak; beszéljünk másról.” Ezekhez beszélék?

Csak ezt felelhetem: igazuk van, ideje lenne „másról” beszélni. Kísérleljék meg. De hamarosan tapasztalják majd, hogy meddő minden ilyen kísérlet. Mert milyen erővel szólalt meg a gyűlölet, az ámokfutó öngyilkos indulat az elmúlt években, úgy visszhangzik a hang mindenkinek lelkében, aki ma él. S akik azt mondják: egy okkal több, hogy az irodalom, az újságírás, a szellemi és a közélet minden hangszórója csitítsa ezt az indulatot – hová jutunk?... –, azoknak megint csak ezt felelem: igazuk van. A fájdalom, a kétségbeesés indulatait iparkodjunk csendesíteni az értelem vigaszával. De attól tartok, hogy ez az vigasz erőtlen marad, nemcsak mert a sebek még nyitottak és sajognak, nemcsak mert a nyomorúság fűti a lelkeket, nem. Mindezt gyógyítja az idő, minderre választ adnak a változó emberi helyzetek. De nem tudunk igazán, szívünk, lelkünk és akaratunk szerint „másról beszélni”, amíg nem értjük meg, *mi történt és hogyan történt*, mikor idejutottunk – egyén és nemzet, osztályok, társadalmi rétegek, az egész magyar élet? Ezért kell még sokáig arról beszélnünk, ami történt, s nem lehet vállvonogatással, fejelfordítással, nem lehet a bölcs és nemes érvelés hideg közönyével elfordulni attól, ami ég és füstölög körülöttünk: a lelkekben, az utcákon, az élet minden belső és külső térségén. S nem azért kell arról beszélnünk, hogy a számonkérések hevületét fokozzuk, mert ez a szándék céltalan. Egy társadalom, melyet végzete ily mélyen sebzett, mint a magyart sebezte az elmúlt idő, nem foglalkozhat permanens máglyarakással, nem égetheti el a gazzal együtt jobb erőit valamilyen állandósított gyehenna tüzeiben, s még sokkal kevésbé nyugodhat bele abba, hogy szakmák, osztályok, alkalmi egyesületek afféle házi Place de Gréve-eket rendezzenek be magánlakásokban, családi nyaktílokat állítsanak fel, s az emberi közösség nagy peréből nem szűnő egyéni perpatvart szervezzenek. E tünetek ellen tiltakozni kell. Csakugyan „másra” kell minden erőnk. De éppen, hogy erre a „másra” figyelhessünk – a jövőre, az igazságra, az emberi összhangra, a méltányosságra és a megbékülésre –, szükséges, hogy ne fordítsuk el

fejünket idegesen, vagy türelmetlenül és gyáván a látványtól, amely itt tárul előtünk és körülöttünk. A magyar élet alján olyan tüzek parázslanak most, amelyeket csak az igazság olthat el: a földkérdés, annak minden következménye, a zsidóság sorsa, ez a gigantikus Dreyfus-per, amely egy társadalmat kettészakított, a romok között tengődő ország mindennapos verekedése a meztelen életért, az erőfeszítés, mely szívós, hínáros, iszapos mélyvízben keres szilárd alapot, hogy lerakhassa egy új társadalmi berendezkedés cölöpjeit, a demokratikus karhatalom és közigazgatás, a demokratikus nevelés, a műveltség nagy kérdései: mindez ég és izzik. Beszéljünk másról, csakugyan? Nem hiszem, hogy ez a vállalkozás sikeres lesz. Csak akkor beszélhetünk majd „másról”, ha elébb teljes önvizsgálattal, számon kérő indulat nélkül, pártatlanul, de következetesen megvitadjuk „azt” – mit is? Az igazságot, mely feltárja és megvallja, hogyan jutottunk ide?

Egy nagy szerencsétlenségnek, mint amilyen a magyar élet egészén most betelt, sok oka van. Felelőtlen vállalkozás azt mondani: csak azért történt minden; s még sokkal felelőtlenebb nem nézni magunkba, nem tartani önvizsgálatot, mikor a felelősség nagy kérdését vitadjuk. Ilyen méretű, vertikálisan ily mélyreható szerencsétlenség, mint részvételünk e háborúban s e részvétel következményei: még nem szakadt történelme során a magyarságra. Attól tartok, mi, a kortársak, szemtanúk, áldozatok és vádlottak nem is tudjuk igazi jelentőségében felfogni és megmérni e végzet jelentőségét. Egy okkal több, hogy ne „beszéljünk másról”. S amint bizonyos, hogy annak, ami történt, nemcsak alkalmi, hanem történelmi oka is volt, úgy bizonyos az is: egyik oka volt, hogy az elmúlt huszonöt évben gyakran nem tudtunk, néha nem akartunk, néha tehetetlenek, erőtlének vagy óvatosak voltunk arról beszélni. Ezt a vádat mindannyian, akik az elmúlt huszonöt esztendőben magyar nyelven írtunk, kénytelenek vagyunk lelkiismeretünk szerint, s természetesen másképpen is vállalni. Másról beszélünk, nem mindig, de gyakran, huszonöt éven át: mert huszonöt év nagy idő, mert a cenzúrák, szűrők, elhallgattató módszerek, egyéni sors, a magyar élet, társadalmi berendezkedés sajátos szövevénye mind kevésbé adtak módot arra, hogy a lényegéről és igazságról beszéljünk. Ez nem mentség, de ez is igazság. S ez az öntudat kényszerítsen ma mindenkit, hogy mindaddig, amíg nem látunk tisztán a magyarság legnagyobb perében, tárgyilagosan és méltányosan, de ernyedetlenül beszéljünk a valóságról; beszéljünk e legfájdalmasabb kérdésről mindaddig, amíg – a nevelés és felvilágosítás lassú, de mindennél hatékonyabb módszereivel – egy társadalom egésze belátja és megismeri az igazságot, mely meggyőző arról, miért jutottunk ide, és mit kell tennünk, hogy hasonló szerencsétlenségek ne ismétlődjenek meg a nemzet életében? Mert mikor nem akarunk másról beszélni,

e vállalkozásnak egyetlen célja van: a megelőzés. Nem a számonkérés, hanem a tudatosítás, mely egyértelmű a védekezéssel. Az erő, melyek e szerencsétlenséget felidéztek, nem szűntek meg lappangó indulattal hatni a magyar életben. Bizonyos az is, hogy az elmúlt huszonöt éven át majd minden magyar író tollban benne maradt a mondat jobbik fele: s ha ez irtózatossá áron, melyet mindannyian fizettünk és fizetünk, csak azt kapjuk, hogy a jövőben leírhatják a magyar tollak a mondat másik felét: a sok szenvedés és áldozat nem volt egészen hiábavaló. De ez a lehetőség kötelez, hogy a megelőzés és tudatosítás munkáját mindenki lelkiismerete minden erejével vállalja; s amíg módunk van egyáltalán szólni, ne beszéljünk másról.

Magyar Nemzet, 1945. július 15.

SZEKFI GYULA

A „KLASSZIKUS DEMOKRÁCIA”

Újabban több vezető állásban lévő férfiú, miniszterek és párttagok szájából hallottuk, hogy Magyarországon ma nincsen úgynevezett klasszikus demokrácia, és még sokáig kell várni arra az időre, amikor ez a fajta tiszta demokrácia megvalósítható lesz.

Azon olvasóimnak, akik végigkísérték korábbi cikkeim gondolatmenetét, ez bizonyára nem újdonság. Mert valóban a demokrácia fogalmának nagyon durva félreértése kellene ahhoz, hogy a mi érzelmi és erkölcsi állapotunkban, amint ezt megismertük, valódi demokratikus életet, valódi demokratikus gondolkodást tételezhessen fel valaki. Tisztába jöttünk azzal, hogy egész a legújabb időkig képtelenek voltunk a tényleges hazai és külföldi helyzetet felismerni; nem láttuk az erőket, amelyek körülöttünk új helyzetet teremtettek, s lehunytuk szemünket ezek előtt az új helyzetek előtt, amelyek pedig a mi életünket és boldogulásunkat végső veszedelembé hozták. Elvakultságunk annyira ment, hogy a hasznosat és a károsat nem tudtuk egymástól megkülönböztetni, s amit minden erőnkkel kívántunk és el is értünk, arról minden épeszű kívülről ember tudta, hogy veszedelmünkre fog szolgálni. S amint nem tudtuk elválasztani egymástól azt, ami nekünk jó vagy rossz, éppily tehetetlenül tántorogtunk az erkölcsi világban is, ahol szabadjára engedve szenvedélyeinket, az emberiség törvényeit sértettük meg. Ha moralistának tartanám magamat, akkor azt mondhatnám, hogy ezeknek a vétkeknek és tévelygéseknek a büntetése mindaz, amin keresztül kellett men-

nünk. Itt nem morális, hanem politikai, azaz történeti tényekről van szó. Arról, hogy az a nép vagy vezető osztály, amely ennyi betegségbe esett, egy-két hónap múlva teljességgel képtelen tiszta demokráciát létrehozni. A demokrácia a kormányformák közt a legnehezebben megvalósítható, mert ép és egészséges társadalmat és ennek zökkenés és súrlódás nélküli funkcionálását kívánja. Bizonyos morális és politikai érettség kell hozzá, s ez a nép, amely ezt az érettséget még nem érte el, amely képtelen önmaga megállapítani saját szabadságának és belső egyenlőségének feltételeit, az nem is juthat el önmaga kormányzásához: mindig újabb zsarnokokat fog a saját nyakába ültetni.

Arról tehát, hogy a mi beteg társadalmunk néhány havi szenvedés után a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget biztos kézzel megvalósító klasszikus demokráciát teremthetett volna, csak olyanok beszélhetnek, akik magukat vagy társaikat szándékosan félre akarják vezetni. Különböznél is tudnunk kell, hogy klasszikus demokrácia csak elméletben lehet, s az az ország, amelyet a klasszikus demokrácia földjének neveznek, Angolország, maga is kénytelen napról napra újabb reformokkal szabályozni a maga társadalmi és politikai, nem kevésbé gazdasági életét, hogy demokratikus berendezését legalább nyílt konfliktusoktól mentesítve fenntarthassa. A klasszikus demokrácia elveit, igaz, Angolország politikai formájáról mintázta le Montesquieu, de a „Törvények szelleme” azon hosszú fejezete, amelyben Angolország alkotmányát leírta, köztudomás szerint erősen megszépítette az angol demokráciát, s az elvek, melyeket ott mint a demokratikus berendezés alapelveit állított össze, sem akkor, sem később, még hosszú ideig nem voltak megtarthatók a tényleges angol életben.

Nem kell tehát csodálkoznunk és nincs mit szégyellnünk, ha a klasszikus demokrácia követelményeit a mi néhány hónapos csecsemő-demokráciánkban is hiába keresnők. Minden jó kormányzás alapelve gyanánt Montesquieu a hatalom megosztásának elvét állítja fel, amely szerint a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalomnak más és más kézben kell lennie, s ezt a hármat nem szabad egymással összekeverni. Ha a parlamentnek – a törvényhozó hatalomnak – nincs tőle független ellensúly a végrehajtó és a független bírói hatalomban, akkor nézete szerint az elnyomás állapota, a zsarnoki uralom áll elő. Ugyanilyen veszedelmesnek tartja a nép szabadságára a bírói hatalomnak alávetését akár a végrehajtó hatalom, a kormány, akár a parlament alá. Ez a bölcs és gyanakvó francia, aki ismerte az emberi természetet, valósággal rettegett attól, hogy egy ember vagy embercsoport nagyobb hatalmat kapjon kezébe, s így e három hatalom szétválasztásán kívül még azt is szükségesnek látta, hogy a törvényhozó hatalom magában is két félre osztható, az alsó- és felsőházra, s az utóbbiban a származási,

gazdasági és szellemi arisztokrácia kezébe adott még egy lehetőséget, amellyel a hatalom túlzott összpontosítása megakadályozható volt.

Elég egy pillantás is annak megítélésére, mennyire eltér a mi demokratikus berendezésünk ettől a „klasszikus” mintától. Az úgynevezett egykamara-rendszer, amelyenbe sorolható a mai Ideiglenes Nemzetgyűlés, magában véve is lemond azon szabadságbiztosítékról, amelyet Montesquieu a két kamarában látott. De a hatalmak megosztásának tulajdonképpeni elve is csak nehezen fedezhető fel új berendezésünkben. Itt lényegtelen, hogy a törvényhozó hatalmat gyakorló parlamenti testületet választották-e, vagy pedig pártok jelöltjeiből állították-össze; a lényeges az, hogy az így vagy úgy létrejött legislatívától függ az exekutíva, a kormány is, továbbá, hogy a bírói hatalom is egyrészt az exekutívától függ, másrészt pedig a népbíróságok és azzal összefüggő intézmények a parlamenttől, vagy az azt összehozó pártoktól, vagy azok grémiumától állítatnak össze.

Lesznek, akik azt mondják, hogy mindez természetes: szóba sem jöhet három hatalom, s nagyon helyes, ha a törvényhozás, a kormány és a bíróságok egyképpen egyetlen hatalom akaratából élnek, a nép akaratából. Mert ez a népuralom, s demokrácia magyarul egyszerűen népuralmat jelent. A népuralom ilyen formája azonban kétségtelenül nem az a klasszikus demokrácia, és első pillantásra is látható, hogy a kettő közt milyen nagy távolság van. A klasszikus demokrácia említett leírása kétszáz esztendő – azóta a népuralmi törekvések, azok törvényes és forradalmi kísérletei, azoknak egész vagy részleges győzelmei és bukásai tényleg eltántorították, a messi múltba lökték azt a klasszikus demokráciát, amely egyedül Angolországban és többé-kevésbé Észak-Amerikában maradt honos; Európa országai sohasem tudták ezeket a klasszikus formákat magukévá tenni. A klasszikus demokráciának aránylagos nyugalmi állapota helyett a nagy francia forradalom óta minden demokráciát folytonos harc és csatazaj nyugtalanítja másfél század óta, a két egymással összekötött, de legtöbbször egymással nehezen összeférhető nagy emberi elv, a szabadság és az egyenlőség küzdelme. Az európai államok vég nélküli, soha el nem nyugvó parlamenti perpatvarait ez a két elv teszi magasabb rendűvé és emberileg érdekessé, s ugyanez a két elv mér össze egymással erejét a második világháború végével újraéledő nyugati képviselőtestületekben, így különösen, még tőlünk is láthatólag, a francia parlamentben is.

A klasszikus demokrácia emlegetése tehát nem visz közelebb helyzetünk megismeréséhez, de igenis [közelebb visz] az, ha megvizsgáljuk e két nagy elv társadalmi vetületeit, amelyekről függenek többé-kevésbé demokratikus országokban mindenütt a politikai alakulások.

Világ, 1945. július 22.

KOVÁCS IMRE DEMOKRÁCIA ÉS MAGYARSÁG

A túlbuzgóság a politikában a leggyanúsabb. És különösen a változó időkben, amikor az emberek pánikszerűen helyezkednek, hogy korábbi állásfoglalásuk esetleges következményei elől kitérjenek.

A magyarországi politikát a háború előtti évtizedekben a germánság befolyásolta. A germán szuggesztió a harmincas évektől kezdve történelmünk folyamán talán a legerősebb volt: nagyon kevesen tudták kivonni alóla magukat, a többség fenntartás és gondolkozás nélkül vállalta a Harmadik Birodalom imperialista törekvéseit. A nemzetiszocializmus, mint „koreszme”, áthatotta a tömegeket, őszintén, lelkesedéssel fordultak Németország és Hitler felé, a csodavárás egzaltációjával fogadtak mindent, ami germán, ami nemzetiszocialista volt.

Túlbuzgó demokraták

Nem volna helyes most ezeket a tömegeket *egyszerre beengedni és befogadni* a demokráciába, mert azok a társadalmi erőik, amelyek a múltban, a legnehezebb időkben is a haladást képviselték, a demokrácia ügyét szolgálták s amelyekre ma a demokratikus ország épül, *nem tudnák saját képükre formálni, átnevelni a gyorsan, ügyesen helyezkedő tömegeket*. Félő, hogy esetleg inkább ők változtatnák meg a demokrácia arculatát. De hiába a tiltakozás, az ellenállás, nem lehet távol tartani őket, belopózkodnak vagy beözönlenek a demokratikus pártokba és szervezetekbe, s túlbuzgó demokratákként ágálnak, szerepelnek. Annyira túlbuzgók, hogy nem tudnak *mértéket* tartani, nem tudják, mit illik, mit nem, s a túlbuzgó emberek szokásos hibáival tagadják azt, ami a múltban a legjellemzőbb volt rájuk.

Nemzetiszínű jelszavak

Az európai reakció nemzeti jelszavakkal sorakoztatta fel a tömegeket. Nálunk éppen úgy, mint Németországban, Olaszországban, Spanyolországban vagy Japánban. Az emberiség legdöntőbb élménye a nemzeti érzés, nemzeti jelszavakkal legkönnyebb megtéveszteni a hiszékeny tömegeket. Vissza is éltek e szép és nemes érzéssel. Igazán *nemzetiek* nem voltak, csak annak mondták magukat, s ma azzal akarnak érdemessé lenni a demokráciára, hogy megtagadják nemzeti magatartásukat, nem reakciós értelemben, hanem a szó valódi, legnemesebb értelmében. Ostobán azt hiszik, hogy a nemzeti motívumok elsikkasztásával vagy elhallgatásával dokumentálhatják a legjobban „demokrata” voltukat. Ezért talál-

kozunk mind gyakrabban olyan jelenségekkel, amelyek összeegyeztethetlenné tartják a demokráciát a magyarsággal. Az igazodó tömegek átlendülnek a másik végletbe, és most már hallani sem akarnak nemzetről, magyarságról, a demokrácia *jelszavait* szajkózzák, a nemzetköziség nagy *mámorát* emlegetik, és mindezt nemzetellenes módon demonstrálják.

Egyszer már levizsgáztunk

E mind jobban elharapódzó, sajnálatos jelenségekkel kapcsolatban fel kell vetni őszintén a kérdést: demokrácia és magyarság összeegyeztethető, avagy összeegyeztethetetlen fogalmak-e? *A leghatározottabban válaszoljuk, hogy a demokrácia és a magyar összeegyeztethetők.* Nem akkor lesz nagyobb becsületünk a világban, ha megtagadjuk a magyarságunkat, nem: akkor lesz igazán becsületünk, ha a demokráciában kiteljesítjük magyarságunkat. A világban nagyon rossz volt a hírünk a háború előtt és a háború alatt, amikor azt látták rólunk, hogy nem mertünk jó magyarok lenni. Nem mertünk jó magyarok lenni, mert jó „németek” akartunk lenni. Az úgynevezett „magyar” politika abban látta a magyar érdekek védelmét, hogy tekintetét Berlinre vetette, és mindent onnan várt: biztatást, irányítást, útmutatást. Ennek aztán meg is lett a következménye, magyar politika helyett német politikát csináltak uraink, az ország akkori vezetői, s a német politika, íme, látjuk, pusztulásba vitte Európát. Gyanakvással figyeli kísérletünket a világ, s joggal, mert e háborúval *másodszor* kerültünk szembe a demokratikus népekkel. Ha túlbuzgóságunkban továbbra is tagadjuk magyarságunkat, akkor megint nem teszünk jó szolgálatot ügyünknek, mert egyszer már levizsgáztunk azzal, hogy nem voltunk jó magyarok, ez a második vizsgánk végzetessé válhatik, mert könnyen elterjedhet rólunk az a vélemény, hogy kiskorúak, javíthatatlanok vagyunk.

Meg kell mutatni a világnak, hogy a magyar haladó, felvilágosult, demokratikus nép, csak olyan réteg élt eddig rajta, amelyik elnyomta, helyette, és nem a *nevében* beszélt, cselekedett, de most, hogy felszabadult, nemzeti erényeivel, népi tulajdonságaival próbálja bebizonyítani, hogy méltó a bizalomra. *Akkor lesz igazán hitelünk a világban, ha úgy ismernek meg bennünket, hogy jó magyarok vagyunk.* Nagy történelmi szabadságharcaink, valamennyi magyar író, gondolkodó, tudós, akár a messze évszázadokból néz felénk, vagy itt jár közöttünk, mind-mind a magyarság demokratikus magatartását bizonyítja. Demokrácia és magyarság összeegyeztethető, demokrácia és magyarság elengedhetetlenül egyet jelentenek, és Európa újjáépítésében csak úgy tudunk részt venni eredményesen, ha egyet is jelent a kettő.

Nemzeti politika

A magyarság nemzet. Ennek a nemzetnek a munkásság, a parasztság és a haladó értelmiség a gerince. Az új nemzet a demokratikus országépítéssel *nemzeti politikát* követ. A „nemzeti” persze nem tévesztendő össze a sovinizmussal. A sovinizmus, bármilyen formájában is, reakció, és összeegyeztethetetlen a demokráciával. Körülöttünk minden nép új politikai erőkkkel építi a romokból új országát. A románok, a jugoszlávok, az osztrákok a demokráciát sajátos nemzeti szemléletükkel hozzák összhangba, a csehek túlzásba is viszik ezt, s egyik nép sem szégyenli, hogy hű nemzeti hagyományaihoz, nemzeti érzéséhez, nemzeti politikájához. A szó legtisztább és legszentebb értelmében mernek jó románok, jó szerbek, jó osztrákok, jó csehek: *jó hazafiak lenni!* Csak mi nem merünk jó magyarok, jó hazafiak lenni?

Hazafiság, de nem sovinizmus

Helytelen, a Duna-völgyi együttműködéssel összeegyeztethetetlen magatartás volna, ha nem mernénk jó magyarok, jó hazafiak lenni. A Duna-völgyi és általában az európai népek elítélik a sovinizmust, elítéljük mi is, de nem ítélik el a nemzeti érzést, a hazafiasságot, tehát ne ítéljük el mi sem! Fontos ezt éppen most megjegyezni, amikor Magyarország izoláltságából kezd kibontakozni. [A] Spanyolországban, az európai szabadságharc első nagy felvonásában a Franco ellen küzdő *Nemzetközi Brigád* találkozt adott Budapesten, s a különböző delegátusok megnyilatkozásaiból megállapítható, hogy a gyanakvás felenged, és bizalommal tekintenek a magyar demokrácia felé a szabadságszerető, a szabadságharcos népek, nemzetek. Arról is tudunk, hogy *politikai missziók szerveződnek és indulnak a szövetséges hatalmakhoz és a szomszédos országokba*. Ezek a missziók a magyarságot kell hogy képviseljék mindenütt, azt a magyarságot, amelyik hű maradt nemzeti eszményeihez, ugyanakkor azonban a demokráciában látja az emberhez legméltóbb élet- és államformát.

Jó magyarok, mert jó demokraták

Fontos, döntően fontos a jövőnk szempontjából, hogy az új demokráciáról kint milyen lesz az első benyomás, s az első benyomást a missziókon keresztül kapják a nagy demokratikus népek és a szomszéd demokratikus országok. Ahogy a demokratikus pártok a spanyolországi szabadságharcosok találkozáján hitet tettek a demokrácia és a magyarság mellett, és jólesően láttuk, hogy a delegátusok bizalma megerősödött irányunkban, a missziók is *a demokrácia és a magyarság szétválaszthatatlan eszmei, elvi és gyakorlati igéivel* menjenek nehéz,

de szép feladatukat teljesíteni. És itt bent az országban, a politikánkban is valljuk a demokrácia és a magyarság szétválaszthatatlanságát. Mutassuk meg, hogy jó magyarok vagyunk, azzal, hogy jó demokraták vagyunk, s a demokráciánkkal bizonyítsuk a magyarságunkat: ha ezt megteesszük, akkor magyarságunk a demokráciában és demokráciánk a magyarságunkban fog a legszebben, a legjobban kiteljesedni.

Új Magyarország, 1945. július 31.

Kötetben: *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig.* Válogatta és szerkesztette Valuch Tibor. Budapest, 2004, Argumentum–Osiris.

SZEKFŰ GYULA A SZABADSÁG HÍVEI

Már tavasszal nem volt kétséges, hogy az igazi országos nehézségek az ősszel fognak jelentkezni, amikor az új termésről, ennek felosztásáról és beszállításáról lesz szó. A télen aztán ezek a nehézségek, a fűtési és a szállítási kérdéssel kapcsolatban, még súlyosabbak lesznek. A gazdasági élet ki nem elégítő volta pedig politikai nehézségeket szül, s mi sem természetesebb, mint hogy ez az elégedetlenség a meglévő viszonyokat és azok alakítóit fogja okolni, még azok részéről is, akik maguk felelősek az ország romlásáért.

Ebben a helyzetben furesza módon szaporodik a polgári demokrácia híveinek száma. Nem is kell ezt magyarázni. Elég arra rámutatni, hogyan követelik az „angol mintájú” demokráciát olyanok, akik még Kállay korában nem tudtak eléggé utálkozni a „rothadt angol demokrácián”. Világos, hogy az ily újdonsült hívek csak kompromittálni fogják a polgári demokráciát, s minél nagyobb a gazdasági nehézség, minél többen nézik kritikus szemmel a mai helyzetet, annál több ilyen álhíve lesz a polgári demokráciának.

Pedig helyzetünk kül- és belpolitikai mérlegelése után bizonyosnak látszik, hogy a békés fejlődés, rázkódtatástól mentesen, továbbra is megköveteli a kétféle demokrácia együtthaladását, aminek politikai kifejezése a mai pártkoalíció. A polgári demokrácia híveinek, a szabadság embereinek tehát közérdekből is figyelniök kell, nehogy az álhívek kompromittálják politikájukat. Vannak elvek, amelyek nélkül ma ebben az országban senkinek sem lehet őszintén szabadsá-

got reklamálnia. Aki ez elveket nem vallja, az valóban reakciós, és mint ilyen, az átalakulás idejére félreállítható.

A szabadság mai hívének tudnia kell, hogy a korábbi vezető réteg, a középosztály, a rossz lóra tévén mindenét, sőt az ország vagyonát és létét is, elvesztette hatalmát, és nem vezethet többé. A vezetést ma már csak a parasztság és munkásság nevében lehet gyakorolni, és a szabadságelvi rendszer, a polgári demokrácia jelene és jövője sem a középosztálytól, hanem ettől a két „uralkodó” osztálytól függ. Ehhez képest a polgári demokrácia híveinek őszintén el kell fogadniuk azon politikai tényeket és berendezéseket, amelyek az elmúlt fél évben éppen a középosztály gyöngesége és korábbi bűnei folytán jöhettek létre, s amelyek a szabadság elvét súrolva az egyenlősítés felé mennek. El kell ismerniük, hogy ezek vissza nem csinálhatók, ellenkezőleg: a mai és holnapi fejlődésünk alapjai. És őszintén el kell ismerniük a külpolitikai tényeket is: hogy a magyarságot a német elnyomástól a szovjet hadsereg mentette meg, hogy a Szovjet-Világbirodalom szomszédunk lett, az is fog maradni, s mint ilyen, anyagi és szellemi téren természetes módon is nagy befolyást fog ránk gyakorolni.

Mindezt vallva és elismerve, a szabadság hívei könnyen megkülönböztethetők a fent említett álhívektől. És ha ez elvek alapján zárkóznak össze, a mai helyzetben, amely, mint korábban említettem, a két demokrácia *között* van, nemcsak lehetőségük, de kötelességük is az ő saját demokráciájuk képvisellete. Tudjuk, hogy vannak hatalmi szervezettel bíró pártok, amelyek mégsem nyúlnak erőszakhoz, és nem is emlegetik az erőszakot – viszont vannak itt-ott egyesek, akik szívesen beszélnek arról, hogy a demokrácia csak későbbi fejlemény lehet, s addig is ilyen vagy olyan szabadságellenes dolgokat helyeznek kilátásba.

Mindezzel szemben a szabadságelvi demokráciájának élnie kell azzal a lehetőséggel, amely még megvan a számára: hogy megszerettesse a polgári demokráciát, mint azt a rendszert, amelyben a legtöbb ember jut emberhez méltó élethez, benne a szabadsághoz, s amelyben a legkevesebb kényszer, erőszak, kegyetlenség szükséges. Nem szónoklatokat és szabadságelvi prédikációkat értek, hanem a magyar életben naponkénti demonstrálását annak, hogy az emberhez méltó élete egy népnek csak akkor lehet, ha a polgári osztályon túl az egész társadalom az erőszakot elutasító szabadság elveit vallja. A szabadságelvek megvalósítása a mai átmeneti korban alig lehetséges teljes egészében, de a szabadság hívei nem nyugodhatnak ebben meg, és ha esetről esetre nem állnak ki bátran és nem mondják meg: ez szabadság, ez nem szabadság – akkor nem is hívei ők sem a szabadságnak, hanem csak álhívei – a másik oldal felé.

A két egymástól elhajló demokrácia koalíciója bizonyára nem örök, de ma kétségtelenül szükséges, és amennyiben megvan, s a két fél egymással őszintén

jó viszonyban van, akkor bizonyára lehetséges is mindkettő számára a saját lényegnek őszinte megmutatása és képviselése.

Legalábbis ezt hiszi egy kívülálló jámbor néző.

Világ, 1945. augusztus 26.

SZEKFI GYULA AZ EGYENLŐSÉG HÍVEI

Azok, akiket a társadalmi és gazdasági egyenlőség szempontjából nem elégt ki a polgári demokrácia, s ennek következtében a szabadságot az egyenlősítés tartamára többé-kevésbé félreteszik és majd csak az osztály nélkülivé tett társadalomban akarják restaurálni, azok voltak az utóbbi fél évnél igazi mozgatói. Hogy fejlődésünk gyors iramban elhagyta a polgári demokrácia állomásait, kihagyva különböző szabadságjogokat, amelyeket a korábbi polgári korszakban sem élvezhetett egészükben a magyarság, és hogy viszont az egyenlősítés máris nagy eredményeket ért el, mindez az ő munkájuk. Az alapot készen kapták a veszett háborúból és annak kísérőjelenségeiből: elszegényedett polgárságot, befolyását és önbizalmát veszített középosztályt, de a társadalmi piramis csúcsainak, az egyházi és világi nagybirtoknak s a tőkés hatalomnak lehordása már az ő eredményük. A kezdeti konjunktúrát, amely ölükbe hullott, okosan, mérséklettel használták és alakították át tovább is ható energiaforrássá. Csinálták a forradalmat, de nem az utcán és nem vérrel – és így is ment a dolog.

Sikereik ma már jól láthatók, és a szabadság hívei úgy érzik, hogy továbbhaladásukkal még inkább összeszorulhatnak az ő köreik. De *rebus sic stantibus* mindkét fél érzi, hogy az ország s békéje érdekében továbbra is együtt kell működniök, amint azt Szent István-napi pártnyilatkozatok egyhangúlag megerősítették. Mivel pedig egyik fél sem adta fel programját, amely végső fokon persze eltér a másiktól, természetesnek látszik, hogy az együttműködés időbeli, s mint ilyennek legalábbis a választásokig kell tartania. De kitarthat a választások után is, amennyiben azok a jelen koalíciót újra nyeregbe teszik, s amennyiben az egyenlőség hívei, mint a dolgok motorai, tovább is mértékkel élnek. Magyarország kis ország, és titkok nem tarthatók itt benn, s ezért ha hibák történnek, ma már „felül” is használt szóval erőszakosságok, amelyeket a nagy pártok vezetői elítélnek, igen hasznos lenne, ha legalább a jövőben ezeket a dolgokat nyilvánosan tárgyalnák, és a bűnösöket nyilvánosan büntetnék meg. Minden pártnak

csak hasznára lehet, ha tagjain is felülemelkedő igazságérzetet tanúsít – az Igazságnak ma is nagy hatása van a magyarságnak minden rétegében.

A Szociáldemokrata Párt vezére legutóbb úgy fogalmazta meg a programját, hogy demokrácia, s utána szocializmus. A kisgazdapárt új elnöke pedig azt mondta, hogy a magyar demokrácia más lesz, mint az angol és az orosz. Lehet, hogy a két kijelentés a távoli jövőben, a dolgok végkifejlésekor is összeegyeztethető lesz, de a mai helyzetben semmiképp sem áll ellentétben. Nem is lenne jó, ha ellentétesek volnának, mert ebben az elpusztult országban, ahol a háztető és ablak, a fűtőanyag és a betévíz falat egyképpen hiányzik, és a hosszú télen át hiányozni fog, mindenki feladata a helyreállítás, és nem az, hogy már most, néhány hónap alatt oldjuk meg két évszázad legnagyobb problémáját, a szabadság és egyenlőség közti feszültséget, a polgári és a proletárdemokrácia eltéréseit. Ebből a szempontból látszik a további elhajlás megállítása vagy felfüggesztése, s a pártkoalíció további fennállása és működése olyan eszköznek, amely talán képes lesz a szükségből, ínségből, nyomorból és elkeseredésből származó bajokon erőt venni és a lakosság életét emberivé emelni.

De ez már a jövő dolga, amelyhez nincs mit hozzászólnunk. Mindezek a cikkek csak a jelen megértését és a közelmúltban való eligazodást akarták elősegíteni.

Világ, 1945. szeptember 2.

BESZÁMOLÓ

AZ 1956-OS INTÉZET 2004. ÉVI TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉGÉRŐL

2004-ben az 1956-os Intézet Közalapítvány (továbbiakban: Intézet) munkájához a központi költségvetés az előző évihez képest tíz százalékkal kevesebb forrást biztosított, ugyanakkor Budapest Főváros Önkormányzata változatlan mértékben támogatta munkánkat. Korábbi pályázataink, a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok (NKFP) keretében 2001-ben elnyert „Hatvanas évek”-projekt, továbbá az Informatikai és Hírközlési Minisztérium (IHM) „e_világ” pályázatán nyertes programunk 2004-re eső összegei révén többletforrásokhoz is jutottunk. Kisebb támogatást nyertünk a Külügyminisztériumtól (kifizetése 2005-re húzódott), bevételünk származott kifutó OTKA-pályázatokból, továbbá a Nemzeti Kulturális Alaptól és a Magyar Könyv Alapítványtól, valamint a Magyar Történelmi Film Alapítványtól – bár ez utóbbiak kifizetése többnyire 2005-re húzódik a filmtörvény végrehajtása körüli zavarok miatt.

Tevékenységünk szakmai szempontból lényegében sikeres, gazdálkodásunk kiegyensúlyozott volt. Fél tucatsnál több kiadványunk jelent meg (munkatársaink örömdetesesen nagyszámú, másutt megjelent könyve és egyéb publikációja mellett), az Intézet informatikai infrastruktúrája a szinten tartó fejlesztéseknek köszönhetően továbbra is magas színvonalú. 2004 szeptemberére sikeresen befejeződött az előző évben elkezdett ingatlanfelújítás második üteme. Így tíz évvel ideköltözésünk után az Intézet helyiségei teljesen megújultak.

2004-ben állandó munkatársaink száma nem változott. Nyáron Kőrösi Zsuzsanna visszatért szülési szabadságáról, és bekapcsolódott a munkába. Munkatársaink közül megbízás és másodállás keretében egyetemi oktatói tevékenységet folytattak: az ELTE Társadalomtudományi Karán Valuch Tibor, az ELTE Böl-

csészkarán Keller Márkus, a Debreceni Egyetemen Standeisky Éva. Doktori (PhD) tanulmányokat négy munkatársunk folytat.

TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK, KIADVÁNYOK

Kilenc intézeti kiadvány jelent meg, közöttük hat könyv. Júniusban mutattuk be a „*Hatvanas évek*” *Magyarországon. Tanulmányok* és a Molnár Adrienne szerkesztette *A „hatvanas évek” emlékezete. Válogatás az OHA gyűjteményéből* című köteteket, valamint az *Üzemi baleset – történetek a Kádár-korszak tájékoztatáspolitikájáról* című dokumentumfilmet (rendező Topits Judit). Ugyancsak nyáron mutatták be a koprodukcióban készült *Herzl* című ismeretterjesztő filmet. Októberben jelent meg az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárával közös kiadásban Eörsi László *A Széna tériek 1956* című monográfiája. A bemutató napjától érhető el a *Magántörténelem – 1956 és a Kádár-korszak* című digitális történelmi tartalomszolgáltatás. Decemberben jelent meg az *Évkönyv 2004*, valamint Germuska Pál *Industria bűvöletében*, illetve Valuch Tibor *A lódentől a miniszoknyáig. Magyar öltözködéstörténet a 20. század második felében* című könyve (utóbbi a Corvina Kiadóval közös kiadásban). Az év folyamán három munkatársunknak jelent meg könyve más kiadónál, Békés Csaba tanulmánykötete: *Európából Európába* (Gondolat), Ungváry Krisztián monográfiája: *A Magyar Királyi Honvédség a második világháborúban* (Osiris), illetve a Kozák Gyula társszerkesztésében készült *Vajda Júlia*-kötet (Balassi).

KONFERENCIÁK, ESEMÉNYEK

Munkatársaink számos hazai és nemzetközi jelenkor-történeti konferencián vettek részt és adtak elő.

Márciusban Ungváry Krisztián Hamburgban (Hamburger Institut für Sozialforschung) a magyar honvédség háborús bűncselekményeiről, Bonnban (Friedrich Ebert Stiftung) a magyarországi németek kitelepítésének emlékezetéről; Germuska Pál Budapesten a Közép-Európai Egyetem és a holland Foundation for the History of Technology által szervezett Tensions of Europe első plenáris konferenciáján a KGST hadiipari együttműködésről tartott előadást.

Áprilisban Rainer M. János az Európa Tanács által Budapesten szervezett „Teaching Contemporary History” című rendezvényen az 1989-es átalakulásról; Békés Csaba az Ohio állambeli Kent State University által szervezett „NATO and the Warsaw Pact: Intra–Bloc Conflicts” című konferencián az 1979-es afganisztáni szovjet intervenció magyar megítéléséről tartott előadást.

Májusban Rainer M. János az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem szemináriumán, Karcag-Berekfürdőn a demokrácia megteremtéséért 1944–89 között vívott küzdelmekről; Tischler János a krakkói Jagelló Egyetem által szervezett „Europa unii i federacji” című konferencián a magyar uniós csatlakozásról; Lux Zoltán az International Association of Social Science Information and Technology éves konferenciáján a wisconsini Madisonban az oral history adatbázisról adott elő.

Júniusban Ungváry Krisztián a budapesti holokauszt-konferencián a magyarországi zsidóüldözésről, a kitelepítési tervek geneziséről; Békés Csaba a Padovai Egyetemen Magyarország helsinki folyamat előkészítésében játszott szerepéről tartott előadást.

Augusztusban a Sziget Fesztiválon Lénárt András és Keller Márkus szervezésében a Magyar Nemzeti Múzeummal közösen fotókiállítást rendeztünk a '60-as évekről.

Szeptemberben Ungváry Krisztián Berlinben két konferencián tartott előadást a magyar rendszerváltásról (Heinrich Böll Stiftung rendezése), illetve a magyar holokausztról (Zentrum für Antisemitismusforschung), majd Münchenben a magyar zsidóság 1954–74 közötti kárpótlásáról és az ezzel kapcsolatos német–magyar kárpótlási tárgyalásokról.

Október 1–2-án az Intézet a Miskolci Egyetem Újkori Magyar Történeti Intézetével és a német Zentrum für Vergleichende Geschichte Europasszal együttműködve műhelykonferenciát rendezett „Staatliche Herrschaft und gesellschaftliche Selbstorganisation im Systemübergang. SBZ/DDR, Ungarn, Polen und die Tschechoslowakei nach dem Zweiten Weltkrieg und 1980–90 im Vergleich” címmel, melyen az Intézet részéről Valuch Tibor és Rainer M. János adtak elő. Október folyamán Tischler János a Teleki László Intézet által szervezett, „Folyamatok a változásban” című konferencián; Standeisky Éva a JAK által a Petőfi Irodalmi Múzeumban szervezett „Művészet és hatalom – a Kádár-korszak művészete” című szimpóziumon; Germuska Pál a Hadtörténeti Intézetben a „Forradalom a bölcsészkaron” című konferencián az ELTE BTK tanárait és hallgatóit sújtó megtorlásról; Békés Csaba a Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact éves konferenciáján, Urbinóban a Varsói Szerződés magyar forrásairól, majd Münsterben a Duisburg-Esseni Egyetem, illetve a párizsi Sorbonne által szervezett konferencián a Varsói Szerződés és a helsinki folyamat viszonyáról adott elő.

Novemberben Rainer M. János a XX. Század Intézet által rendezett, „A monori találkozó, 1985 – megközelítések” című szimpóziumon az 1980-as évekbeli magyarországi ellenzéki csoportokról tartott előadást.

PROJEKTEK ÉS KUTATÁSOK

Az 1956-os forradalom történetére vonatkozóan 2004-ben a következő nagyobb történeti kutatási munkák folytak:

Germuska Pál, Szokolczai Attila és Tischler János irányításával megkezdődött a 2006-os évfordulóra szánt fő kiadványunk, az „1956 képes krónikája és okmánytára” című reprezentatív kötet előkészítése.

Szokolczai Attila folytatta a munkástanácsokkal és a Győr-Sopron megyei forradalom történetével kapcsolatos kutatásait, valamint az 1956 utáni megtorlás történetével foglalkozott.

Standeisky Éva tovább folytatta „Civil szerveződések és népi részvétel az 1956-os forradalomban” című kutatását.

Eörsi László lezárta a budapesti II. kerületi fegyveres csoportok történetének kutatását, és megkezdte a VII. kerületiek feldolgozását.

2004-ben a következő jelenkor-történeti kutatási programok folytak:

Az NKFP által támogatott „Hatvanas évek” projekt keretében 2001 és 2003 között végzett kutatások eredményét tanulmánykötetben adtuk közre, valamint született egy OHA-gyűjteményből válogató emlékezéskötet és egy dokumentumfilm is. Az év végére elkészült a tanulmánygyűjteményből válogató angol nyelvű kötet fordítása is (a Trondheim Universityvel közösen kiadandó *Sixties in Hungary* kézírata).

Békés Csaba folytatta a kutatást tervezett monográfiájához (Magyarország és a hidegháború, 1945–1990), valamint a „Magyarország és a Varsói Szerződés, 1954–1990” című témában. A Külügyminisztérium számára készített *1956 a magyar külpolitikában* című kötethez több tanulmányt és dokumentumválogatást készített.

Tovább folytatódtak a kutatások a Kádár-korszak társadalom- és politikatörténetére, valamint az állambiztonsági szerveinek történetére vonatkozóan, illetve az állambiztonsági iratok felhasználásával további témákban (Kenedi János, Standeisky Éva, Szokolczai Attila, Rainer M. János).

Valuch Tibor folytatta kutatásait a hétköznapi élet 1945 utáni történetéről, s befejezte a társadalomtörténeti olvasókönyv (egyetemi szöveggyűjtemény) összeállítását.

Germuska Pál folytatta a magyarországi hadiipar történetére vonatkozó kutatást, továbbá átdolgozta és kiadásra előkészítette a magyarországi szocialista városok történetéről írott kötetének kéziratát.

Ungváry Krisztián elkészítette *A magyar honvédség a második világháborúban* című monográfiáját az Osiris Kiadó számára. Emellett folytatta a szélsőjobb

értelmiségi elittel foglalkozó kutatását, és tovább dolgozott *Népiártás és szociálpolitikai* című kéziratán.

Keller Márkus a két világháború közötti tanár-értelmiségi életpályákat kutatta (PhD disszertáció).

Hét dokumentumfilm munkálatai folytak Sárközy Réka produceri irányításában. Az *Üzemi baleset* (r. Topits Judit) és a *Herzl* (r. Pataki Éva) című filmek elkészültek, s mindkettőt bemutatták az állami televíziók. (2004-ben a Duna TV három korábban készült történelmi dokumentumfilmünket is műsorára tűzte. A győri MediaWave Fesztiválra, illetve a 2005. évi Magyar Filmszemlére versenybe válogatták egy-egy dokumentumfilmünket.) A *Szamizdat – Magyarország* (r. Ferenczi Gábor), a *Szabadság kis kerülővel* (r. Méry Zsuzsa), a *Két napló* (r. Silló Sándor), a *forradalom janicsárjai* (r. Pataki Éva) és az *1956 – a magyar forradalom története* (r. Kóthy Judit–Topits Judit) című filmek előkészítése, forgatása folyik, befejezésük 2005–06-ban várható. Valamennyi dokumentumfilm kizárólag pályázati forrásokból (döntően a Magyar Történelmi Film Alapítvány támogatásával) valósul meg, az Intézet a produceri-gyártási munkát, illetve esetenként a történelmi (szakértői) segítséget adja.

AZ OHA, AZ ADATBANK, A KÖNYVTÁR MUNKÁJA ÉS ÁLLOMÁNYAINAK GYARAPODÁSA

Az Oral History Archívum állománya 16 új interjúval gyarapodott (ebből öt a „Repatriáltak” című kutatás keretében készült). Megtörtént 10 régi interjú szöveg- és 20 régi interjú hangdigitalizálása. Interjúkivonat 10, névmutató 19 interjúhoz készült. Az interjúk összesített névmutatója naprakész, 2004-ben 45 újabb egyedi névmutató került be az összesítettbe. Molnár Adrienne összeállította a *„hatvanas évek” emlékezete* című (a hasonló című NKFP-projekthez kapcsolódó) kötetet. Folytatódott a „Repatriáltak” című interjúprogram. Lezárult a „Magyarországi sorsparadigmák a XX. században” című interjúelemzési program. Kozák Gyula gazdasági vezetőkről készült elemzése az *Évkönyvben* jelent meg. Az IHM által támogatott „e_világ” pályázat keretében a „Magántörténelem – 1956 és a Kádár-korszak” című internetes tartalomszolgáltatásba végül magyar nyelven 39, angol nyelven 12 OHA-interjú szerkesztett anyaga került be, jegyzetekkel, fényképekkel, kislexikonnal és ki-kicsodával. A nagyszabású munkában Molnár Adrienne és Lux Zoltán vezetésével számos munkatárs vett részt (Kőrösi Zsuzsanna, Keller Márkus, Lénárt András, Szokolczai Attila, Sárközy Réka, és esetenként külső megbízottak is). Az OHA-ban az év folyamán a munkatársakon kívül harmincan kutattak hosszabb-rövidebb ideig, közülük tízen külföldiek.

Az Adatbank Lux Zoltán irányításával elsősorban a „Magántörténelem – 1956 és a Kádár-korszak” című internetes tartalomszolgáltatás összeállításával foglalkozott. Topits Judit részvételével folytatódott az intézeti Internet-honlap továbbfejlesztése, ennek köszönhetően weblapunk látogatottsága másfélszeresére nőtt. A fotódokumentációs adatbázisba (Sárközy Réka) az év folyamán jelentős részben magángyűjteményekből és a Magyar Nemzeti Múzeum fotótárának anyagából (elsősorban Valuch Tibor életmód-történeti kutatómunkája eredményeként) mintegy háromszáz új kép került.

A Könyvtár folytatta az 1956-os és jelenkor-történeti irodalom gyűjtését, feldolgozását, a bibliográfiai és sajtóadatbázisok fejlesztését. Az állomány 248 kötettel bővült. Az év folyamán a könyvtárat 57 kutató használta. Győri László a Külügyminisztérium számára készített *1956 a magyar külpolitikában* című kötethez bibliográfiát állított össze.

Összeállította Germuska Pál

AZ INTÉZET MUNKATÁRSAINAK PUBLIKÁCIÓI

2004. JÚLIUS 1.–2005. JÚNIUS 30.

BÉKÉS CSABA

Hungarian foreign policy in the Soviet alliance system, 1968–1989. *Foreign Policy Review*, Vol. 3. 2004. No. 1. 87–127. p.

Magyar külpolitika a szovjet szövetségi rendszerben, 1968–1989. In *Magyar külpolitika a 20. században. Tanulmányok*. Szerk. Gazdag Ferenc, Kiss J. László. Budapest, Zrínyi, 2004. 133–172. p.

Magyarország és az Európai Biztonsági Értekezlet előkészítése, 1965–1970. In *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 291–309. p.

Why was there no „Second cold war” in Europe? Hungary and Soviet invasion of Afghanistan in 1979. Documents from the Hungarian archives. *Cold War International History Project Bulletin*, Issue 14–15. Winter 2003–Spring 2004. 204–219. p.

EÖRSI LÁSZLÓ

Dokumentumfilmek '56. *Metropolis*, 2004. 2. sz. 40–49. p.

A felkelés budai központja a Széna tér volt. Riporter Tóth Ildikó. *Budai Polgár*, 2004. okt. 28. 4. p.

Hiedelmek, tévhitek, hazugságok a történelemben. Hamis legendagyártás. Váradi Júlia interjúja. *Mozgó Világ*, 2005. 2. sz. 47–52. p.

Hová lettek a Széna tériek? Eörsi László történész az egykori felkelőkről. Riporter Pogonyi Lajos. *Népszabadság*, 2004. okt. 22. Hétféje. 2–3. p.

Nemzetőrsek és intervenció. *Élet és Irodalom*, 2004. nov. 5. 7. p.

A Széna téri felkelők a fegyverszünet idején. In *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 186–207. p.

Széna tériek a rendszerváltás óta. *Beszélő*, 2004. 9. sz. 64–67. p.

Széna tériek utóvédharca. *Népszava*, 2004. okt. 22. 7. p.

A Széna tériek, 1956. Budapest, 1956-os Intézet–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004. 369 p.

GERMUSKA PÁL

Beszámoló az 1956-os Intézet 2003. évi tudományos tevékenységéről. In *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 331–335. p.

Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 237 p.

GYÖRI LÁSZLÓ

Az 1956-os magyar forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2003. július 1.–2004. június 30. In *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 343–356. p.

Az intézet munkatársainak publikációi, 2003. július 1.–2004. június 30. Uo. 336–342. p.

KELLER MÁRKUS

„Ami bennem addig csak benyomás volt, az itt bent lassan kezdett meggyőződéssé válni”. In *Magántörténelem – 1956 és a Kádár-korszak*. Internetes tartalomfejlesztés. Projektvezető Lux Zoltán és Molnár Adrienne. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. www.rev.hu

Interjú Ujlaki Dénessel. Szerkesztette.

„Ez a politikai probléma harminc évig állandóan jelen volt”. Uo.

Interjú Lugossy Istvánal. Szerkesztette.

Miről írhat egy történész mint történész? In *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 318–322. p.

Könyvismertetés. (Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Prohászka Imre fotóival. Budapest, Rubicon Ház, 2003. 328 p. /Rubicon könyvek/)

Új polgárok – régi értékek. A piarista szerzetestanárok rekrutációja és mobilitása, 1876–1930. *Aetas*, 2004. 1. sz. 144–157. p.

KENDE PÉTER

Aron, Raymond: *Demokrácia és totalitarizmus*. Budapest–Szeged, L'Harmattan–Szegedi Tudományegyetem Filozófiai Tanszék, 2005. 242 p.

Fordította, bevezette és jegyzetekkel ellátta.

Egyetlen magyar nemzet, egységes nemzeti közösség? In *A román–magyar kapcsolatok és a francia–német megbékélési modell*. Cluj, Liga Pro Europa, 2004. 243–253. p.

Három nyelven.

Háborúvég és felszabadulás. 1945 májusáról mai szemmel. *Élet és Irodalom*, 2005. máj. 6. 3. p.

In memoriam Molnár Miklós, 1918–2003. In *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 325–328. p.

A Jászi-probléma száz év távlatában. *Holmi*, 2004. 12. sz. 1542–1548. p.

Litván György *Jászi Oszkár* (Budapest, Osiris, 2003. 508 p.) c. könyvéről.

Jegyzet Carl Schmitt egy francia követőjéről. In *Carl Schmitt és a jogtudomány*. Szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Gondolat, 2004. 223–226. p.

Julien Freundről.

Megemlékezések sípolás nélkül. Beszélgetés Kende Péter Párizsban élő történeüsszel, közíróval. Riporter Váradi Júlia. In *uó: A szabadság foka. 50 beszélgetés*. Budapest, Noran, 2005. 241–246. p.

A pápa egyenlegéről. *Élet és Irodalom*, 2005. ápr. 15. 2. p.

II. János Pálról.

Részeg hajó. Kende Péter az alkotmány nélküli Európáról. Riporter Buják Attila. *168 Óra*, jún. 23. 46–48. p.

A tudós visszánéz. Kornai János pályamérlege. *Népszabadság*, 2005. ápr. 23. Hétvége. 4. p.

Könyvismertetés. (Kornai János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Budapest, Osiris, 2005. 426 p.)

KENEDI JÁNOS

A Bibó-szobor előtt és mögött. *Élet és Irodalom*, 2005. máj. 20. 9. p.

2005. május 20-án avatták fel Bibó István szobrát, Széri Varga Géza alkotását, a pesti Duna-parton. Kenedi János beszéde az ünnepségen.

Egy kiállítás (hiányzó) képei. 1–2. *Élet és Irodalom*, 2004. okt. 8. 8–9. p., okt. 15. 11–12. p.

Sajtó-paraziták. „Szél”-jegyzet a Népszava Sutka-leveléhez. *Élet és Irodalom*, 2004. dec. 3. 8–9. p.

KOZÁK GYULA

„Beleszülettem a munkásmozgalomba”. In *Magántörténelem – 1956 és a Kádár-korszak*. Internetes tartalomfejlesztés. Projektvezető Lux Zoltán és Molnár Adrienne. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. www.rev.hu

Interjú Farkas Vladimírrel. Készítette és szerkesztette.

Egy felkelő emlékei. Uo.

Interjú Péterfi Miklóssal. Készítette és szerkesztette.

Élni a börtön után. Uo.

Interjú Vásárhelyi Miklóssal. Készítette és szerkesztette.

Gazdasági, politikai vezetői magatartások és életutak az 1980-as évek első felében. Másodlagos elemzés. In *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 116–144. p.

Hahner, a lángszavú bárd. *Élet és Irodalom*, 2004. aug. 27. 12. p.

Reflexió Hahner Péter A lángszavú Párt c. cikkére (*Élet és Irodalom*, 2004. aug. 13.)

„A Magyar Füzetek nem tudott volna fönny maradni a budapesti szerzőgárda nélkül”. In *Magántörténelem – 1956 és a Kádár-korszak*. Internetes tartalomfejlesztés. Projektvezető Lux Zoltán és Molnár Adrienne. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. www.rev.hu

Interjú Kende Péterrel. Készítette és szerkesztette.

Pest megye munkásai. In *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Vál. és szerk. Valuch Tibor. Budapest, Argumentum–Osiris, 2004. 966–971. p.

Kemény Istvánnal közösen.

Eredeti megjelenési helye: Kemény István–Kozák Gyula: *Pest megye munkásai*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1971. 38–45. p.

„Tulajdonképpen engem Szirmai talált ki a Biszkuék bosszantására.” In *Magántörténelem – 1956 és a Kádár-korszak*. Internetes tartalomfejlesztés. Projektvezető Lux Zoltán és Molnár Adrienne. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. www.rev.hu

Interjú Szinetár Miklóssal. Készítette és szerkesztette.

KÓRÖSI ZSUZSANNA

„1956-ban szociáldemokrata alternatíva nem merült fel”. In *Magántörténelem – 1956 és a Kádár-korszak*. Internetes tartalomfejlesztés. Projektvezető Lux Zoltán és Molnár Adrienne. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. www.rev.hu

Interjú Révész Andrással. Szerkesztette.

- „Egy pillanatig sem bántam meg, amit tettem”. Uo.
Interjú Horváth Csabával. Szerkesztette.
- „Ha valami tabu, akkor azt az emberek lassan eltemetik”. Uo.
Interjú Kósa Katalinnal. Készítette és szerkesztette.
- „Mi 1956-ban éppen csak életjelt adtunk magunkról”. Uo.
Interjú Keresztes Sándorral. Szerkesztette.
- Mit einem Geheimnis leben. Die Schicksale der Kinder der Verurteilten von 1956.*
Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2005. 269 p.
Molnár Adrienne-nel közösen.
- „Nagyon jó egyetemre jártam, a magyar forradalom egyetemére”. In *Magántörténelem – 1956 és a Kádár-korszak*. Internetes tartalomfejlesztés. Projektvezető Lux Zoltán és Molnár Adrienne. Budapest, 1956-os Intézet, 2004.
www.rev.hu
Interjú Vaszioliu Georgiosszal. Szerkesztette.
- „Nem barikádhangulatban mentem oda: megválasztottak, teljesítettem a kötelességemet”. Uo.
Interjú Lukách Tamással. Szerkesztette.
- „Politikai ambíciók engem különösebben soha sem fűtöttek”. Uo.
Interjú Széll Jenővel. Szerkesztette.
- „Soha nem foglalkoztam politikával, ahhoz nem értek, nem vagyok politikus”. Uo.
Interjú Bácsi Józseffel. Szerkesztette.
- Titkokkal [!sic] a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa.
In *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Vál. és szerk. Valuch Tibor. Budapest, Argumentum–Osiris, 2004. 701–707. p.
Molnár Adrienne-nel közösen.
Eredeti megjelenési helye: Kőrösi Zsuzsanna–Molnár Adrienne: *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa*. Budapest, 1956-os Intézet, 2000. 55–60., 163–166. p.
- „A további tárgyalás Kádárékkal azonban soha nem jött létre”. In *Magántörténelem – 1956 és a Kádár-korszak*. Internetes tartalomfejlesztés. Projektvezető Lux Zoltán és Molnár Adrienne. Budapest, 1956-os Intézet, 2004.
www.rev.hu
Interjú Vörös Vincével. Szerkesztette.
- „Velünk élt ez az esemény”. Uo.
Interjú Lukách Krisztinával. Készítette és szerkesztette.

LÉNÁRT ANDRÁS

- „Kádár letagadott bennünket”. In *Magántörténelem – 1956 és a Kádár-korszak*. Internetes tartalomfejlesztés. Projektvezető Lux Zoltán és Molnár Adrienne. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. www.rev.hu
Interjú Pákh Tiborral. Szerkesztette.
- „Ködmumusokkal birkóztunk”. Uo.
Interjú Karátson Gáborral. Szerkesztette.
- „Magyarországon az összekacsintósi, az NDK-ban a feljelentősi volt a divat”. Uo.
Interjú Pelcz Józseffel. Készítette és szerkesztette.
- „Megpróbáltam talpra állni”. Uo.
Interjú Forintos Györggyel. Szerkesztette.
- Stíluskérdés? Az elbeszélt források néhány ismérévéről és publikálásukról. In *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 211–231. p.

LITVÁN GYÖRGY

- Bibó István barátai és ellenségei. *Élet és Irodalom*, 2004. szept. 3. 9. p.
- „A demokrácia szimbóluma volt”. Riporter Bugyinszki György. *Magyar Narancs*, 2004. nov. 11. 6–7. p. Károlyi Mihályról.
- A döbbenet napja. *Népszava*, 2005. jún. 17. 9. p.
- Eufória és félreértés. Litván György Nagy Imre halálának évfordulóján a közönyről. Riporter Pogonyi Lajos. *Népszabadság*, 2005. jún. 16. 5. p.
- A forradalom hétköznapija. In *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 323–324. p.
- Könyvismertetés. (Lipták Béla: 35 nap. A Testament of Revolution – 1956. Lektorálta Druca Attila, fordította M. Szász Anna, ellenőrizte és átjavította Novák Ferenc. Budapest, BBS–INFO, 2003. 223 p.)
- Jászi és a jásziság Erdélyben. In *Nemzetiség – felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére*. Szerk. Földes György, Gálfalvi Zsolt. Budapest, Napvilág, 2005. 139–160. p.
- Jászi Oszkár életrajza, forrásainak bemutatása. *Polányiana*, 13. köt. 2004. 1–2. sz. 143–157. p.
- Jászi Oszkár és a zsidókérdés. In *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. Molnár Judit. Budapest, Balassi, 2005. 45–53. p.
A holokauszt Magyarországon – 60 év után európai perspektívában címmel 2004. április 16–18-án rendezett nemzetközi tudományos konferencián elhangzott előadás.

- Kornai János rendhagyó önéletrajza. *Élet és Irodalom*, 2005. ápr. 29. 6., 12. p.
 Könyvismertetés. (Kornai János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz.*
 Budapest, Osiris, 2005. 426 p.)
- Tudomány és politika között. *Múltunk*, 2005. 1. sz. 240–245. p.
 Polányi Károlyról.
- A sajtó áthangolódása 1914 őszén. *Századok*, 2004. 6. sz. 1462–1467. p.
- Szabadulás után. Az ötvenhatos elitéltek visszailleszkedése. *Rubicon*, 2004.
 8–9. sz. 36–42. p.
 Molnár Adrienne-nel közösen.
- Vértelen merénylet. Riporter Kurcz Béla. *Népszava*, 2005. jan. 15. Szép Szó. 2. p.

LUX ZOLTÁN

- Magántörténelem – 1956 és a Kádár-korszak.* Internetes tartalomfejlesztés. Bu-
 dapest, 1956-os Intézet, 2004. www.rev.hu
 Projektvezető Molnár Adrienne-nel közösen.

MOLNÁR ADRIENNE

- „56 nyarán lazult a politikai nyomás”. Válogatás a kortársak történelmi vissza-
 emlékezéseiből. *Új Holnap*, 2004, tél. 129–143. p.
- „1956 cáfolata brutálisan tört ránk 1957 elején”. In *Magántörténelem – 1956 és
 a Kádár-korszak.* Internetes tartalomfejlesztés. Projektvezető Lux Zoltán,
 Molnár Adrienne. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. www.rev.hu
 Interjú Ungváry Rudolfal. Szerkesztette.
- „A megtorlás személyre szólt, és nem maradt abba”. Uo.
 Interjú Orbán Györggyel. Készítette és szerkesztette.
- „Azt hittem, minden 56-os kiszabadult 1970-ben”. Uo.
 Interjú Puchert Jánossal. Szerkesztette.
- „Értékeket megmenteni, megőrizni és terjeszteni”. Uo.
 Interjú Kuklay Antallal. Készítette és szerkesztette.
- Magántörténelem – 1956 és a Kádár-korszak.* Internetes tartalomfejlesztés. Bu-
 dapest, 1956-os Intézet, 2004. www.rev.hu
 Projektvezető Lux Zoltánnal közösen.
- „Megválasztottak, kineveztek, csináltam, ameddig csináltam”. In *Magántörténe-
 lem – 1956 és a Kádár-korszak.* Internetes tartalomfejlesztés. Projektvezető
 Lux Zoltán, Molnár Adrienne. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. www.rev.hu
 Interjú Pap Jánossal. Szerkesztette.

- Mit einem Geheimnis leben. Die Schicksale der Kinder der Verurteilten von 1956.*
Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2005. 269 p.
Kőrösi Zsuzsannával közösen.
- „Nagyon rossz volt beilleszkedni”. In *Magántörténelem – 1956 és a Kádár-korszak.* Internetes tartalomfejlesztés. Projektvezető Lux Zoltán, Molnár Adrienne. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. www.rev.hu
Interjú Erdélyi Tiborral. Szerkesztette.
- „Nem hittem el, hogy megtörtént”. Uo.
Interjú Gyenes Judittal. Készítette és szerkesztette.
- „Pontosan tudtam, mire számíthatok”. Uo.
Interjú Kiss Tamással. Készítette és szerkesztette.
- „Soha nem tartottam bűncselekménynek, amit elkövettem.” Uo.
Interjú Ebinger Endrével. Készítette és szerkesztette.
- Szabadulás után. Az ötvenhatos elítéltek visszailleszkedése. *Rubicon*, 2004. 8–9. sz. 36–42. p.
Litván Györggyel közösen.
- Szóbeli történelem. *Népszava*, 2004. okt. 22. Szép Szó. 4. p. N. Sándor László interjúja A „hatvanas évek” emlékezete. Az *Oral History Archívum gyűjteményéből* c. könyvről.
- Titkokkal [!sic] a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa. *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig.* Vál. és szerk. Valuch Tibor. Budapest, Argumentum–Osiris, 2004. 701–707. p.
Kőrösi Zsuzsannával közösen.
Eredeti megjelenési helye: *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa.* Budapest, 1956-os Intézet, 2000. 55–60., 163–166. p.
- „Volt bennem valami erő, ami akkor feltört”. In *Magántörténelem – 1956 és a Kádár-korszak.* Internetes tartalomfejlesztés. Projektvezető Lux Zoltán, Molnár Adrienne. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. www.rev.hu
Interjú Rimán Jánossal. Készítette és szerkesztette.

RAINER M. JÁNOS

- Az Aranycsapat drámája. Riporter Morvay Péter. *Hetek*, 2004. júl. 9. 4. p.
Célkeresztben. Antall József és az állambiztonság embere. *Rubicon*, 2004. 8–9. sz. 56–63. p.
- Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 369 p.
Szerkesztette Standeisky Évával közösen.
- Forradalom után. *168 Óra*, 2004. okt. 28. 6–9. p.

- „Én fekszem itt, míg századom megyen...” *Mozgó Világ*, 2005. 3. sz. 103–106. p.
 Könyvismertetés. (Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, Osiris, 2004. 604 p.)
- „Ezekkel az információkkal nagy tétben lehet játszani”. Riporter Rádai Eszter.
Élet és Irodalom, 2005. febr. 25. 3., 8. p.
- Forradalom után. Riporter Buják Attila. *168 Óra*, 2004. okt. 28. 23. p.
- Halálos csönd. Beszélgetés Rainer M. Jánossal. A film történész-szakértője az utókor Nagy Imre-képéről, Kádárról és az 1956-os forradalomról. Riporter Mihancsik Zsófia. *Filmvilág*, 2004. 11. sz. 20–23. p.
- A háborúnak már vége. *Mozgó Világ*, 2005. 5. sz. 118–121. p.
 Könyvismertetés. (Kor-képek, 1945–1947. Szerk. Féner Tamás. Budapest, Magyar Távíratí Iroda, 2004. 363 p.)
- A hálózati ember – töredékek egy portréhoz. „Kátay György”. In *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 53–76. p.
- A „hatvanas évek” Magyarországon. *Rubicon*, 2004. 8–9. sz. 4–15. p.
- Húsz éve. A „másik Magyarország” Monoron, 1985-ben. In *A monori tanácskozás, 1985. június 14–16*. Szerk. Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2005. 7–19. p.
- Idő kérdése. Rainer M. János az ügynöklistákról. Riporter Lambert Gábor. *Figyelő*, 2005. febr. 24–márc. 2. 30–31. p.
- Jövőre megjelenhet Nagy Imre snagovi naplója. A mártír miniszterelnök örökösei már nem ellenzik, hogy kiadják azokat a dokumentumokat, amelyek a romániai deportálás idején születtek. Riporter N. Sándor László. *Népszava*, 2005. febr. 22. 9. p.
- A Kornai-rendszer kritikai (ön)életrajza. *Mozgó Világ*, 2005. 6. sz. 107–111. p.
 Könyvismertetés. (Kornai János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Budapest, Osiris, 2005. 426 p., 32 t.)
- Lelet. Rainer M. János az Antall-listákról. Riporter Buják Attila. *168 Óra*, 2005. márc. 3. 18. p.
- Lemenni Sztalinba. *Mozgó Világ*, 2005. 4. sz. 136–139. p.
 Könyvismertetés. (Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest, 2004, MTA Történettudományi Intézete, 2004. 244 p. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 34./
- Mindarról, ami tabu volt a hatvanas években. A hazai reformfolyamatot Kádár a csehszlovákiai intervencióban való részvétellel véglegesen lezárta. Riporter Kő András, Nagy J. Lambert. *Magyar Nemzet*, 2004. júl. 19. 4. p.
- Mit is lehetne most csinálni? *Magyar Hírlap*, 2004. dec. 14. 18–19. p.

- A monori tanácskozás, 1985. június 14–16.* Budapest, 1956-os Intézet, 2005. 289 p.
Szerkesztette és a bevezetőt írta.
- Muddling through in the long 1960s. Ideas and everyday life in high politics and the lower classes of communist Hungary.* Budapest–Trondheim, The Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution–Program on East European Cultures and Societies, 2005. 225 p. /Trondheim studies on East European cultures and societies 16./
Szerkesztette Péteri Györggyel közösen.
- Nagy Imre utolsó szavai. Film és dokumentum. *História*, 2004. 10. sz. 25–31. p.
- Portré. Rainer M. János, az 1956-os Intézet igazgatója. *Heti Világgazdaság*, 2005. márc. 19. 118. p.
- The sixties in Hungary – some historical and political approaches. In *Muddling through in the long 1960s. Ideas and everyday life in high politics and the lower classes of communist Hungary*. Ed. János M. Rainer and György Péteri. Budapest–Trondheim, The Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution–Program on East European Cultures and Societies, 2005. 4–26. p. /Trondheim studies on East European cultures and societies 16./
- Submerging or Clinging on Again? József Antall, Father and Son, in Hungary after 1956. *Contemporary European History*, Vol. 14. Part 1. February 2005. 65–105. p.
- Túl a listán – az 1956-os Intézet állambiztonsági dossziéja. Kísérlet történeti vizsgálatra.* Budapest, 1956-os Intézet, 2005. Internetes tartalomfejlesztés. www.rev.hu
Szerkesztette Topits Judittal közösen.
- Ügynöklista önkéntes alapon? Interjú Rainer M. János történésszel, az 1956-os Intézet igazgatójával. Riporter Szlászánky Ferenc. *Hetek*, 2005. febr. 18. 4. p.
- STANDEISKY ÉVA**
- Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. In *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Vál. és szerk. Valuch Tibor. Budapest, Argumentum–Osiris, 2004. 314–324. p.
Eredeti megjelenési helye: *Századunk*, 1992. 2. sz. 284–309. p.
- Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban. In *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 147–185. p.
- Cipő fűzővel. A hatalom és az irodalmi elit. *2000*, 11. sz. 45–51. p.

Elmismásolt antiszemitizmus, elhallgatott múlt. Az 1956-os miskolci lineselés.

Élet és Irodalom, 2004. aug. 20. 8–9. p.

Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 369 p.

Szerkesztette Rainer M. Jánossal közösen.

Hazugságok az 1956-os forradalomban. *Mozgó Világ*, 2005. 3. sz. 95–102. p.

Illyés Gyula hármastükörben. *Rubicon*, 2004. 8–9. sz. 88–91., 94–96. p.

Megérteni, megértetni. *Népszabadság*, 2005. jún. 25. 15. p.

Könyvismertetés. (György Péter: *Kádár köpönyege*. Budapest, Magvető, 2005. 292 p.)

A népi írók és a kultúrpolitika az 1950-es években. In *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*. Szerk. Jankovics József, Nyerges Judit. Budapest, Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 2004. 2. köt. 1135–1142. p.

SAKOLCZAI ATTILA

Háborús bűnösök elítélése az 1956-os forradalom után. In *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 29–52. p.

Miskolci egyetemisták a borsodi forradalomban. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 3. Vidéki diákmozgalmak 1956-ban*. Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Budapest, Nagy Imre Alapítvány, 2004. 109–177. p.

A vidék forradalma, a forradalom vidéke. Riporter Kurcz Béla. *Népszava*, 2004. júl. 24. 6. p.

Interjú a *Vidéki forradalma, 1956*. 1. kötetének megjelenése alkalmából.

TISCHLER JÁNOS

Az ember, aki sokat tudott. A lengyel állambiztonság, 1944–1956. *Élet és Irodalom*, 2004. aug. 6. 6. p.

Fő a megbízhatóság! Drahos Lajos karrierje. *Rubicon*, 2004. 7. sz. 52–53. p.

Gömböc. *Élet és Irodalom*, 2004. aug. 27. 14. p.

Válasz Győri Sándor olvasói levelére. (*Élet és Irodalom*, 2004. aug. 20.)

„A győri csata”, 1965. *Beszélő*, 2005. 5. sz. 63–67. p.

Justizmord a hús miatt, 1965. *Élet és Irodalom*, 2004. okt. 8. 10. p.

Két listázás Lengyelországban. *Heti Válasz*, 2005. márc. 17. 58–59. p.

Kísértet járja be. Vihar az állambiztonsági iratok körül. *Magyar Narancs*, 2005. febr. 10. 20–21. p.

- Közép-európai olvasókönyv.* Budapest, Osiris–Közép-európai Kulturális Intézet, 2005. 324 p.
Szerkesztette Módos Péterrel közösen.
- A lengyel rádió az 1956-os magyar forradalom bukása után. *Élet és Irodalom*, 2004. dec. 17. 19. p.
- A lengyel rendszerváltás, 1989. *Élet és Irodalom*, 2004. szept. 17. 7. p.
- Lengyel–magyar. Néhány gondolat a „magyar” 1956 és a „lengyel” 1980–81 összefüggéseiről. *A Hét*, 2005. ápr. 7. 8–9. p.
- Lengyelország marsallja. *Népszabadság*, 2005. máj. 14. Hétvége. 4. p.
Józef Piłsudski.
- Maďarsko a poľská kríza v roku 1980–1981. In „*Spoznal som svetlo a už viac nechcem tmu...*“. *Pocta Jozefovi Jablonickému*. Ed. Miroslav Pekník. Bratislava, VEDA vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2005. 283–300. p.
- Még mindig kísért. *Élet és Irodalom*, 2005. febr. 25. 11. p.
- A megfontolások tárgyai. A varsói felkelés nagyhatalmi mögöttesei. *Heti Világgazdaság*, 2004. júl. 31. 79–82. p.
- Meghaladni a múltat. *Élet és Irodalom*, 2005. máj. 27. 10. p.
Hetven éve halt meg Józef Piłsudski.
- Megölni nem kell félnetek jó lesz. A Popieluszko-gyilkosság, 1984. *Heti Világgazdaság*, 2004. okt. 23. 89–91. p.
- Nemere jelenti. Virágnyelven a Ferencvárosról. A Fradi megfigyelése az 1960-as években. *Rubicon*, 2004. 8–9. sz. 119–129. p.
- „Nemere” jelenti. Riporter Bruckner Gábor. *Népszabadság*, 2004. szept. 25. Hétvége. 8. p.
- „Pártos” történetek a közelmúltból. *Élet és Irodalom*, 2005. ápr. 8. 9. p.
- Plac Powstańców Węgierskich. Polacy a Rewolucja Węgierska 1956 r. *Rzeczpospolita*, No. 10. 2004. 8. p.
- Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku. Eds. Wojciech Roszkowski, Jan Kofman. Warszawa, ISP PAN–Wyd. RYTM, 2005. 1456. p.
Közel száz magyar életrajz.
- Titkos írások – befejezetlen múlt. Interjú Tischler Jánossal. Riporter Bánai György. 168 Óra, 2004. dec. 2. 16–17. p.
- Tűzzel-vassal. 1948: a kommunista hatalomátvétel Lengyelországban. *Élet és Irodalom*, 2004. júl. 9. 12–13. p.
- Újabb megközelítések. Monográfia Lengyelország 1939–1989 közötti történetéről. Andrzej Friszke: Polska. Losy państwa i narodu, 1939–1989 [Lengyelország. Az állam és a nemzet sorsa, 1939–1989]. Varsó, 2003, Wydawnictwo Iskry, 520 p. In *Évkönyv 12. 2004.*

Magyarország a jelenkorban. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2004. 313–317. p.

Könyvismertetés.

„Varsó hódolatát fejezi ki a hős magyar nemzetnek”. A Lengyel Rádió korabeli adásai az 1956-os magyar forradalomról. *Beszélő*, 2005. 1. sz. 59–70. p.

Varsói kaland. *Élet és Irodalom*, 2005. márc. 25. 4. p.

Gáspár Sándor 1950-ben Varsóban.

Véres végjáték. Gomułka bukása 1970-ben. *Élet és Irodalom*, 2005. jan. 21. 13. p.

Węgry a Unia Europejska z perspektywy środkowo–europejskiej. In *Europa unii i federacji. Idea jedności narodów i państw od średniowiecza do czasów współczesnych.* Ed. Krzysztof Ślusarek. Kraków, Tow. Wyd. „Historia Iagellonica”, 2004, 387–395. p.

TOPITS JUDIT, M.

Negyven éve történt. A Százhalombattai Finomító telepítése. *MOL Panoráma*, 2005. 12. sz. 7. p.

Kóthy Judittal közösen.

Túl a listán – az 1956-os Intézet állambiztonsági dossziéja. Kísérlet történeti vizsgálatra. Budapest, 1956-os Intézet, 2005. Internetes tartalomfejlesztés. www.rev.hu

Szerkesztette Rainer M. Jánossal közösen.

Üzemi baleset. Történetek a Kádár-korszak tájékoztatáspolitikájáról. Dokumentumfilm. Budapest, 1956-os Közhasznú Társaság, 2003–2004.

Forgatókönyvíró, rendező.

Üzemi baleset. Történetek a Kádár-korszak tájékoztatáspolitikájáról. In *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 77–115. p.

A dokumentumfilm szövegkönyve.

UNGVÁRY KRISZTIÁN

Die Aktion „Frühlingserwachen”: Der Auftakt zur letzten Offensive des Dritten Reiches wird geplant. *Budapester Zeitung*, 21–28. Februar, 2005. 8–9. p.

Der Ausbruch aus Budapest nimmt seinen Anfang und hinterlässt tausende tote und schwerverletzte Soldaten. *Budapester Zeitung*, 7–13. Februar, 2005. 8–9. p.

Das Beispiel der ungarischen Armee. Ideologischer Vernichtungskrieg oder militärischer Kalkül? In Christian Hartmann–Johannes Hürter–Ulrike Jureit:

- Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte.* München, Becksche Reihe—C. H. Beck, 2005. 98–106. p.
- Budapest, 1945. The Germans' last stand. *The Budapest Times*, 24–30 January. 2005. 8. p.
- Budapest: Stalingrad an der Donau. *Budapester Zeitung*, 17–23. Januar. 2005, 8–9. p.
- Budapest ostroma.* 5. átd. kiad. Budapest, Corvina, 2005. 352 p.
- Der Endkampf in Buda wird zum mörderischen Gefecht um jedes Haus. *Budapester Zeitung*, 24–30. Januar, 2005. 8–9. p.
- Félrevarrt szálak. *Beszélő*, 2004. 10. sz. 56–58. p.
- The German break out as the end nears. *The Budapest Times*, 7–13. February, 2005. 9. p.
- Der Getriebene und der Treiber. Das Verhältnis zwischen ungarischer Politik und deutschen Deportationsplänen. In *Ungarn und der Holocaust*. Hrsg. Brigitte Mihok. Berlin, Metropol, 2005. 41–54. p.
- The Germans' last major offensive of the war. *The Budapest Times*, 7–13. March, 2005. 9. p.
- A háború sötét arcai. Adalékok a II. világháború mentalitástörténetéhez. *Rubicon*, 2005. 1. sz. 4–21. p.
- Hitler's blunder seals German army's fate in Hungary. *The Budapest Times*, 21–27. March, 2005. 9. p.
- Holokauszt, népirtás és a megszálló alakulatok. In *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 9–28. p.
- A holokauszt és a történészek. *Élet és Irodalom*, 2005. március. 25. 13–14. p. Karsai Lászlóval közösen.
- Der Kampf Haus fürs Haus geht weiter und führt zu einem Dies Irae in Budapest. *Budapester Zeitung*, 31. Januar–6. Februar 2005. 8–9. p.
- Die Kämpfe gehen dem Zusammenbruch entgegen. *Budapester Zeitung*, 28. März–3. April, 2005. 9. p.
- Kik voltak a nyilasok? Egy szocialista tömegpárt. *Rubicon*, 2004. 11. sz. 5–11. p.
- Kolláth és az ügynöknyilvánosság. *Magyar Hírlap*, 2005. február. 19. 19. p.
- Kollektív bűnök. Monográfia a Volksbundról. *Magyar Nemzet*, 2005. jún. 4. 35. p. Könyvismertetés. (Norbert Spannenberg: *A magyarországi Volksbund, 1938–1944*. Budapest, Lucidus, 2005. 512 p.)
- Der Krieg war erst am 12. April 1945 zu Ende. *Budapester Zeitung*, 4–10. April, 2005. 9. p.

Die letzte Offensive beginnt mit der berüchtigten Operation Frühlingserwachen.

Budapester Zeitung, 7–14. März, 2005. 8–9. p.

A magyar honvédség a második világháborúban. 2. kiad. Budapest, Osiris, 2004. 604 p.

Massacre in Buda as the Germans flee. *The Budapest Times*, 14–20. February 2005. 9. p.

Megsemmisítő háború: a keleti front és a magyarok által elkövetett háborús bűncselekmények a második világháborúban. *Belügyi Szemle*, 2005. 2. sz. 5–34. p.

Megszállás vagy fel-, fél-, megszabadulás? *Magyar Hírlap*, 2005. márc. 1. 5. p.
„Mint egy fortyogó üst...” Riporter Barotányi Zoltán. *Magyar Narancs*, 2004. nov. 25. 32–34. p.

A magyar honvédség a II. világháborúban c. könyve megjelenése alkalmából (Budapest, Osiris, 2004. 604 p.).

Nazis final eviction from Hungary brings Soviet „liberation”. *The Budapest Times*, 4–10. April, 2005. 9. p.

Nazis stage last gasp-counter-attack. *The Budapest Times*, 21–28. February, 2005. 9. p.

Nemzetbiztonsági szemfényvesztés. *Népszabadság*, 2005. jan. 27. 14. p.

Norbert Spannenberger: Der Volksbund der Deutschen in Ungarn, 1938–1944 unter Horthy und Hitler. *Südost-Forschungen*, Bd. 61–62. 2002–2003. 708–709. p.

Könyvismertetés.

Az ostrom és a városlakók. Hétköznapok Budapesten. *História*, 2005. 3. sz. 15–19. p.

Részletek a szerző *Budapest ostroma* c. könyvéből.

Robbing the dead. The Hungarian contribution to the holocaust. In *Facing the nazi genozide. Non-jews and jews in Europe*. Ed. by Beate Kosmala, Feliks Tych. Berlin, Metropol, 2004, 231–262. p.

Ruhe vor dem Sturm: Zwar schwiegen die Waffen, aber die Menschen leiden weiter unter dem Folgen der Besatzung. *Budapester Zeitung*, 28. Februar–6. März, 2005. 8–9. p.

Der Rückzug aus Transdanubien verlief chaotisch. *Budapester Zeitung*, 21–27. März, 2005. 9. p.

Das Schicksal der Ausgeborenen: Wahnsinn und Verderben in den Wäldern von Buda. *Budapester Zeitung*, 14–20. Februar, 2005. 8–9. p.

The siege of Budapest. On hundred days in World War II. With a foreword by John Lukács. New York, Yale University Press, 2005. 512 p.

- Sírjak vagy nevessek? *Magyar Hírlap*, 2005. febr. 23. 18. p.
 Az ügynöklistáról. Válasz Kolláth György *Prügelknabe jelenti* c. írására. Uo.
 The Soviet counter-attack gathers momentum. *The Budapest Times*, 24–20.
 March, 2005. 9. p.
 Soviets easily push through broken defence lines. *The Budapest Times*, 28.
 March–3. April, 2005. 9. p.
 Soviets tighten control on occupied Budapest. *The Budapest Times*, 28.
 February–6. March, 2005. 11. p.
 The Soviets close the noose of Castle Hill. *The Budapest Times*, 31. January–6.
 February, 2005. 9. p.
 Der sowjetische Gegenschlag auf Wien und Pressburg. *Budapester Zeitung*,
 14–20. März, 2005. 9. p.
 Third reichs last offensive was a bid to keep Hungarian oil. *The Budapest Times*,
 17–23. January, 2005. 8–9. p.
 Az ügynökök és az egyház. *Népszabadság*, 2005. febr. 3. p.

VALUCH TIBOR

- From long house to squares. Changing village living conditions in sixties Hunga-
 ry. In *Muddling through in the long 1960s. Ideas and everyday life in high
 politics and the lower classes of communist Hungary*. Ed. János M. Rainer
 and György Péteri. Budapest,–Trondheim, The Institute for the History of the
 1956 Hungarian Revolution–Program on East European Cultures and
 Societies, 2005. 135–159. p. /Trondheim studies on East European cultures
 and societies 16./
- „A közellátás helyzete az utóbbi időben romlott”. Az élelmiszer-ellátás és a táp-
 lálkozás néhány jellegzetessége Magyarországon az 1950-es években. In
Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban. Szerk. Rainer M. János,
 Ständeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 232–244. p.
- A lódentől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyarországi öltöz-
 ködéstörténete*. Budapest, Corvina–1956-os Intézet, 2004. 166 p.
- Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Vál. és szerk.
 Valuch Tibor. Budapest, Argumentum–Osiris, 2004. 1101 p.
 Szociológiatörténet – történetpszichológia
- „Mi demokratikusan kaptuk meg ezt a tisztet”. In *Magántörténelem – 1956 és a
 Kádár-korszak*. Internetes tartalomfejlesztés. Projektvezető Lux Zoltán és
 Molnár Adrienne. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. www.rev.hu
 Interjú Mervó Zoltánnal. Készítette és szerkesztette.

Rekviem a parasztságért. In *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Vál. és szerk. Valuch Tibor. Bp. Argumentum–Osiris, 2004. 723–728. p.

Eredeti megjelenési helye: Valuch Tibor: *Rekviem a parasztságért*. Debrecen, KLTE, 1998. 123–127. p. /Határ füzetek 3./

Lódenkor. Az öltözködés és a divat Magyarországon az ötvenes években. In *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Vál. és szerk. Valuch Tibor. Bp. Argumentum–Osiris, 2004. 880–887. p.

Eredeti megjelenési helye: *Évkönyv 9. 2002. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2002. 52–75. p.

Összeállította Győri László

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM TÖRTÉNETÉNEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA 2004. JÚLIUS 1.–2005. JÚNIUS 30.

I. ÁLTALÁNOS ÉS ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

- GÖNCZ ÁRPÁD: '56 egyszerre volt szociális és magyar. *Népszava*, 2004. okt. 22. Szép Szó. 1. p.
- GRANVILLE, JOHANNA C[USHIN]: *The first domino. International decision making during the Hungarian crisis of 1956*. Forew. By Raymond L. Garthoff. College Station, Texas A and M University Press, 2004. 323 p. /Eastern European studies 26./
- KOLNAI AURÉL: Gondolatok a magyar felkelésről egy év távlatában. A doktrínák nélküli forradalom. In uő: *Politikai emlékiratok*. Bp. Európa, 2005. 537–565. p.
- Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 3. Vidéki diákmozgalmak 1956-ban*. Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2004. 457 p.
Az egyes tanulmányokat külön tételekben dolgoztuk fel.
- SZABÓ A. FERENC: *Az ismeretlen '56. Egyetemi tansegédlet*. Bp. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, 2003. 207 p.
- FERRERO BLANCO, MARÍA DOLORES: *La revolución Húngara de 1956. El despertar democrático de Europa del Este*. Huelva, Universidad de Huelva, 2002. 425 p. /Arias Montano 61./

II. ELŐZMÉNYEK

BORHI LÁSZLÓ: *Hungary in the cold war, 1945–1956. Between the United States and the Soviet Union.* Bp.–New York, CEU Press, 2004. 352 p.

III. A FORRADALOM BUDAPESTEN ÉS VIDÉKEN

Az 1956-os forradalom. In *Magyar történeti dokumentumok, 1944–2000.* [Szerk. és összeáll.] Izsák Lajos, Nagy József. Bp. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004. 207–244. p.

CSEH GÉZA: Ifjúság a forradalomban (Szolnok megye). In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 3. Vidéki diákmozgalmak 1956-ban.* Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2004. 259–297. p.

EÖRSI LÁSZLÓ: A Széna téri felkelők a fegyverszünet idején. In *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2004. 186–207. p.

EÖRSI LÁSZLÓ: *A Széna tériek, 1956.* Bp. 1956-os Intézet–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004. 369 p.

FARKAS CSABA: Szegedi egyetemisták a forradalomban. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 3. Vidéki diákmozgalmak 1956-ban.* Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2004. 9–40. p.

FILEP TIBOR: Egyetemi diákmozgalmak Debrecenben. Uo. 179–209. p.

GYENESEI JÓZSEF: Az 1956-os forradalom diákmozgalmi Somogy megyében. Uo. 299–320. p.

KOZÁRI JÓZSEF: Az 1956-os forradalom eseményei az Egri Pedagógiai Főiskolán. Uo. 321–352. p.

LIPTÁK BÉLA: A MEFESZ megalakulása és a 16 pont. *Bécsi Napló*, 2004. 5. sz. 9. p.

MÉSZÁROS GYULA: Veszprém megye egyetemistáinak és középiskolásainak részvétele az 1956-os forradalomban. Kronológia. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 3. Vidéki diákmozgalmak 1956-ban.* Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2004. 211–258. p.

NAGY ISTVÁN: A pedagógiai főiskolások részvétele a szegedi MEFESZ megalakításában és munkájában, 1956–1957. Uo. 41–107. p.

ROZS ANDRÁS: Az 1956-os forradalom diákmozgalmi Pécs és Baranya megyében. Uo. 353–402. p.

- STANDEISKY ÉVA: Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban. In *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2004. 147–185. p.
- STANDEISKY ÉVA: Elmissémelt antiszemitaizmus, elhallgatott múlt. Az 1956-os miskolci lincselés. *Élet és Irodalom*, 2004. aug. 20. 8–9. p.
- STANDEISKY ÉVA: Hazugságok az 1956-os forradalomban. *Mozgó Világ*, 2005. 3. sz. 95–102. p.
- SZABÓ RÓBERT–BANK BARBARA: Soproni egyetemisták és főiskolások az 1956-os forradalomban. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 3. Vidéki diákmozgalmak 1956-ban*. Szerk. Némethné Dikán Nóra, Szabó Róbert, Vida István. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2004. 403–427. p.
- SZAKOLCZAI ATTILA: Miskolci egyetemisták a borsodi forradalomban. Uo. 109–177. p.
- TAMÁSI MIKLÓS: Forradalom alulnézetben. *Beszélő*, 2004. 11. sz. 42–50. p.
Egy fiatal elektromérnök levelei 1956. szeptember 1.–1957. április 29. között.

IV. KÜLFÖLD ÉS EMIGRÁCIÓ

- BOTTONI, STEFANO: A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy. *Korall*, 2004. 18. sz. 113–134. p.
- Canadian diplomacy and the Hungarian revolution, 1956–1957. A documentary perspective. – La diplomatie canadienne pendant la révolution hongroise, 1956–1957. Un aperçu.* Compiled by Greg Donaghy. S. l., Foreign Affairs Canada, s. a. 80 p.
- GAÁL ENIKŐ: Hollandia és a magyar '56. Forradalmunk a holland sajtó tükrében. In *Pályázatok, 2004.* Szerk. Bognár Róbert. Bp. Múzeum 1956 Emlékére Közhasznú Alapítvány, 2004. 7–38. p.
- ILKEI ILDIKÓ: Forradalmi események a korabeli (romániai) sajtóban. Uo. 73–116. p.
Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéhez. Magyar–román kapcsolatok, 1956. január–1958. január. Dokumentumok. Az iratokat gyűjt., vál., sajtó alá rend. és a bevezető tanulmányt írta Lipcsey Ildikó. Bp. Paulus-Publishing Bt.–Nagy Imre Alapítvány, 2004. 409 p. /Iratok a magyar diplomácia történetéhez, 1956–1989. B. sorozat/
- MARUSIAK, JURAJ: Mad'arská revolúcia 1956 a Slovensko. In „*Spoznal som svetlo a uz viac nechcem tmu...*” *Pocta Jozefovi Jablonickému*. Bratislava, Slovenskej Akadémie Vied, 2005. 183–227. p.
- MURBER IBOLYA: Arcok a tömegből. Az ötvenhatos magyar menekültek társadalomstatistikai vizsgálata. In *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hunga-*

rológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai. Szerk. Jankovics József, Nyerges Judit. Bp. Nemzetközi Magyararságtudományi Társaság, 2004. 2. köt. 959–966. p.

NAGY J. LAMBERT: Oly távol, messze van hazám... November 4-én hagyták el leg-
többben az országot, az emigrálók nagy része huszonöt éven aluli volt. *Ma-
gyar Nemzet*, 2004. okt. 22. 10. p.

PÁSKÁNDINÉ SEBŐK ANNA: Gyanútlanok forradalma – Erdély, 1956. Riporter
Stark R. László. *Magyar Hírlap*, 2004. okt. 22. 8. p.

SÓS PÉTER JÁNOS: *Magyar exodus. Magyar menekültek Nyugaton, 1956–1959.*
Bp. Gondolat, 2005. 148 p.

SÜMEGI GYÖRGY: Nagy Éva menekült festő. *Korunk*, 2004. 12. sz. 77–82. p.
Interjú.

SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: „Geroizm vengerszkih zaszluzsivajet prek-
lonyenyija...” Vengerszkaja revoljucija 1956 goda v otklikah dvuh rossziz-
szkih ucsekih. *Rosszizszkij kurjer Centralnoj Jevropi*, 2004. 1–15. nojabrja.
4–5. p.

SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: Soviet–Yugoslav relations and the case of
Imre Nagy. *Cold War History*, Vol. 5. 2005. No. 1. 3–22. p.

TISCHLER JÁNOS: A lengyel rádió az 1956-os magyar forradalom bukása után.
Élet és Irodalom, 2004. dec. 17. 19. p.

TISCHLER JÁNOS: „Varsó hódolatát fejezi ki a hős magyar nemzetnek”. A lengyel
rádió korabeli adásai az 1956-os magyar forradalomról. *Beszélő*, 2005. 1.
sz. 59–70. p.

V. INTERVENCIÓ, MEGTORLÁS, RESTAURÁCIÓ

BÁLINT LÁSZLÓ: *A megtorlás Szegeden.* Szeged, Belvedere Meridionale, 2004.
276 p.

EÖRSI LÁSZLÓ: A Széna téri felkelők otóvédharca. *Népszava*, 2004. okt. 22. 7. p.

KOVÁCS JÓZSEF, Ö.: Munkáslét Magyarországon 1956 után. A mikro- és makrotör-
ténét metszéspontjai. In *Évkönyv 12. 2004. Magyarország a jelenkorban.*
Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2004. 245–
268. p.

KÓ ANDRÁS: Az utolsó út rögei. *Magyar Nemzet*, 2005. jún. 16. 5. p.

KURUCZ BÉLA: Börtönsztrájk, 1960. *Népszava*, 2005. máj. 7. Szép Szó. 7. p.

KURUCZ BÉLA: Hurokkötés. Vértörök és akik nem vállalták. *168 Óra*, 2004. júl.
29. 16–17. p.

- KURUCZ BÉLA: Vérbírák sztahanovistái. Kik ítéleztek és hogyan a forradalom vádlottjainak pereiben? *Népszabadság*, 2005. jún. 18. 5. p.
- A megtorlás és a Kádár-korszak kezdete, 1956. november–1963. In *Magyar történeti dokumentumok, 1944–2000*. [Szerk. és összeáll.] Izsák Lajos, Nagy József. Bp. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004. 245–330. p.
- MOLNÁR ADRIENNE–LITVÁN GYÖRGY: Szabadulás után. Az ötvenhatos elítéltek visszailleszkedése. *Rubicon*, 2004. 8–9. sz. 36–42. p.
- MURÁNYI GÁBOR: Évfordulós leszámoló. Íróperek 1957-ben. In uő: *A múlt szövedéke. Históriak a megbicsaklott 20. századból*. Bp. Noran, 2004. 377–382. p.
- MURÁNYI GÁBOR: Frontolva haladás. Egy különös amnesztia. Uo. 132–136. p.
Az 1960. április 1-jei amnesztia.
- MURÁNYI GÁBOR: Így írhattak ők. Az Írószövetség újraindítása. Uo. 382–386. p.
- MURÁNYI GÁBOR: Utó- és előjátékok. Októberi előkészületek, '58. Uo. 137–142. p.
- NAGY IMRE: *Însemnări de la Snagov. Corespondența, rapoarte, convorbiri*. Ed. îngrijită, selecție documente, note și studiu introd. de Ilieana Ioanid. Iași, Polirom, 2004. 486 p.
Snagovi füzetek. Levelek, jelentések, beszélgetések.
- NAGY IMRE: A magyarországi szovjet bevonulásról. *História*, 2004. 10. sz. 25. p.
„A Népköztársaság nevében!” Bűnvád és ítélet. Eger, 1958. január 10. *Bécsi Napló*, 2005. 1. sz. 7–8. p.
A forradalom gyöngyösi eseményei.
- PÉTER LÁSZLÓ: Csepeli gyorsvasút. Az ötvenhatos forradalom és a megtörtént igazság. *Magyar Nemzet*, 2005. ápr. 30. 34. p.
Kónya Lajos és Tamási Lajos költők bűnbánó verse 1956 után.

VI. UTÓÉLET, ÖRÖKSÉG, KUTATÁS

- BOROS GYÖRGYI: 1956 a hazai és a külföldi sajtó tükrében. In *Pályázatok, 2004*. Szerk. Bognár Róbert. Bp. Múzeum 1956 Emlékére Közhasznú Alapítvány, 2004. 39–72. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Hiedelmek, tévhitek, hazugságok a történelemben. Hamis legendagyártás. Riporter Váradi Júlia. *Mozgó Világ*, 2005. 2. sz. 47–52. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Hová lettek a Széna tériek? Eörsi László történész az egykori felkelőkről. Riporter Pogonyi Lajos. *Népszabadság*, 2004. okt. 22. Hétféle. 2–3. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Széna tériek a rendszerváltás óta. *Beszélő*, 2004. 9. sz. 64–67. p.
- INOTAI EDIT: Euromedia-díj az '56-os Intézetnek. *Népszabadság*, 2005. jún. 18. 20. p.

Comenius Euromedia-díjat kapott Berlinben az 1956-os Intézet *Magyarország 1944–1956 c. web/CD ROM* kombinációjáért.

LITVÁN GYÖRGY: A döbbenet napja. *Népszava*, 2005. jún. 17. 9. p.

LITVÁN GYÖRGY: Eufória és félreértés. Litván György Nagy Imre halálának évfordulóján a közönyről. Riporter Pogonyi Lajos. *Népszabadság*, 2005. jún. 16. 5. p.

MÉSZÁROS MÁRTA: Abszurd királydráma temetetlen halottakkal. Mészáros Márta filmrendező Nagy Imréről, a magyarországi filmtörvényről, terveiről. Riporter Balogh Gyula. *Magyar Hírlap*, 2004. szept. 18–19. 21., 28–29. p. *A temetetlen halott c. Nagy Imréről szóló filmről.*

NOWICKI, JAN: „Romantikus őrült? Nem is olyan rossz minta”. Jan Nowickival, a Nagy Imréről szóló *Temetetlen halott* című film főszereplőjével Bába Krisztina, a Varsói Magyar Kulturális Intézet igazgatóhelyettese beszélget. *Beszélő*, 2004. 7–8. sz. 14–20. p.

RAINER M. JÁNOS: Halálos csönd. Beszélgetés Rainer M. Jánossal. A film történetész-szakértője az utókor Nagy Imre-képéről, Kádárról és az 1956-os forradalomról. Riporter Mihancsik Zsófia. *Filmvilág*, 2004. 11. sz. 20–23. p.

RAINER M. JÁNOS: Nagy Imre utolsó szavai. *História*, 2004. 10. sz. 25–31. p.

R[AINER] M. J[ÁNOS]: A Nagy Imre-per halottai. Életrajzok. Gimes Miklós, Lonsoczy Géza, Maléter Pál, Nagy Imre, Szilágyi József. *História*, 2004. 10. sz. 33–35. p.

SÜMEGI GYÖRGY: *Kép – szó. Képzőművészek '56-ról.* Bp. PolgART, 2004. 227 p.

SZILVÁSI DIÁNA: A forradalom, amely létében rendítette meg a szocializmust, megdöntenie azonban nem sikerült. 1956. október 23. és december 31. között megjelent hazai és külföldi sajtótermékek alapján összeállított pályamunka. In *Pályázatok, 2004.* Szerk. Bognár Róbert. Bp. Múzeum 1956 Emlékére Közhasznú Alapítvány, 2004. 117–142. p.

TÓTH PÉTER PÁL: A temetetlen halott. *Kritika*, 2004. 11. sz. 36–37. p.

Mészáros Márta filmjének kritikája.

UNGVÁRY RUDOLF: A forradalom ma. *Magyar Hírlap*, 2004. okt. 22. 15. p.

VII. PORTRÉK

ANDROPOV, JURIJ

SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: Jurij Andropov – gyiplotat. 1–2. *Rosszijszkij Kurjer*, 2004. júl. 1–15. 3. p., júl. 15–30. 3. p.

BIBÓ ISTVÁN

LITVÁN GYÖRGY: Bibó István barátai és ellenségei. *Élet és Irodalom*, 2004. szept. 3. 9. p.

GÖMÖRI GYÖRGY

GÖMÖRI GYÖRGY: Az angolok több verset olvasnak, mint a magyarok. Gömöri György beszél múltról és jövőről. Riporter Mátraházi Zsuzsa. *Kritika*, 2004. 11. sz. 10–12. p.

HORTON, FRANK JEFFERSON

GEREBEN ISTVÁN: Frank Jefferson Horton, 1919–2004. Búcsú a magyar forradalom egyik elvhű harcosától. *Élet és Irodalom*, 2004. okt. 29. 7. p.

KÁDÁR JÁNOS

RAINER M. JÁNOS: Forradalom után. *168 Óra*, 2004. okt. 28. 6–9. p.

KARDOS LÁSZLÓ

POGÁNY MÁRIA: 1956. In uő: *A „fényes szelek” fényében és árnyékában. Kardos László, 1918–1980*. Bp. Napvilág, 2005. 58–67. p.

MALÉTER PÁL

HAAS GYÖRGY: Maléter Pálné. 1–2. In uő: *Fénylő csillagok. Interjúkötet*. Bp. Kairosz, 2005. 113–152. p.

MARIÁN ISTVÁN

ÉBER MIKLÓS: „Marián István nélkül nincs 56”. *Népszava*, 2005. febr. 12. 23. p.

NAGY IMRE

RAINER M. JÁNOS: Nagy Imre. Életrajzi kronológia. *História*, 2004. 1. sz. Mell. I–VIII. p.

RAINER M. JÁNOS: Forradalom után. *168 Óra*, 2004. okt. 28. 6–9. p.

PONGRÁTZ GERGELY

KŐ ANDRÁS: Aki soha nem békélt meg. Pongrátz Gergely ravatala a Corvin közben. *Magyar Nemzet*, 2005. máj. 28. 27. p.

PUCHERT JÁNOS

KURCZ BÉLA: Aki '70-ben szabadult. *Népszava*, 2004. okt. 22. Szép Szó. 2. p.

SPONGA JULIANNA

BALÁZS ESZTER: Sponga Julianna, az „ismeretlen ismerős”: egy világot járt 1956-os fénykép női szereplőjének sorsa. In *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Szerk. Palasik Mária, Sipos Balázs. Bp. Napvilág, 2005. 220–229. p.

VIII. MEMOÁROK, NAPLÓK, VISSZAEMLEKEZŐ INTERJÚK

DOBOS MARIANNE: *Akkor is karácsony volt. Bölcsészek 1956-ról*. Bp. Szerző, 2004. 430 p.

KIRÁLY BÉLA: *Amire nincs ige. Visszaemlékezések, 1912–2004*. Szerk. és a szöveg gond. Balogh Piroska, T. Kulcsár Andrea, Vitek Tamás. Jegyzetekkel ell. és az utószót írta Vitek Tamás. Budapest, HVG, 2004. 431 p.

KOMÁR JÓZSEF: Egy hét a ponyvás Csepellel. *Népszabadság*, 2004. okt. 22. Hétvége. 3. p.

A II. Rákóczi Ferenc Katonai Középiskola a forradalom idején.

NAGY JÓZSEF: A fehér ballonos férfi. „A forradalom után közülünk senki nem árult el senkit.” Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet*, 2004. okt. 22. 8–9. p.

POMOGÁTS BÉLA: Emlékek az 1956-os MEFESZ-ről. *Bécsi Napló*, 2004. 6. sz. 9. p.

SÁNDOR IVÁN: Menekülés a szembenézéstől. Harminchárom évig kibeszélhetetlen, tizenöt éve kibeszéletlen... *Népszabadság*, 2004. okt. 22. Hétvége. 2–3. p.

VÉGVÁRI VAZUL: A barna pópa. Végvári Vazul a harcos papokról, a Vár 1956-os védelméről és a mindjártból lett negyven esztendőről. Riporter Stefka István. *Magyar Nemzet*, 2004. okt. 16. 34. p.

VINCZE JÁNOS: *Igazságot az 1956-os Corvin köznek!* Bp. Nemzeti Demokrata Párt, 2004. 236 p.

IX. ISMERTETÉSEK

EÖRSI LÁSZLÓ: *A Széna tériek, 1956*. Bp. 1956-os Intézet–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004. 369 p.

SZLUKA MÁRTON: Széna tériek, 1956. *Magyar Hírlap*, 2004. okt. 30. 24. p.

FERRERO BLANCO, MARÍA DOLORES: *La revolución Húngara de 1956. El despertar democrático de Europa del Este*. Huelva, Universidad de Huelva, 2002. 425 p. /Arias Montano 61./

ANDERLE ÁDÁM: Spanyol látószög: az 56-os magyar forradalom. *Klió*, 2004. 3. sz. 166–168. p.

- GRANVILLE, Johanna C[ushin]: *The first domino. International decision making during the Hungarian crisis of 1956*. Forew. By Raymond L. Garthoff. College Station, Texas A and M University Press, 2004. 323 p. /Eastern European studies 26./
- GÖMÖRI, [György] George. *European Review*, 2005. No. 2. 305–311. p.
- NAGY IMRE: *Însemnări de la Snagov. Corespondența, rapoarte, convorbiri*. Ed. îngrijită, selecție documente, note și studiu introd. de Ilieana Ioanid. Iași, Polirom, 2004. 486 p.
- TIBORI SZABÓ ZOLTÁN: Nagy Imre – a Secu tükrében. Különös dokumentumok a román titkosszolgálat dossziéiból. *Népszabadság*, 2005. febr. 9. 4. p.
- Piros a vér a pesti utcán. Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai*. 2. jav., bőv. kiad. Összeáll. Győri László. Bp. Magyar Napló–1956-os Intézet, 2002. 389 p.
- PÁL JÓZSEF, N.: „Mert nyers, mint az igazság, Mert naiv, mint az Isten”. *Magyar Napló*, 2004. 6. sz. 47–49. p.
- SÜMEGI GYÖRGY: Kép – szó. Képzőművészek ’56-ról. Bp. PolgART, 2004. 227 p.
- CSAPODY MIKLÓS: Tizenegy nap emlékkönyve. *Korunk*, 2004. 12. sz. 66–76. p.

Összeállította Győri László

RÖVIDÍTÉSEK

- ÁKV Állami Könyvterjesztő Vállalat
 ált. általános
 Beszkárt Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt.
 bőv. bővített
 Bp. Budapest
 BTK Bölcsészettudományi Kar
 C. E. T. Central European Time (kiadó)
 CEU Central European University
 DDR Deutsche Demokratische Republik
 ed. editor, edited
 ell. ellátta
 ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
 FÉKOSZ Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége
 Fidesz Fiatal Demokraták Szövetsége
 FKgP Független Kisgazda- Földmunkás és Polgári Párt
 Hrsg. Herausgeber
 hrsg. herausgegeben
 IBUSZ Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítmányozási Rt.
 IFO Institut Francais d'Opinion Publique
 IHM Informatikai és Hírközlési Minisztérium
 JAK József Attila Kör
 jav. javított
 JPTE Janus Pannonius Tudományegyetem
 k. n. kiadó nélkül
 KB Központi Bizottság
 KGST Kölesönös Gazdasági Segítség Tanácsa
 kiad. kiadás
 KISOSZ Kiskereskedők Országos Szervezete

- KLTE Kossuth Lajos Tudományegyetem
 köt. kötet
 közread. közreadja
 M. E. miniszterelnök(i)
 MÁV Magyar Államvasutak
 MAZSIHISZ Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége
 MDF Magyar Demokrata Fórum
 MDP Magyar Dolgozók Pártja
 MEFESZ Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége
 mell. melléklet
 MKH Magyar Központi Híradó Rt.
 MKI Magyar Közvéleménykutató Intézet
 MKP Magyar Kommunista Párt
 MKSZ Magyar Közvéleménykutató Szolgálat
 MNDSZ Magyar Nők Demokratikus Szövetsége
 MOL Magyar Országos Levéltár
 MOL Magyar Olaj- és Gázipari Rt.
 MoMA Museum of Modern Art
 MRP Magyar Radikális Párt
 MSZMP Magyar Szocialista Munkáspárt
 MSZP Magyar Szocialista Párt
 MTA Magyar Tudományos Akadémia
 MTI Magyar Távirati Iroda
 n. v. nincs válasz, nem válaszol
 NATO North Atlantic Treaty Organization
 NDK Német Demokratikus Köztársaság
 NKFP Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok
 no. number, numero
 NPP Nemzeti Parasztpárt
 OMGGUS Office of Military Government for Germany (US)
 OHA Oral History Archívum
 OK Országgyűlési Könyvtár
 OKISZ Országos Kisipari Szövetkezet
 OSZK Országos Széchényi Könyvtár
 OTKA Országos Tudományos Kutatási Alap
 ő. e. őrzési egység
 összeáll. összeállította
 p. pagina

- PDP Polgári Demokrata Párt
PhD Philosophiae Doctor
PIL Politikatörténeti Intézet Levéltára
PPTE Pázmány Péter Tudományegyetem
rend. rendezte
RKP Román Kommunista Párt
Rt. Részvénytársaság
s. a. sine anno
s. l. sine loco
SBZ Sowjetische Besatzungszone
sz. szám(ú)
SZDP Szociáldemokrata Párt
SZDSZ Szabad Demokraták Szövetsége
SZEK Szövetséges Ellenőrző Bizottság
szerk. szerkesztette
SZKP Szovjetunió Kommunista Pártja
SZOT Szakszervezetek Országos Tanácsa
UFOSZ Újbirtokosok és Földhözjuttatottak Országos Szövetsége
uo. ugyanott
uő ugyanő
USA United States of America
vál. válogatta
vol. volume
vö. vesd össze

TABLE OF CONTENTS

HOPES FOR DEMOCRACY – HUNGARY, 1945 YEARBOOK XIII, 2005.

- 7 **Introduction**
Gábor KOVÁCS:
- 9 **Planning and/or democracy?**
Concepts of democracy during and after World War 2 – An international panorama in the history of ideas
György GYARMATI:
- 29 **Customs union, federation – a new superpower?**
Separate peace-visions of small states by the river Danube after World War 2
Éva STANDEISKY:
- 54 **Hope and anxiety.**
Concepts and interpretations of democracy
György LITVÁN:
- 92 **The “Octoberists” in 1945**
János RAINER M.:
- 100 **The former “Christian middle-class” and hopes for democracy**
István MARGÓCSY:
- 119 **Lyrical poetry and the political transition**
Péter GYÖRGY:
- 133 **“Requisitioning books by the Germans in Budapest.”**
Silence, writing, concealment

	András LÉNÁRT:
146	“Names must not be asked!” Public opinion polls in Hungary between 1945 and 1949
	Péter KENDE:
176	How did 1945 turn into a dividing force from hope? Theses
	Mária VÁSÁRHELYI:
183	Views on 1945 in public thinking
199	NEWSPAPER ARTICLES ON DEMOCRACY IN 1945
231	REPORT On the scientific activities of the 1956 Institute in 2004 Compiled by Pál Germuska
237	PUBLICATIONS Compiled by László Győri
254	BIBLIOGRAPHY Compiled by László Győri
263	ABBREVIATIONS
266	TABLE OF CONTENTS
268	AVAILABLE PUBLICATIONS OF THE 1956 INSTITUTE

18074064-2-42

AZ 1986-OS INTÉZETI KÖZALAPI TVÁNY ADÓSZÁMA A SZEMÉLYI JÖVEDELEMADÓI %-ÁNAK FELJÁNLÁSÁHOZ

AZ 10900011-00000007-24960114
SZÁMLASZÁMRA EGYÉNI ADOMÁNYOK FIZETHETŐK BE
AZ INTÉZET KUTATÓMUNKÁJÁNAK TÁMOGATÁSÁRA

2800 Ft

